

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BERETVÁS GÁBOR
BÓDÓK GERGELY
CSORBA LÁSZLÓ
ERDEI VIRÁG
ESTÓK JÁNOS
HAUSNER GÁBOR
HEGYI GÉZA
HERMANN RÓBERT
KALMÁR MELINDA
KEREKES PÁL
KÉSZ ORSOLYA
KOVÁCS ÁGNES
W. KOVÁCS ANDRÁS
KÖBÁNYAI JÁNOS
KÜRTI ANDREA
ROMSICS IGNÁC
SZABADOS GYÖRGY
ZSOLDOS ATTILA

2

**RENDPÁRTIAK ÉS REBELLISEK
A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN**

III. FOLYAM
2018.
FEBRUÁR

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXIX/2. • 2018. FEBRUÁR

TARTALOM

SZABADOS GYÖRGY • Rokonok rivalizálása – Árpád-házi Koppány és István ellentétéről	3
ZSOLDOS ATTILA • A felforgató király esete a hagyománytisztelő herceggel	11
HEGYI GÉZA – W. KOVÁCS ANDRÁS • Megjegyzések az 1437–1438. évi parasztfelkelés történetéhez	18
HAUSNER GÁBOR • Pártütő volt-e Zrínyi Miklós (a költő)?	25
ROMSICS IGNÁC • A Wesselényi-féle összeesküvés	35
KOVÁCS ÁGNES • Két rebellis a 18. század elejéről: Rákóczi és Károlyi	46
HERMANN RÓBERT • Kossuth Lajos, az örök rebellis?	54
ESTÓK JÁNOS • Deák Ferenc politikai alkata	67
CSORBA LÁSZLÓ • A kiegészítés „kossuthiánus” kritikája	76
BÖDŐK GERGELY • Cserepek. Kun Béla és Horthy Miklós pályájának, egyéni és politikusi profiljának összevetése hatalomra kerülésük közel százéves távlatából	90
KALMÁR MELINDA • Nagy Imre és Kádár János. A politikai ellenállás és együttműködés paradoxonjai	97
■ MŰ ÉS VILÁGA	
KÖBÁNYAI JÁNOS • Háromkirályok népe (<i>forgatókönyvvázlat</i>)	105
■ MŰHELY	
KEREKES PÁL • Könyvingyenesség a nyomtatott és a digitális korban	112

■ TÉKA

KÉSZ ORSOLYA • Nolite te bastardes carborundorum (<i>Sasszé</i>)	118
BERETVÁS GÁBOR • Kultúrpolitikai gittegylet	121

■ TALLÓ

ERDEI VIRÁG • Cromwelltől Hitlerig	124
------------------------------------	-----

ABSTRACTS	126
-----------	-----

■ KÉP

KÜRTI ANDREA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGAN LÓRÁND
(filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON
■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.
A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap,
a bukaresti Művelődési Minisztérium és a Kolozs Megyei Tanács.

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 60 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 0036-303-499-151, illetve e-mailen:
erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și Identității Naționale

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

SZABADOS GYÖRGY

ROKONOK RIVALIZÁLÁSA

Árpád-házi Koppány és István ellentétéről

Bevezető források

■ „...amidőn a háború vihara kitört, amely a németek és a magyarok között hatalmas viszályt támasztott, s különösen, amikor a belháború romlása fenyegetett egy bizonyos Somogy nevű megye el akarván engem űzni az atyai székből” – szól a Szent Márton-hegyi (pannonhalmi) Szent Benedek-rendi kolostor javára 1002-ben kiállított privilégium, amely az adományt tevő uralkodó, Szent István (997–1038) szemszögéből emlékezik és emlékeztet.¹ A „németek és magyarok háborúja” 997-ben folyt le István és Koppány között, amelyről az oklevél idézett részlete a legkorábbi fennmaradt híradás. Híradás, amely a győztes nagyfejedelem – majd király – és körének értékítéletét tükrözi. Felvillan benne István saját megjelölésű legitimációs forrása, az „atyai szék”, vagyis a fiágon öröklött trón, míg az ellenség, „egy bizonyos Somogy nevű megye” személytelenül jelenik meg. Krónikáink ennél azért többet engednek látni.

„Szent István király pedig már régen ifjúkorában dicsőséges háborút viselt a vitéz és nagyhatalmú Koppány vezér ellen. Koppány Tar Szerind fia volt, aki már Szent István király atyja, Géza fejedelem életében vezérséget birtokolt. Géza fejedelem halála után Koppány vezér Szent István király anyját vérfertőző házassággal kívánta magához kötni, Szent Istvánt meg akarta ölni, fejedelemségét pedig a saját hatalma alá hajtani. Ő somogyi vezér volt. Szent István összehívva előkelőit Boldog Márton hitval-

Hogy Koppány megoldotta volna a rá váró kihívást, ez is örök rejtély marad, mert a történelem csak Istvánnak juttatott bizonyítási lehetőséget. Ő viszont elejétől fogva sikerrel járt...

ló közbenjárásával az isteni könyörület segítségéért esdekelt. Ezután összegyűjtve seregét ellensége ellen vonult, de előbb a Garam folyónál karddal felövezték, és ugyanott testőrül két főembert állított, Hontot és Pázmányt. Egész hadserege vezéréül és vezetőjéül a német nemzetségű jövevény Vecelint tette meg. Csatába bocsátkozván mindkét oldalon sokáig és bátran küzdöttek, ám az isteni irtalmasság segedelmével Boldog István fejedelem dicsőséges győzelmet aratott. E csatában Vecelin ispán megölte Koppányt, és igen bőséges javadalmakat kapott jutalmul Szent Istvántól, akkor még hercegtől. Koppányt pedig Boldog István felnégyeltette: az első részt az esztergomi kapura küldte, a másodikat a veszprémi, a harmadikat a győri kapura, a negyediket Erdélybe. Boldog István herceg akkor Istennek tett fogadalmát híven teljesítette, ugyanis a Koppány vezér tartományában levő minden népet, a szabadok, a termények és a nyájak tizedeit Szent Márton monostorának rendelte adni. A fent mondott Vecelin nemzette Rádót, Rád nemzette Miskát, Miska pedig nemzette Koppányt és Mártont.”² A *14. századi krónikaszerkesztmény* fenti sorai hagyták ránk a legrészletesebb híradást Koppányról. A szöveg forrásértéke ugyanakkor a történetek és a végleges formába öntés közötti nagy idő ellenére magas, hiszen ez a krónika számos korai gesztát foglal magában. A Koppányról szóló fejezet a 11. század második feléből való, Ősgesztaként számon tartott műben kapott helyet, ám ez, és több 12–13. századi folytatása önálló formában nem jutott korunkra.³

Sajnos elbeszélő kútfőink ezeken túl nem sokat tesznek hozzá Koppány történetéhez. A 40. és a 41. krónikafejezet halála helyszínéről, hívei bűnhődéséről szól. „Bajorországból, Wasserburgból származott Vecelin, aki Szent Istvánnal Somogyban Koppány vezért megölte. Aznap ugyanis ő volt a hadsereg kapitánya. Tőlük a Jákok eleje és eredete született. Ezekben a napokban érkezett Hont és Pázmány, akik Szent István királyt a Garam folyóban [helyesen Esztergom városában] teuton módra karddal felövezték... Az ő tanácsukra és segítségükkel a magyarok fölé királyt állítottak, sok Koppány vezérhez csatlakozott, a keresztiséget és a hitet elutasító magyar nemest rút szolgaságra vetettek.”⁴ A Könyves Kálmán idején írott kisebbik István-legenda ehhez képest más helyszínt ad meg a döntő leszámoláshoz, amikor azt állítja, hogy a Veszprémet ostromló pogányok ellen indult István, s őket győzte le.⁵ Késő középkori egyházi íróink, jelesül Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen szerint Koppány bázisa túlterjedt a mai Somogyon, és Zalát is felölelte.⁶

Az írott kútfők előrebocsátott jegyzéke megannyi kérdést vet fel. Koppány „dux” mivolta milyen méltósággént értelmezendő? Hogyan kapcsolódott Koppány a nagyfejedelmi családhoz? Mi volt Koppány és István mozgástere, és mi volt kettejük küzdelmének történelmi léptékű tétje?

„Keresztúton”⁷ az ezredfordulóhoz közeledve

■ Az íjfélesztő lovas népek kultúrköréből eredt Magyar Nagyfejedelemség a 9. század második felétől tudatos döntéssel vette birtokba a Kárpát-medencét, s működtette ott styeppebirodalmi államberendezkedését.⁸ Az első ezredforduló azonban sorfordulóval is várta a magyarságot, és e „keresztút” két lehetséges irányát Koppány és István személye jelképezi.

Koppány apja Tar Szerind volt. Ennyi, amit tudni lehet. Az már csak egy tényértékű következtetés, hogy Koppány a dinasztiaalapító Álmos nagyfejedelem leszármazottja – kései kifejezéssel élve Árpád-házi – volt, különben nem

formálhatott volna igényt a főhatalomra: két egybevágó forrás szerint ugyanis csak ebből a nemzetségből kerülhetett ki a magyarok egyeduralkodója.⁹ Ám nemhogy Szerindet nem tudjuk megmutatni az Árpádok családfáján, hanem a 907 és 950 közötti nagyfejedelmekről sincsenek adataink. A honi krónikák és Anonymus gesztafejezetei Árpádnak kizárólag Zolta nevű fiától közölnek lezármazásrendet. Eszerint Zolta fia Taksony volt, az ő két fia Géza és Mihály, Géza fia Szent István, Mihály két fia pedig Vazul és Szár László volt.¹⁰ Szerencsére egy bizánci kormányzati mű terebélyesebb, ám nem tökéletes Árpád-családfát mutat be a 10. század derekán. A magyar–bolgár háború idején (895) Árpád fia Liüntika/Levente volt a magyarok seregvezére; kevéssel alább azonban a forrás egyértelműen kijelenti, hogy Árpád négy fiat nemzett, Tarkacsut, Jeleget, Jutocsát és Zoltát, majd felsorolja a fiak ivadékait is. Tarkacsuról hangsúlyozottan Árpád első fiaként szól, aki aztán Tevelit nemzette, Jeleg Ezeleget, Jutocsa Falicsit, a kormányzati munkát összeállíttató Bíborbanszületett Konstantin bizánci császárral egy időben uralkodó fejedelmet, Zolta pedig Taksonyt.¹¹ A családfa hiányosságai Levente és Tar Szerind kapcsán tűnnek ki leginkább. Úgy tűnik, Levente eltűnését könnyebben lehet megmagyarázni (elesett a bolgár háborúban; azonos volt Tarkacsuval?), mint Tar Szerind és Koppány felbukkanását, akiknek besorolásával bő negyed évezrede küzd a kutatás. Katona István már 1778-ra sikeresen mérte fel, meddig mehetünk el a Bizáncban és itthon őrzött genealógiai láncszemek összefűzésekor. „Jóllehet a Koppány és Szent István közötti vérrokonság fokát pontosan kijelölni nem lehet, mivel a hosszú idő és a történetírók hiányosságai e dolgok megismerését elrejtik előlünk. Ám az a Bíborbanszületett alapján bizonyos, hogy Árpádnak több fia, unokája, dédunokája volt, így okkal vélhető, hogy Koppány és apja, Tar Szerind, Árpád ivadékaitól származtak; Szerind talán Ezelech, avagy Falicsi neve alatt rejtetik.”¹²

A régi geszta a keresztény latin politikai terminológiával élve írja úgy, hogy Koppány Somogyban magas méltóságot viselt (*ducatum tenebat*). Ebből az uralmi terület nagyságára és a hatalom minőségére irányuló kérdés fakad. „Somogy” (és esetleg „Zala”) láttán egy nagy, dél(nyugat)–dunántúli szállásterület körvonalazódik, Gézáék észak(kelet)–dunántúli bázisával áttellenesen. Ami a „dux” szót illeti: a hazai középlatinság egyebek mellett ’vezér’, ’segítő’, ’tartományúr’, ’herceg’, ’[főhatalmat gyakorló] fejedelem a királyság kora előtt’, ’a király vérrokona’ értelemben használja, a belőle képzett „ducatus” főnév pedig a hercegi, fejedelmi hatalomgyakorlás minőségére és tárgyára egyként utalhat, a vezérség jelentésén túlmenően.¹³ Mivel Koppány nem érte meg a királyi tisztségrendszer kiépülését, ezért az 1000 előtti időre is vonatkoztatható jelenségek közül a „vezér” vagy esetleg a „nagyúr” használatát javasolom, mert a „herceg” kissé anakronizstikus lenne.

Koppány és a főhatalmat kézben tartó Zolta-ág kapcsolatáról gondolkodva nem lehet nem kitérni Sarolt személyére. Bár a 64. krónikafejezet nem nevezi meg Szent István anyját, akit Koppány vezér nőül szándékozott venni, ám a 14. századi krónikaszerkesztmény korábbi részei Anonymusszal egybehangzóan tanúsítják, hogy Géza hitvese, István szülőanyja Sarolt volt.¹⁴ Krónikánk mellett a *Hildesheimi Évkönyvek* bejegyzése is szól arról, hogy István király sereggel ment anyai nagybátyja, Gyula ellen (a német évkönyv 1003-ra helyezi a hadjáratot); márpedig tudjuk, hogy az erdélyi Gyula kizárólag nővére, Sarolt révén lehetett István anyai nagybátyja.¹⁵ (Forráskritikailag nem lehet igazolni azt, hogy Gézának egy esetleges Adelheid nevű lengyel felesége szülte volna Istvánt.)¹⁶

A fejedelemasszony személyazonosságát azért kell itt tisztázni, mert Vajay Szabolcs olyan gondolatébresztő elméletet közölt róla, amely Koppányt erősen érintette. Úgy találta, Sarolt szívesen belement volna az új Árpád-házi kérővel kötendő házasságba. Szerinte Géza eltaszította első nejét, aki Erdélybe vonult vissza, de 997-ben úgy látta, hogy eljött az ő ideje, és az ősi hagyomány alapján nászra léphet Koppánnyal. Saroltról a Koppány-féle házassági terv után semmi hír. Kérdés, hogy István könyöröletesebben bánt-e anyjával, mint családja többi tagjával. Mindenesetre Sarolt további sorsa ugyanúgy „feszélyezte” a krónikásokat, mint Géza véreskezű belpolitikájának emléke.¹⁷ Vajay szellemes ötlete sajnos az *argumentum e silentio* (hallgatás táplálta érv) elvre is épül, ami önmagában kellő bizonyító erő híján van. Nem tudjuk, Sarolt mi volt inkább: egy mellőzött, új nászra kész úrnő vagy a fia uralmáért harcot is vállaló anya.¹⁸ Azt viszont megint nem tudjuk, vajon Koppány milyen érzületet táplált Sarolt iránt. A krónika csak azt írja, hogy a somogyi nagyúr feleségül kívánta venni az özvegyet. Ezt a szakirodalom a levirátus (sógorházasság vagy rokonházasság) ősi szokásával indokolja,¹⁹ de nincs fogalmunk arról, érzett-e Koppány személyes vonzalmat Sarolt iránt, ami a kötelező jellegű házasodáson túlmutatott volna. Ez a styeppei gyakorlat oly régi, hogy már Sima Qian (Kr. e 2–1. század) is feljegyezte az ázsiai hunokról: „Szokás szerint az apa halála után a fiú veszi feleségül a mostohaanyját. Ha egy fivér elhal, fivérei feleségül veszik az özvegy sógornőket.” A hunok „csak azért veszik feleségül mostohaanyjukat és özvegy sógornőjüket, mert nem akarják, hogy a had kihaljon”.²⁰ Noha a térbeli és időbeli távolság miatt az ókori hiung-nu analógia nem alkalmazható minden elemében a 10. századi magyar szokásokra, de a tartalmi hasonlóság szembeszökő. Koppány esetében még egy magyarázat adódik e nőülési szándéokra, jelesül, hogy az asszony hozománya a nemzetségen belül maradjon. Arról lehet vitatkozni, hogy az erdélyi Gyulákat mennyire kötelezte el a közülük való Sarolt Árpád-házba (Zolta-ágba) illeszkedése (különös tekintettel István nagybátyja elleni hadviselésére), de ha a hozomány *politikai* és *anyagi* vonzatait számításba vesszük, máris sokat veszít valóságosságából az eltaszítás feltételezése. Gézának ugyanis nagyon jól kellett volna új házasságra lépnie ahhoz, hogy a Sarolt esetleges elűzéséből eredő *politikai* és *anyagi* hátrányokat kiegyenlítse, vagy előnyére fordítsa azokat; ennek állítására azonban nincs szilárd adatlapunk.

Koppány kérőként való fellépése a fent vázolt művelődéstörténeti háttér ismeretében egyvalamit kétségtől bizonyít: Tar Szerind fia ízig-vérig a régi szokások követője volt. Mind a főhatalomra, mind Sarolt kezére vonatkozó igényét az ősi világrend éltette: borotvált, vagyis rítus szerint nyírott kopasz apja nyomdokaiba lépett.²¹ Ez ugyan nem zárja ki azt, hogy valaha megkeresztelkedett, de ilyesmit legfeljebb önvédelemből, színleg tehetett, hogy elkerülje az erőszakosan térítő Géza haragját. A véreskezű nagyfejedelelem halála után pogány eleinek szellemiségében tűnik elénk.

Koppány életének egyetlen ismert szakasza végidejéhez kötődik. 997-ben hunyt el Géza, és 1000 karácsonyán lett király István. E két határpont között indult harcba Koppány, de még 997 folyamán, amint arra egy nyugat-európai levélváltás magyar vonatkozása mutat. Ekkor Gerbert d’Aurillac reimsi érsek (a későbbi II. Szilveszter pápa) „Szkítia” és Itália miatt aggódik, a III. Ottó udvarában késő ősszel kelt válasz szerint még nem született döntés arról, hogy a német-római császár „Szkítia” vagy Itália földjére indul-e haddal.²² A híráramlás idejét beszámítva Géza 997 elején halhatott meg, Koppány felvonulása tavasszal-nyá-

ron mehetett végbe, a sorsdöntő összecsapás kimeneteléről pedig késő ősziig még nem szereztek tudomást Németföldön, tehát az a nyári és őszi hónapok bármelyikére tehető. A mozgósítás ideje függ attól is, hogy Koppány számára mikor vált bizonyossá a mellőzésére irányuló nagyfejedelmi szándék. Vitathatatlan, hogy a Szerind-ág és a főhatalmat birtokló Zolta-ág közötti ellentétre Géza halála előtt nincs közvetlen adat, de egy 11. századi német krónikairól közlése arra mutat, hogy Koppány, ha előbb nem, hát 995-re tisztába jött Géza akaratával.

Reichenauai Hermann 995-höz sorolta ezt a hírt: „Gizellát – igazán neve szerint a hit kezeseként – feleségül adták Istvánhoz, a magyarok királyához, miután az Krisztus hitére tért.”²³ István anakronisztikus címzésétől eltekintve itt a német ’kezes’, ’tűsz’ jelentésű „Geisel” szó Gizella nevével való tudatos írói egybecsindítése érdekes. Mert e megjegyzés értelme, hogy szerinte Gizellára Magyarország majdani első asszonyának szerepe, főszerepe várt. Mindez nemhogy beleillik Géza 972 óta folytatott következetes németbarát politikai vonalvezetésébe, de szinte meg is koronázza azt.²⁴ A fiának, Istvánnak szánt bajor hercegnő, akire hittérítői feladatok is hárultak, egyértelműen a két monarchia hosszú távú szövetségének zálogát jelentette, s mivel a korabeli államok természetes megjelenési formája az egyeduralmi rendszer volt, közöttük a legerősebb kapcsolatot dinasztikus kötelékekkel lehetett létrehozni. A félig pogány fejedelmi apától való István és az Ottók oldalágából eredt Gizella e házasság révén egymás jövőbeli szerepét értékelte fel; kettejük közös életpályája a Zolta-ág keresztény újrafogalmazású hatalomgyakorlását jelentette, egyszersmind a többi, idősebb ágából fakadt Árpád-sarj örökös távol tartását a magyar tróntól. Kizárt, hogy ez Koppánynak ne tűnt volna fel 995 tájékára.

A somogyi nagyúrnak ebből eredően már Géza utolsó életéveiben is alapos indítéka volt a fegyveres készülődésre; vele átellenben a nagyfejedelem családjának számításba kellett vennie azt, hogy az eltervezett utódlás nem ígérkezik zökkenőmentesnek. Nem véletlen, hogy 997-ben ütőképes, zömében külhoni eredetű haderőre támaszkodhatott István a „magyarok és németek” csatájában. A jövevény lovagok nyilvánvalóan évek óta készen álltak az Árpád-ház keresztény tagjainak oldalán, egyúttal a maguk érdekében fegyvert fogni, de a magyar krónika nyíltan megvallja, hogy bizonyos idegen nemzetségeket Géza hívott be a keresztény térítés erőnyomatókosítása végett.²⁵ Úgy látszik, Géza elég biztonságban érezte magát ahhoz, hogy ne törekedjék leszámolásra, egy megelőző csapásra. A kenyértörés dolga így az érett korú Koppányra és az egy nemzedékkel ifjabb Istvánra maradt.

Forrásaink nem adnak egyértelmű képet a harcok idejéről, menetéről és helyszínéről. A pannonthalmi alapítólevél, a Szent István életéről írott kisebb legenda s a 64. krónikafejezet eltérő hangsúlyozással ugyan, de egymást erősítve állítja, hogy Koppány lépett fel támadólag. A krónikából viszont kiderül, hogy Istvánt nem érte készületlenül az erőpróba. Amint arról esett szó, a kisebbik István-legenda Veszprém alatt, míg a krónika szerint Somogyban vívták meg a végső ütközetet. Magam úgy tartom, hogy a krónikának lehet igaza, s Vecelin kapitány Somogyban vágta le Koppány vezért. Őt ugyanis István rendelkezésből felnégyelték, testének darabjait három dunántúli város (Esztergom, Veszprém, Győr) kapujára, valamint Erdély egy közelebbiről meg nem határozott vidékére küldték. Mármost ha Veszprém alatt vágták négybe Koppányt, mi értelme volt *ott* közszemlére tenni holttestének egyik darabját? Hiszen ez utóbbi vár keresztény lakosait a csata kimeneteléről nyert értesülés önmagában megnyugtatta volna; ki-

zárólag Somogyból volt igazán érdemes ily nyomatékkaal üzenni Veszprémnek. A csonkok véres üzenetének kettős rendeltetése volt: István keresztény táborát nyilván megnyugtatta, míg a pogány többséget bénító erővel félemlíthette meg. A „büntetés” előzményeül felsorolt két „bűn” közül Koppány főhatalomra való törekvése nem igényel különösebb magyarázatot, míg a „vérfertőző házasság” szándéka a styeppei szokásrenddel homlokegyenest szemben álló keresztény interpretáció. „Ha valaki nőül veszi testvére feleségét, ez tisztátalanság, mivel testvérenek meztelenségét fedte föl, ezért haljanak meg gyermek nélkül.”²⁶ Ez az a biblikus értékítélet, amelynek tükrében paráznaságnak tűnhetett Koppány szándéka, és ami a – nem is oly régóta keresztény – Vajk-Istvánból ily kemény reakciót váltott ki.

Tagadhatatlan, hogy a szemléltetés hatékonynak bizonyult, mivel István egyeduralmát hosszú ideig nem háborította belviszály.²⁷ Az Erdélynek szóló véres üzenet dacára István évekkel később mégis nagybátyjára támadt. Ugyanakkor összetűzésük nem bizonyítja azt, hogy a Gyulák ellenállása az egész Árpád-háznak szólt; szerintem inkább csak a főhatalmat kisajátító Zolta-ágnak. Kihez kötődhetett Sarolt testvére? Talán Istvánhoz, aki harcot indított ellene? Vajay Szabolcs házasságelméletét ezért részben el tudom fogadni: úgy vélem, Sarolt szívesen ment volna nőül Koppányhoz, akár vonzalomból, akár számításból. Miért kellene fivéréről azt feltételeznünk, hogy a Zolta-ág mellett kötelezte el magát? Nem az állt inkább Gyula érdekében, ha az új házassággal járó ágváltás megtartja Saroltot Magyarország első asszonyának a majdani Koppány nagyfejedelem oldalán? Ha az erdélyi Gyula és a somogyi Koppány között egy ilyesfajta érdekazonosság beigazolódna, máris jobban értenénk István kemény ítéletét Koppány holtteste felett, valamint Gyula ellen vezetett gyors hadjáratát! Mindenesetre az anyai rokonság megtámadásának kései krónikás indoklása, miszerint Gyula pogány lett volna, és a magyaroknak kárt okozott, nem állja meg a helyét, mivel az Erdélyben honos Gyulák a 10. század közepén keresztény hitre tértek;²⁸ sőt mi több, e téren megelőzték a nagyfejedelmi dinasztia keresztény ágát!

Összegzés

■ A rendelkezésünkre álló szűkös adatokból kiindulva az alábbiakat állíthatom több-kevesebb biztonsággal. Koppány Álmos nagyfejedelem fiági leszármazottja volt, méghozzá Zoltához képest egy idősebb Árpád fiú sarja; csak így formálhatta igényt a trónra. Koppány a pusztai íjlesztő népek régi szokásainak követője volt, amit a trónöröklési szándékon kívül házassági terve bizonyít. Perdöntő körülmény, hogy ő kérte nőül Saroltot, vagyis az uralkodóház tagjai közül ő volt a korban-rangban soron következő. Koppány és István harca nem egy országos horderejű felbolydulás, hanem az uralkodóházon belüli leszámolás volt: színtere a Dunántúlra korlátozódott, végkifejlete Somogyban játszódhatott le. Koppány trónigénye az akkor jórészt pogány magyarság közegében tökéletesen jogos, sőt rá nézvést egyenesen kötelező volt; egy nagyfejedelmi dinasztia hagyományait követve lépett fel az egyeduralomért. Így a „felkelés”, a „lázadozás” és az ilyesfajta minősítés kizárólag a győztesek utólagos ítéletalkotását tükrözi, érdemes hát Koppány és István trónküzdelmeként értékelni kettejük harcát, attól függetlenül, hogy Géza a régi rend ellenében saját fiát jelölte utódául. Ez a régi rend a 10. század derekáig működhetett Magyarországon: az akkortájt uralkodó Falicsi Árpád nagyfejedelem *harmadik* fiától való unokája volt, míg utóda és unokatestvére

Taksony Árpád *negyedik* fiának fia volt;²⁹ úgy tűnik, a főhatalom addig körbejárt az ágak között, ám Taksonytól kezdve kizárólag a legfiatalabb Árpád-ágot látjuk a magyar trónon. (A többiek emlékezete nem véletlenül nem kapott helyet a honi krónikák lapjain!) Innen nézve a következő váltás mikéntje sem biztos. Taksony intézte úgy, hogy idősebb fia lépjen örökébe, vagy Géza erőszakos hatalomátvétel révén maga kezdeményezte az eredeti szokás felborítását? Gézának a forrásokból kibontakozó jellemrajza ez utóbbi eshetőséget valószínűsíti, vagyis a Zolta-ágon belül tartott mindkét uralkodóváltás – Taksony>Géza és Géza>István – értelmi szerzője ő lehetett.

Ez tehát az a dinasztikus környezet, amely által értelmezendők István trónbiztosító harcai: *a Zolta-ág uralomkísajátítását kellett elfogadtatni országszerte*. Külpolitikai okként ehhez járul az, hogy a keresztény monarchiák sokáig nem tűrtek volna meg maguk között egy hivatalosan pogány államot; Magyarország hivatalosan keresztény állammá való átalakítását viszont a dinasztia kereszténnyé lett ága szavatolta. Koppánynak ezért győzelme esetén súlyos külpolitikai válságot kellett volna kezelnie, amennyiben a Német-római Birodalom aligha hagyta volna szó nélkül a szövetséges István bukását. Hogy Koppány megoldotta volna a rá váró kihívást, ez is örök rejtély marad, mert a történelem csak Istvánnak juttatott bizonyítási lehetőséget. Ő viszont elejétől fogva sikerrel járt, hiszen néhány év múltán a német-római császár kezdeményezésére koronát kapott a pápától,³⁰ ilyenformán egy külpolitikailag elismert új monarchia, a Magyar Királyság kezdte meg működését az új évezredben. István számára ezután következett a „rendszerátalakítás” munkájának legjava.

Tekintettel arra, hogy az uralkodóház egyedülálló tekintélyt birtokolt, a kereszténnyé lett ág paradox módon éppen erre a pogány gyökerű szellemi erőre támaszkodva tudta a régi hagyományok nagy részét megszüntetni, és így tudott helyükre új intézményrendszert állítani. Amint azt István törvényei előszavában hirdeti: „Isten akaratából kormányozván államunkat, a régi és új császárokat utánozván, törvényben testet öltött gondoskodás eredményeképpen előírtuk népünknek, miként éljenek tisztességes és háborítatlan életet...”³¹ Istvánnak nem is volt más választása, mint az új rend értelmében beleülni az „atyai szék” örökébe. Sőt a fiához szóló *Intelmek*ben önmagát jelölte ki egy követendő hagyomány megalapozójaként. Álmos nagyfejedelem nemzetsége ilyen feltételekkel foglalhatott helyet a királyi trónon.

■ JEGYZETEK

1. Györffy, DHA. I. 39–40. (5/II. sz.)
2. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 312–314.
3. A magyar historiográfia kezdetei és a 12–13. századi folytatások tárgyában nincs kutatói közmegegyezés. Magam azt a nézetet tartom legmeggyőzőbbnek, amelyik egy I. András-kori (1046–1060) *Összeszta* meglétével és Miklós püspök szerzőségével számol. Horváth 1954. 270–288, 305–315.
4. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 296–297. A 41. fejezet időrétegeiről Gerics 1961. 7–19. A „német módra” való karddal övezés forráskritikáját l. Veszprémy László: *Szent István felövezéséről*. Veszprémy 2008. 67–77.
5. Szentpétery, SS. Rer. Hung. II 395. Vö. Uo. 408–409.
6. Florianus, HHFD. I. 83; *Érdy-Kódex* II 239.
7. E kifejezés használatakor Piti Ferenc hasonló témájú dolgozatának címválasztása volt rám hatással. Piti 2000.
8. Kiindulásként l. Szabados 2011. 91–239; Szőke 2014. 108–110.
9. DAI. 172–173; Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 39–40.
10. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 39, 101, 111, 206, 285, 311–312.
11. DAI. 176–179.
12. Katona 1778. 710–711.
13. LLMAeH. III. 256–257, 272–273.
14. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 69, 291, 312. Ezt l. még Knauz-krónika. V. ö. Uo. II. 329.
15. ÁKÍF. 214–215. Vö. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 314.

16. Szentpétery, SS. Rer. Hung. II. 306.
17. Vajay 1967. 75–77.
18. Györffy 1977. 120.
19. Hóman 1935. 177; Vajay 1967. 76; Györffy 1977. 110–111; Bakay 1978. 46; Kristó 2001. 44.
20. Sima Qian 19, 61. (Du Yaxiong és Horváth Izabella fordítása.)
21. Hóman 1935. 177; PTT 2000. 441.
22. Uhlirz 1951. 411.
23. ÁKÍF. 221. (Kristó Gyula fordítása.) Vö. Pertz, MGH. SS. V. 117.
24. A Géza-kori külpolitikáról I. pl. Makk 1996. 30–42; Bóna 2000. 72–81.
25. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 294–297. A hazai hagyomány tudósítása lényegében akkor is hitelt érdemlő, ha időközben kiderült, hogy több előkelő később jött be, mint ahogy az a krónikában áll. Erről összefoglalóan, további irodalommal I. ÁKÍF. 362–365.
26. Lev 20, 21.
27. Gyula és Keán ellen István maga viselt hadat; az Ajtonnyal történt leszámolás sem késlekedhetett sokáig, mindenesetre a Maroshoz közeli helyszín (Ajtony területe) megint uralkodói kezdeményezésre utal, mivel István küldte oda hadvezérét, Csanádot, s nem Ajtony támadt a király dunántúli központjaira. E harcokhoz I. Szabados 2013. A Vazulhoz köthető (?) merénylet évtizedek múltán érte csak az idősödő királyt.
28. Szentpétery, SS. Rer. Hung. I. 314–315. Vö. Moravcsik, ÁMTBF. 85.
29. DAI. 178–179.
30. Makk 1996. 47–49; Szabados 2011. 280–282.
31. ÁKÍF. 48. (Kristó Gyula fordítása.)

■ RÖVIDÍTÉSEK, IRODALOMJEGYZÉK

- ÁKÍF = Kristó Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999.
- Bakay 1978 = Bakay Kornél: *A magyar államalapítás*. Bp., 1978.
- Bóna 2000 = Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Bp., 2000.
- DAI = *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Bp., 2003. (reprint)
- Érdy-kódex = *Karthauzi Névtelen: Bodogságus zenth Istwan kyalnak Innepeéről. Régi Magyar codexek: Érdy Codex II. fele*. Közzéteszi Volf György. Bp., 1876. (Nyelvelmléktár. Régi Magyar Codexek és Nyomtatványok V. kötet.)
- Florianus, HHFD = Ex sermonibus de S. Stephano rege fr. Pelbarti de Temeswar. M. Florianus ed.: *Vita Sanctorum Stephani Regis et Emerici Ducis. Historiae Hungariae Fontes Domestici I. Quinque-Ecclesiis*, 1881.
- Gerics 1961 = Gerics József: *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp., 1961.
- Györffy 1977 = Györffy György: *István király és műve*. Bp., 1977.
- Györffy, DHA = Györffy, Georgius ed.: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Volumen I. 1000–1131. Budapestini, 1992.
- Hóman 1935 = Hóman Bálint: *Magyar történet I*. Bp., 1935.
- Horváth 1954 = ifj. Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp., 1954.
- Katona 1778 = Katona, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini, 1778.
- Kristó 2001 = Kristó Gyula: *Szent István király*. Bp., 2001.
- LLMAeH. III = *Lexikon Latinitatis Medii Aevi Hungariae (A magyarországi középkori latinság szótára)*. Volumen III D–E. Ad edendum praeparaverunt Iván Boronkai et Ibolya Bellus. Bp., 1992.
- Makk 1996 = Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996².
- Moravcsik, ÁMTBF = Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1988².
- Pertz, MGH. SS. V. = Pertz, Georgius Heinrichus ed.: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomus V. Hannoverae, 1848.
- Piti 2000 = Piti Ferenc: *„Keresztúton” (A pogányság társadalmi-politikai jelenléte I. István korában). „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerkesztette Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged, 2000. 435–450.
- Sima Qian = Sima Qian: *A hunok legkorábbi története*. Fordította Du Yaxiong és Horváth Izabella. Bp., 2002.
- Szabados 2011 = Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, 2011.
- Szabados 2013 = Szabados György: *Szent István király ellenfeleiről*. In: Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária szerk.: *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXV. Szeged, 2013. 609–621.
- Szőke 2014 = Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Bp., 2014.
- Szentpétery, SS. Rer. Hung. = Szentpétery, Emericus ed.: *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II*. Budapestini, 1937–1938.
- Uhlirz 1951 = Uhlirz, Mathilde: *Die „Scythae” in den Briefen Gerberts von Aurillac. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 59 (1951). 411–415.
- Vajay 1967 = Vajay Szabolcs: *Géza nagyfejedelem és családja*. Kralovánszky Alán szerk.: *Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora*. Székesfehérvár, 1967. 63–100.
- Veszprémy 2008 = Veszprémy László: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztések, hadmérnökök a középkori Magyarországon*. Válogatott tanulmányok. Bp., 2008.

ZSOLDOS ATTILA

A FELFORGATÓ KIRÁLY ESETE A HAGYOMÁNYTISZTELŐ HERCEGGEL

Igazán jóízűen csak rokonok tudják utálni egymást – e régi igazság számos bizonyítéka fellelhető az Árpádok történetében, s mivel uralkodócsaládról van szó, ha tagjai között kenyértörésre került sor, gyakran az egész ország lángba borult. Többnyire testvérek és unokatestvérek kerültek szembe egymással, ritkábban fordult elő, hogy apa és fia között alakult ki konfliktus. A kevés kivétel közé tartozik az az ellentét, mely II. András király (1205–1235) és legidősebb fia, Béla herceg – a későbbi IV. Béla király (1235–1270) – kapcsolatait mérgezte meg.

Béla 1206 őszén – talán november elején, talán valamivel korábban – született az akkor már másfél éve az Árpádok trónján ülő II. András és Gertrúd királyné elsőszülött fiaként.¹ A gyermek életének első éveit nem hagytak nyomot forrásainkban, ami minden bizonnyal azt jelenti, hogy boldogan teltek. Béla herceg még hétéves sem volt, amikor 1213 szeptemberének végén édesanyja, Gertrúd királyné gyilkosság áldozata lett, miközben férje, II. András király külföldre vezetett hadjáratot. A merénylet élénken él a magyar történeti emlékezetben, elsősorban Katona József drámájának és Erkel Ferenc operájának köszönhetően, az ezekből kibontakozó kép azonban nagyon kevésbé egyezik azzal, melyet forrásaink festenek a történetekről. Valójában igen keveset tudunk a példátlan s ezért a korabeli európai krónikások érdeklődését is felkeltő bűntényről. Az bizonyos például, hogy nem

Igazán érdekessé az teszi II. András és fia, Béla herceg konfliktusát, hogy az ellentétek középpontjában ez alkalommal nem a hasonló válságokat rendszerint kirobbantó kérdés, a királyi trón birtoklása állt...

Bánk volt a gyilkos – hanem egy Péter nevű előkelő, a dráma „Petur bán”-ja –, miként az is teljesen valószínűtlen, hogy Gertrúd afféle kerítőként kiszolgáltatta volna Bánk feleségét fivére (más változat szerint: egy udvaronca) kéjvágának. A gyilkosság igazi indítékát homály fedi, alighanem örökre. Béla herceget minden jel szerint megkímélte a sors attól, hogy végig kelljen néznie édesanyja halálát, mely azonban így is mély nyomokat hagyott a gyermek lelkében.²

Egy évvel később II. András királlyá koronáztatta Béla herceget. Az, hogy az uralkodó még saját életében megkoronáztatja trónörökösét, nem volt példa nélküli esemény az Árpád-ház történetében, igaz, általános gyakorlatnak sem mondható.³ Az 1214. évi koronázást az teszi különössé, hogy arra az apa, II. András akarata ellenére került sor. Mivel Béla herceg az idő szerint nyolcéves gyermek volt, bizonyosra vehető, hogy nem az ő hatalmi törekvései húzódtak meg a háttérben. Indokoltan feltételezhető tehát, hogy valójában a II. András uralmával elégedetlen előkelők lehettek azok, akik a herceget előtérbe tolva próbáltak meg számukra kedvező fordulatot előidézni a politikai viszonyokban. Ez a magyarázat annál is inkább elfogadhatónak ítéltető, mert számos más példáját ismerjük annak, hogy az effajta érdekérvényesítési technika a királyi hatalom nyomasztó hatalmi túlsúlyának évszázadaiban – a 11. századtól kezdve egészen a 13. század utolsó harmadáig – jelen volt a magyar előkelők politikai eszköztárában.

A megkoronázott Béla csak évekkel később kapott részt az ország kormányzásából: 1220-ban apja a Drávától délre fekvő Szlavónia és az Adria-parti Horvátország élére helyezte. Minden bizonnyal ekkor szerveződött külön udvartartás a herceg személye körül, mely csakhamar valószínűs gyülekezőhelye lett mindazoknak, akik valamely okból szembefordultak II. András királlyal.

A II. András politikájával szembeni elégedetlenség számos forrásból táplálkozott. Apja, III. Béla (1172–1196) trónját idősebb fiára, Imrére hagyta, a fiatalabb Andrásnak beváltatlanul maradt keresztes fogadalma s a vállalkozás véghezviteléhez szükséges kincsek jutottak. András azonban vágyott a koronára, s Imre király uralkodásának néhány évét (1196–1204) ez a viszály keserítette meg. Azt követően, hogy Imre fia, a gyermek III. László (1204–1205) korai halála után, 1205 májusának végén II. András trónra lépett, a hatalomgyakorlás hagyományos intézményeit és szokásait gyökeresen átalakító intézkedések sorozatába kezdett, melyet okleveleiben „új berendezkedés”-nek nevezett.⁴ Ennek leglátványosabb elemeként addig soha nem látott bőkezűséggel adományozta el a királyi birtokokat, ami alapvetően átformálta az előkelők és a királyi hatalom viszonyát. Amíg az előkelők viszonylag szerény magánvagyonnal rendelkeztek, hatalmuk és gazdagságuk igazi forrását a királytól hosszabb-rövidebb időre elnyert tisztségek és az azokkal járó jövedelmek jelentették, most, az adományok áradása folytán, ez a helyzet megváltozott, s addig soha nem látott méretű magánbirtokok indultak növekedésnek a király régi párthívei és új kegyencei kezén. Ezzel párhuzamosan II. András egy új társadalmi csoportot segített életre, melynek tagjait királyi szervienseknek nevezte a kor. Az új társadalmi réteg elnevezése arra utalt, hogy tagjai a megyék élén álló ispánok hatalma alól mentesülve, közvetlenül az uralkodót szolgálták; erre utal elnevezésük is, hiszen a latin *serviens* szó a valakinek a szolgálatában álló személyt jelöli, azaz a királyi szerviens ‘a királynak szolgáló [személy]’ volt.

A reform lényege nem a királyi birtokok tékozló bőkezűséggel történő osztogatása volt – miként az a köztudatban él –, bár az nem kétséges, hogy II. András valóban elhalmozta birtokadományokkal mindazokat, akiket arra érdemesnek

ítélt. A rendelkezésünkre álló források nem elégségesek ahhoz, hogy pontos képet alkothassunk az adományok mennyiségi jellemzőiről, a király okleveleiben szereplő (gyakran idézett s így közismert) megjegyzések azonban – „az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke a mértéktelenség”⁵ – valóban azt sugallják, mintha féktelen pazarlás jellemezte volna az uralkodó birtokpolitikáját. Jelentős birtokadományokkal korábban is jutalmazták híveiket az Árpádok: ezekből származott az országba a 11–12. század folyamán külföldről beköltözött jövevény nemzetségek – a Honfpázmányok, a Gutkeledek, a Héderek és a többiek – birtokállományának alapja. II. András adományainak legfőbb újdonságát az jelentette, hogy a várispánságok népeit és földjeit is igénybe vette adományai megételekor, ami – amennyire szegényes adataink alapján megítélhető – korábban nem volt szokásban. Ez mindenesetre kételyeket ébreszt azon közkeletű vélekedéssel szemben, mely szerint II. András birtokpolitikája jelentősen megrendítette volna a királyi kincstár helyzetét, mivel a várispánságok földjei és népei elsősorban maguknak a várispánságoknak a fenntartására termeltek javakat, jól lehet tagadhatatlan, hogy a király jövedelmeihez is hozzájárultak. Az e tekintetben egyetlen viszonyítási pontot kínáló III. Béla-kori jövedelemjegyzék szerint a király „az őt megillető [két]harmad rész címén hetvenkét ispánjától évi jövedelemként huszonötezer márkát élvez”,⁶ ami az ott felsorolt uralkodói bevételek 15%-át teszi ki. Ilyen arányban csökkentek volna tehát II. András jövedelmei, ha minden ispánság minden eladományozható tartozékát szétosztogatta volna, ami azonban természetesen nem történt meg, így az adományok miatt elszenvedett veszteség is jóval csekélyebb lehetett a valóságban, miközben a király új adók és vámok bevezetésével is növelte kincstára bevételeit.⁷

A közeli utókor tisztában volt még azzal, hogy II. András reformjainak a birtokpolitika valójában csak egyik, ám korántsem központi eleme. A magyarországi tatárjárás eseményeiről és azok közvetlen előzményeiről 1243–1244 táján írt, *Síralmas ének* címmel ismertté vált beszámolójában Rogerius mester „az ispánságok jogainak megnyirbálása”-ként foglalja össze II. András politikájának lényegét,⁸ s igaza is volt, mert az, ami történt, valóban nem volt más, mint az ispánságok erőforrásainak megosztása, melyre a kor sajátos politikai viszonyai kényszerítették rá II. Andrást.

Az ispáni méltóság mindenekelőtt politikai tisztség volt, melyet rendes körülmények között a király bizalmas hívei kaptak, akik aztán méltóságuk birtokában a királyi tanács ülésein tanácsaikkal segítették uralkodójukat az ország kormányzásában, majd gondoskodtak az ott hozott határozatok végrehajtásáról. Rendes körülmények között valóban így volt, ám egy uralkodóváltás rendkívüli esemény, mely mindig számos kérdést vet fel, s a legkényesebbeket éppen a méltóságviselők kiválasztását illetően. Kiváltképp így van ez, ha az uralkodóváltás olyan előzményekkel rendelkezik, mint az 1205. évi. Imre király uralkodásának csaknem egésze az öccsével, András herceggel folytatott viszályokkal telt el: III. Béla halála után András fegyverrel kényszerítette bátyját, Imrét a Dráván túli tartományok, Szlavónia és Horvátország átengedésére, néhány évvel később, egy újabb összecsapás során azonban alulmaradt, s kénytelen volt Ausztriában menedéket keresni bátyja elől, a fivéreik kibékülését követő rövid nyugalmi időszakot végül egy újabb konfliktus zárta le, amelynek Imre öccse fogságra vetésével vetett véget.⁹

Mindezek után joggal várhatnánk el, hogy András azoknak juttat jelentős méltóságokat trónra lépte után, akik hercegsége éveiben híven kitartottak mellette, s legfeljebb még azon előkelőknek, akik ezt nem tették ugyan, de Imre ki-

rály mellett sem kötelezték el magukat annak idején, azokat ellenben, akik jelentősebb szerepet vállaltak bátyja kormányzatában, mellőzi. András hercegekori híveinek többsége azonban horvát előkelő volt, akik a hercegi udvartartás tagjainak megfeleltek éppen, a magyar királynak azonban már nem. Nem lett volna értelme ugyanis azokra bízni az ország kormányzatát, akiknek a Drávától északra sem rokonságuk, sem kapcsolataik nincsenek, az ottani szokásokat pedig, ki-váltképp az élet szinte minden területét szabályozó szokásjogot, nem ismerik.

II. Andrásnak így be kellett látnia, hogy nem nélkülözheti bátyja, Imre egykori méltóságviselőinek kormányzati tapasztalatait, s tisztségeket kell juttatnia közülük azoknak, akik készek őt is szolgálni. Ilyenek akadtak szép számmal. Képviselőik már 1205-ben feltűnnek a korban legjelentősebbek közé számító megyeispánságok élén. 1206-ban egyikük a nádori méltóságot nyerte el, azaz a nagyobb báróságok is elérhetővé váltak Imre egykori méltóságviselői számára: a következő években udvarispánt és vajdát éppúgy találunk közöttük, mint bánt. Sőt az 1205 és 1217 közötti időszakban hivatalban volt hét nádor közül a többség, négy éppen közülük került ki. Az arány még nagyobb, ha ugyanezen időszaktól illetően a méltóságban eltöltött éveket vesszük figyelembe: a 13 évből 10-ben voltak ők a nádorok.¹⁰

Mindezek után világosan előttünk áll a Rogerius által „az ispánságok jogainak megnyirbálása”-ként emlegetett politika lényege és indítéka. A korábbiakban, a 11–12. század folyamán, egy-egy ispánság valamennyi erőforrása – leszámítva természetesen a jövedelmekből a királynak járó kétharmadot – az ispán kezében összpontosult: a befolyt adók és vámok harmada, valamint a bírói tevékenységből származó jövedelmek őt gazdagították, az ispánság megyéjéből hadba vonulók – kivéve az egyházak és a kiváltságolt etnikumok harcosait – az ő csapatában indultak hadjáratba. Az új berendezkedés intézkedései ezeket az erőforrásokat megosztották: maradt belőlük az ispán kezén is, de jutott az adományokat elnyerőknek és a királyi szervienseknek, a rendszer legfőbb haszonélvezője viszont a királyi hatalom volt, mely az adományosok hűségére éppúgy számíthatott, mint a királyi szerviensek fegyveres erejére, mégpedig közvetlenül, az ispánok közbejötté nélkül. A rendszer másik előnyét a királyi hatalom számára az jelentette, hogy minimalizálta azokat a veszteségeket, amelyeket egy-egy méltóságviselő hűségének esetleges megingása okozott. Az ispán hűtlensége immár nem vonta maga után a megyéből származó valamennyi erőforrás elvesztését, a királyi szerviensek és a birtokadományban részesülők továbbra is az uralkodó oldalán álltak egy efféle kiélezett helyzetben. Az erőforrások megosztása: ez volt a II. András egy 1217. évi oklevelében említett „általános osztzkodás”¹¹ s nem a királyi birtokok – az utókor által „felesleges”-nek és „haszon-talan”-nak minősített – eladományozása.

II. András törekvései széles körben kavartak viharokat. Imre egykori támogatóinak egy jelentős része eleve nem tartozott hívei közé, mások azért csatlakoztak a király ellenfeleihez, mert nem részesültek az adományokból, vagy legalábbis nem olyan mértékben, mint remélték. Ennek a sokszínű ellenzéknek állt az élére 1220–1221 táján Béla herceg, aki a középkor felfogása szerint az idő szerint már felnőtt számba ment. Félreérthetetlen jele ennek, hogy 1222. július 4-én III. Honorius pápa (1216–1227) a magyar érsekekhez és püspökökhöz intézett bullájában arra figyelmeztette a főpapokat, hogy II. András megkoronáztatta ugyan elsőszülött fiát, de ezt nem azzal a szándékkal tette, hogy még életében más uralkodjék országában, ezért azokat az elvetemülteket, akik viszályt szítva

azt ötlötték ki, hogy engedelmességgel nem II. Andrásnak, hanem fiának tartoznak, egyházi fenyegetésekkel büntessék meg.¹² Számos jele van annak, hogy Béla apja ellenfeleinek azzal a csoportjával értett egyet, melynek tagjai a régi idők szinte korlátlan királyi hatalmának csorbítását vélték felfedezni a reformokban.¹³ A herceg kapcsolata viharos gyorsasággal megromlott apjával, amiben azonban személyes okok is közrejátszottak.

Az apjától örökül hagyott, sokáig halogatott szentföldi hadjáratáról 1218-ban hazatérő II. András számos ereklyét vásárolt, melyekkel országa egyházait gazdagította, trónörökösének pedig menyasszonyt hozott. A jövődöbéli Mária volt, a nikaiai császár leánya. (1204-ben a Szentföld felszabadítására indult keresztesek, Velece biztatására, Konstantinápolyt foglalták el Jeruzsálem helyett, s az így felbomlott Bizánci Birodalom területén számos új állam jött létre, melyek közül a kisázsiai Nikaia császársága tarthatta magát a legtöbb joggal a birodalom örökösének.) Béla és Mária esküvőjére 1220-ban került sor, miután az ifjú férj betöltötte tizennegyedik életévét.¹⁴ Két év múltán azonban II. András úgy találta, hogy helyesebb lenne, ha örököse új házasságot kötne, s ez alkalommal olyan hölgyet vezetne az oltár elé, „aki nagyobb hasznot hajt az országnak”, mint írta azt a házasság érvénytelenítését kérő levelében a pápának.¹⁵ II. András döntésének háttere nem világos, fia mindenesetre kezdetben kész volt engedni apja akarátának. III. Honorius pápa a magyar püspöki kart bízta meg az ügy kivizsgálásával, s a főpapok úgy találták, hogy Mária elbocsátása „az ország botrányára és a keresztény vallásgyalázatára” volna,¹⁶ s a pápa ennek megfelelően megtagadta a válás engedélyezését. A pápai döntést követően Béla herceg nyomban visszafogadta feleségét, úgy látszik, egyáltalán nem volt ellenére az események ezen fordulata. II. András azonban felbőszült fia engedetlenségén, s 1223 őszére odáig fajultak az ellentétek, hogy Béla jobbnak látta, ha feleségével együtt Ausztriába menekül apja haragja elől, ahonnan csak a következő év tavaszán tért vissza, miután III. Honorius pápa közbenjárása békét teremtett apa és fia között.¹⁷

Az ellentétek azonban megmaradtak, sőt csakhamar tovább mélyültek. II. András reformjainak híre a pápai udvarba is eljutottak, s III. Honorius felszólította a királyt adománypolitikája felülvizsgálatára.¹⁸ András – talán nem is teljesen alaptalanul – Béla herceget okolta a történekeért, mindenesetre feltűnő, hogy kisvártatva megfosztotta trónörökösét a gazdag déli tartományoktól, és Erdélybe helyezte át, ami valóságos száműzetéssel ért fel, Szlavóniát és Horvátországot pedig másodszülött fiának, Kálmánnak adta át. Béla ezt követően sem adta fel korábbi terveit, s 1228-ban, maga mögött tudva az új pápa, IX. Gergely (1227–1241) támogatását, kikényszerítette apjától, hogy az egész országra kiterjedő felhatalmazást kapjon a korábbi királyi birtokadományok felülvizsgálatára. Az akció éveken át folyt, ám különösebb eredmény nélkül, mivel II. András mindent megtett annak kudarca érdekében, esetenként oly módon, hogy amit fia elvett, ő azonmód visszaadta a kárvallottnak.¹⁹

Az ellentétek megmaradtak tehát, de drámai eseményekre már nem vezettek II. András uralkodásának utolsó éveiben. Nyílt titok volt, hogy a trónörökös teljes mértékben ellenzi apja politikáját, ám a távoli Erdélyben figyelmét javarészt a Kárpátoktól délre és keletre élő kunok keresztény hitre térítésének kérdése köti le,²⁰ miközben a belpolitikai kérdéseket megterhelő nézeteltérések ellenére a külpolitika terén apa és fia fenntartották az együttműködést. Béla az 1230-as évek elején a szomszédos orosz fejedelemség, Halics megszerzése érdekében ví-

vott, többnyire eredménytelen háborúkból éppúgy kivette a részét, mint a II. Frigyes osztrák herceg (1230–1246) ellenében vívott sikeres harcokból.²¹

Igazán érdekessé az teszi II. András és fia, Béla herceg konfliktusát, hogy az ellentétek középpontjában ez alkalommal nem a hasonló válságokat rendszerint kirobbantó kérdés, a királyi trón birtoklása állt, hanem a hatalomgyakorlás hagyományos rendjét megváltoztató reformok ügye, ha úgy tetszik, egy elvi kérdés tehát, miközben a háttérben felsejlő személyes indítékoknak – a Béla herceg házasságával kapcsolatos bonyodalmaknak – legfeljebb mellékszerep jutott. András haláláig kitartott az „új berendezkedés” politikája mellett, ami alighanem annak tulajdonítható, hogy igazolva látta annak helyes voltát. Az ispánságokon alapuló korábbi, archaikus rendszer működőképessége azon a feltételezésen nyugodott, hogy az ispánokat feltétlenül hűség köti az uralkodóhoz. Ha ez megintgott, az katasztrofális következményekkel járhatott, márpedig, mint láthattuk, András nagy számban juttatott jelentős méltóságokat olyan előkelőknek, akik korábban bátyját, Imre királyt szolgálták. A meghódolt előkelők az új király tisztségek adományozásában megmutatkozó kegyét elnyerték, bizalmát azonban nem, ahhoz hosszú évek hűséges szolgálatán át vezetett az út. Andrásnak azonban nem állt rendelkezésére idő, hogy ezt kívárja – az országot azon nyomban kormányoznia kellett –, így meghozta az ispáni hatalom mérséklésére hivatott „új intézkedés”-eit, amelyeket Rogerius az „ispánságok jogainak megnyirbálása”-ként emlegetett. Azt, hogy nem voltak teljesen alaptalanok II. András fenntartásai azon báróival szemben, akik már Imre királyt is szolgálták, uralkodásának eseményei bizonyítják. Igaz ugyan, hogy egy-egy báró hűségét vagy hűtlenségét számos, gyakran ma már felderíthetetlen körülmény befolyásolhatta, s az is igaz, hogy a már Imre uralkodása idején is jelentős tisztségeket betöltő, majd II. András kormányzatában is fontos szerephez jutó bárók közül többekből is a király hatalmának oszlopa lett, mégis tény, hogy mindazon esetekben, amikor név szerint ismerjük a II. Andrással szemben változatos eszközökkel fellépő előkelőket, azok rendre Imre egykori bárói közül kerülnek ki. Ez a tapasztalat tette II. Andrást a hagyományos rendet felforgató, merész újtóvá. Béla herceg viszont, minden jel szerint, tántoríthatatlanul hitt abban, hogy csupán elszántság és akarat kérdése a 11–12. század szinte korlátlan uralkodói hatalmának visszaállítása, amihez az út apja adományainak érvénytelenítésén keresztül vezet, az viszont, hogy tekintettel kellene lennie alattvalói érdekeire és szerzett jogaira, szemlátomást meg sem fordult a fejében. Az álláspontok merevsége az ellentétet feloldhatatlanná tette. Más kérdés, hogy ez alkalommal nem vezetett fegyveres összeütközésre a viszály, talán éppen azért, mert elvek ütköztek egymással, s nem maguk a személyek, még ha az elveket személyek is képviselték a dolog természetéből fakadóan. András bizonyos lehetett abban, hogy legidősebb fiától mint trónkövetelőtől nem kell tartania, Béla pedig joggal számíthatott arra, hogy eljön majd az ő ideje, amikor immár királyként úgy gyakorolja hatalmát, ahogy a legjobbnak látja. Egyikük sem tévedett, megengedhették tehát maguknak az önmérséklet luxusát.

■ JEGYZETEK

1. Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybécskerek, 1892. 456–457.

2. A merénylet történetének legalaposabb feldolgozását lásd Körömdi Tamás: *A Gertrúd elleni merénylet körülményei*. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára*. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Szerk. Majorossy Judit. (Ferenczy Múzeum kiadványai, A. sorozat: Monográfiák 2.) Szentendre, 2014. 95–124.

3. Zsoldos Attila: *Hercegek és hercegnők az Árpád-kori Magyarországon*. In: *Hercegek és hercegségek a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár, 2016. 9–11.
4. Lásd pl. 1217: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924. IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999. I. 216–217, keltére lásd *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre, Borsas Iván. Bp., 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 317. sz.
5. Lásd pl. 1208: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987. I. 113.
6. *III Béla magyar király emlékezete*. Szerk. Forster Gyula. Bp., 1900. 140, az idézett magyar szöveget lásd *III. Béla emlékezete*. A szöveganyagot válogatta, fordította és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. (Bibliotheca Historica) Bp., 1981. 82.
7. A királyi bevételekre vonatkozóan lásd Weisz Boglárka: *II. András jövedelmei: régi és új elemek*. In: *II. András és Székesfehérvár*. Szerk. Kerny Terézia, Smohay András. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7.) Székesfehérvár, 2012. 49–80.
8. Rogerii *Carmen Miserabile*, c. 10. (ed. Ladislaus Juhász). In *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp., 1999.² (a továbbiakban: SRH) II. 558; az idézett magyar szöveg Horváth János fordítása, lásd *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. (Nemzet és emlékezet). Bp., 2003. 133.
9. Az eseménytörténet klasszikus összefoglalását lásd Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1899.² (reprint: Bp., 1984.) II. 12–36.
10. Az adatokat lásd Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 11.) Bp., 2011. passim.
11. 1217: RA I/1. 105.
12. 1222: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner*. I–II. Romae, 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 35.
13. Minderre bővebben lásd Zsoldos Attila: *II. András Aranybullája*. Történelmi Szemle 53. (2011) 1–38.
14. Wertner M.: *Az Árpádok családi története* i. m. 460.
15. 1222: VMHH I. 33.
16. 1222: VMHH I. 42.
17. Pauler Gy.: *A magyar nemzet története* i. m. II 87–88.
18. Bónis György: *Decretalis Intellecto*. (III. Honorius pápa a koronajavak elidegeníthetlenségéről). Történelmi Szemle 17. (1974) 24–31.
19. Rákosi István: *IV. Béla birtokrestaurációs politikája*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLVII. Szerk. Szántó Imre. Szeged, 1974. 9–11.
20. Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Bp., 2014. 243–254.
21. Senga Toru: *Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz*. Századok 122. (1988) 36–51, Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Szeged, 2005. 220–222.

HEGYI GÉZA – W. KOVÁCS ANDRÁS

MEGJEGYZÉSEK AZ 1437–1438. ÉVI PARASZTFELKELES TÖRTÉNETÉHEZ

...a marxista
történetírás
osztályharcos
szemléletét e felkelésre
vonatkozóan is felülírta
az újabb kutatás.

Túlzás nélkül állítható: az 1437–1438. évi parasztfelkelés a középkori Erdély történetének a kutatás által legjobban ismert eseménye. Ennek alátámasztására elég csak néhány munkát felsorolni. 1898-ban jelent meg Kolozsvárott Gombos F. Albin (1873–1938) első összefoglalója,¹ majd a második világháború után – nem függetlenül a marxista történetírásnak a parasztfelkelések iránt mutatkozó érdeklődésétől – romániai történészek is elkezdtek foglalkozni a témával. Ștefan Pascu (1914–1998) először 1957-ben adta ki a később még egy kiadást megért összefoglalóját,² a romániai magyar történészek közül pedig Demény Lajos (1926–2010) történész és művelődéstörténész kezdett foglalkozni a kérdéssel. Utóbbi több kötetet és tanulmányt is szentelt a témának. Példaértékű kitartással kereste elő a csak rossz közlésekből ismert okleveles források eredetijét: 1960-ban nemcsak a felkelt parasztok küldöttei, illetve nemesek között létrejött két egyezséget rögzítő okleveleket közölte,³ hanem azokat is, amelyek a felkelés egyéb eseményeit említették.⁴ Ugyanebben az évben jelent meg az első összefoglalója,⁵ majd ezt követte egy másik, 1977-ben,⁶ végül pedig 1987-ben egy további, népszerűsítő formában, ezúttal Magyarországon.⁷

A Demény által 1960-ban közölt források mellett később újakat tett közzé Pataki József (1908–1993)⁸ és Dani János (1923–2005)⁹ 1958-ban, illetve 1974-ben. A külföldi olvasóközön-

A tanulmány az NKFI 119430. sz. pályázata támogatásával készült.

ség számára Székely György (1924–2016) írt egy összefoglalót 1980-ban.¹⁰ Mályusz Elemér (1898–1989) 1947-ben írt, de csak 1988-ban megjelent társadalomtörténeti munkájában viszonylag tág teret szentelt a felkelés történetének, bemutatásakor néhány új szempontot vetve fel.¹¹ Maga Demény az események 550. évfordulójára¹² állította össze a teljesség igényével a parasztfelkelés okmánytárát, de az végül csak 1991-ben jelenhetett meg; a forrásokat Bodor András, Köllő Károly és Szabó György fordították magyarra. A kötet teljes szövegükben, latinul közölte a főként okleveles forrásokat, és melléjük ugyancsak teljes szövegű magyar fordításokat csatolt. Tette ezt nem azért, mert a kétnyelvű szövegkiadás volt a román forráskiadás gyakorlata, hanem azért, mert ez látszott a legcélravezetőbbnek a múlt század nyolcvanas éveiben a román történetírásban egyre inkább teret nyerő, leegyszerűsítő és hamis beállítással szemben, amely a felkelést a román jobbágyságnak a magyar nemesség elleni küzdelmeként értelmezte. A kötet jóformán ismeretlen maradt a magyar történetkutatás előtt, annak ellenére is, hogy két recenzió jelent meg a munkáról (egy magyarországi és egy romániai), de csak évekkel később, 1994-ben.¹³ A román kutatás – tudomásunk szerint – nem reflektált erre. A forráskiadványba Demény nem vette be Kolozs megye 1435. május 4-i oklevelét, mely egy Almáson lakó bizonyos Nagy Antalt említ (ezt közölte Dani 1974-ben),¹⁴ valószínűleg nemcsak a felkelés legfontosabb vezetőjével való bizonytalan azonosítás miatt, hanem azért sem, mert tartalma egyébként sem vonatkozott a mozgalom történetére.

Emlékeztetőül röviden az eseménytörténet: az erdélyi püspök által új pénzben követelt tized és az ezt követő kiközösítés miatt 1437 júniusában a Budai Nagy Antal kisbirtokos nemes vezette parasztsereg a belsőszolnoki Alparét mellett, a Bábolna nevű hegyen szekértábort állított fel, majd július elején Dés közelében a parasztsereg legyőzte a Csáki László vajda által vezetett nemesi hadakat. A nemesség és a felkelők képviselői július 6-án kötöttek egyezséget a kolozsmonostori konvent előtt (eszerint a nemesek enyhítik a jobbágyterheket, biztosítják a jobbágyok szabad költözését; a feltételek megtartását a Bábolna hegyen évente megtartott gyűlés kell hogy ellenőrizze, amelyen a jobbágyság képviselőinek is jelen kell lenniük). Szeptember 16-án az erdélyi nemesség, valamint a székelyek és a szászok küldöttei Kápolnán uniót (*fraternam unionem*) kötöttek a felkelt parasztok ellen, majd szeptember végén a nemesség Apátinál (Doboka vármegye) ismét vereséget szenvedett. Október 6-án a parasztok és a nemesség képviselői újabb egyezséget kötnek (erről a kolozsmonostori konvent állít ki oklevelet október 10-én), amely, hasonlóan a korábbihoz, rendelkezik ugyan a jobbágyterhekről, de nem tesz említést az évenkénti gyűlésről, és a végleges rendezést az uralkodóra bízzák. Decemberben az erdélyi nemesi hadak Kolozsvár és Kolozsmonostor között legyőzik a parasztok seregét, Budai Nagy Antal elesik, és az elfogott vezéreket kivégzik. 1438 januárjának végén a nemesek visszafoglalják Kolozsvárt is, majd február 6-án a nemesek és a székely meg szász székek képviselői Tordán megújítják az 1437. szeptember 16-i kápolnai uniót.¹⁵

A rendszerváltozás utáni magyar történetírás – a korábbi, leginkább marxista történetírással ellentétben – nem korszakos jelentőségűként, hanem inkább epizódként értékelte a parasztfelkelést. „A korszak paraszti társadalmára jellemző lassú folyamatok” „drámai felgyorsulásaként” tekintette az erdélyi parasztfelkelést, még egyszer leszögezve, hogy „a magyarországi jobbágyság legnagyobb fegyveres megmozdulása volt az 1514. évi parasztháborúig”.¹⁶ Az okok közül fontosabbakként a jobbágyköltözés korlátozását és az egyházi tizedekkel kapcso-

latos visszaéléseket jelölte meg, majd röviden ismertette a felkelés lefolyását és következményeit. A felkelés történetéről írt fejezet ezzel a rövid mondattal zárult: „a nemesség uralma helyreállt.”¹⁷

Időrendben haladva Demény Lajos munkái azok, amelyek legutoljára önálló kötetként tárgyalták a kérdést. A kutatás új tényanyagot azóta sem tárt fel, és kétséges, hogy ez jelentősen változna a továbbiakban. Demény legutolsó, 1987-ben megjelent monográfiájához és 1991-ben kinyomtatott oklevéltárához egyelőre csak néhány megjegyzés fűzendő.

1. A szerző joggal hangsúlyozta, hogy 1437-ben nem egy, hanem két, területileg is elkülönülő parasztmozgalom bontakozott ki: egyik – az ismertebb – Erdélyben, másik viszont mintegy 150 kilométerrel északnyugatra, a Nyírségben (Szabolcs, Szatmár és Ugocsa megye területén). Közvetlen kapcsolat nem mutatható ki közöttük.¹⁸ Nem látjuk igazoltnak viszont azt a határozott kijelentést, miszerint az erdélyi felkelés gócpontja Kalotaszeg Nádas-menti részén keresendő.¹⁹ Ennek megfogalmazásában főként az az oklevél befolyásolta, mely arról tudósít, hogy 1437 áprilisában Bogártelke határjárása közben Mákó, Daróc, Türe, Gorbó és Gorbófő lakói bántalmazták Antal kolozsmonostori apátot.²⁰ Az incidensben Demény a tizedfizetés körüli visszaélések miatt felhorgadó egyházellenes indulatok kirobbanását látta.²¹ Ez azonban aligha állja meg a helyét, mivel az apát, bár valóban rendelkezett tizedjoggal, ezt csak saját birtokain gyakorolhatta,²² így a dézsma ügyében legfeljebb a bogártelkiekkel lehetett volna konfliktusa, míg az öt renitens falu lakói az erdélyi püspököknek fizették a tizedet (pontosabban annak nagyobb részét), aki ráadásul földesuruk is volt.²³ Sokkal hihetőbb, hogy az eset valójában az, aminek látszik: a gyalui uradalmat birtokló erdélyi püspök és a szomszédos kolozsmonostori apátság évszázadokra visszanyúló torzszalkodásának²⁴ a részét képező határvita, amelyben a soktucatnyi jobbágy nem önszántából, hanem – mint az a latin szövegből kiderül – a püspök helybeli tisztartóinak (*officiales*) vezényletére vonult fel az általuk jogosnak vélt határ megvédésére. A név szerint ismert felkelők sorában nem is találunk Kapus- és Nádas-menti lakosokat (vagyis apátsági és püspöki jobbágyokat); ha részvételük nem is zárható ki (hiszen a minta rendkívül kisszámú, így nem is tekinthető reprezentatívnak), a fő korifeusok aligha közöttük keresendők.

Az erdélyi felkelés térbeli kiterjedésének alakulását elsősorban a résztvevők lakóhelye alapján követhetjük nyomon. Közülük csak 20 személyt ismerünk név szerint, szinte kizárólag a két kolozsmonostori szerződésnek köszönhetően, mely felsorolja a parasztok követeit és előljáróit.²⁵ Bár némelyiküknél nem szerepel a származási hely megnevezése, helyhez kötésüket megkönnyíti, hogy öt kapitány, a zászlótartó és egy követ – némileg eltérő névalakban – mindkét oklevélben előfordul. 1437 júliusában a felkelés súlypontja még egyértelműen a Szamos menti dombság északi és középső részére esett, vagyis a kalotaszegi uradalmak helyett a Doboka és Belsőszolnok megyei kis- és középbirtokosok falvaira. Ide köthető a hat kapitány közül négy (Diós, Buda [ma: Bodonkút], Kend [ma: Magyarzarvaskend²⁶], Antos), a zászlótartó (Vajdaháza), mind a négy követ (hárman Alparétról, egy Magyarbogátról [ma: Felsőbogáta]), valamint a bábolnai erődített tábor is. Csupán Nagy Tamás kapitány jött az északnyugat-mezőszégi Székről, míg Jakab fia János mester lakhelye, Kolozsvár határesetnek számít. Úgy véljük, a hat kapitány származásának megoszlása (4:1:1) híuen tükrözi azt, hogy az egyes kistérségek milyen arányban képviseltették magukat eredetileg a parasztseregen belül.

Az októberi névsorban a fent már említett nevek mellett további személyek jelennek meg a törzsterületről (Diós, Csehiből [ma: Páncélcseh], Újfalu [a mai Borsaujfalu?]²⁷). Mások távolabbról érkeztek: a kalotaszeg-alszegi Almásról (ma: Nagymás), a felszegi Hunyadról (ma: Bánffyhunyad), az északkelet-mezősegi Búzáról és Zsomborról (ma: Szászzsombor²⁸), a Nagy-Szamos völgyében fekvő Virágosberekéről és a Sajó menti Cegőrről (ma: Cegőtelte). A felsorolt helynevek azt sugallják, hogy a kezdeti sikerek nyomán a felkelés által érintett terület dél-nyugat és kelet irányában terjeszkedett.

Nincs tudomásunk ellenben Torda vármegyei résztvevőkről: e vidék érintettségére egyedül csak ercsei Alárdfi Jakab ügye utalhat, aki 1439-ben a Szokolra (ma: Mezőszokol) vonatkozó birtokjoga újbóli írásba foglalását kérte a királytól, mivel úgymond régi birtoklevele elveszett a parasztok lázadása idején.²⁹ Ennek kapcsán azonban óvatosságra int az, hogy a Dózsa György-féle felkelés után felmerült hasonló panaszok történeti értékét az újabb kutatás meglehetősen nagy szkepszissel kezeli.³⁰ Fehér megyében csak az északi határhoz közel fekvő Enyedről tudjuk, hogy a parasztháború végén a nemesek feldúlták – alighanem azért, mert a helyi közösség a lázadókhoz csatlakozott.³¹ Ettől délebbre és keletebbre semmiféle nyom nem utal a lázadás szellemének megjelenésére. Mindezek fényében Torda és Fehér megye esetében csak feltételesen és korlátozott mértékben, Kükküllő kapcsán viszont egyáltalán nem bizonyítható az a megállapítás, hogy idővel a felkelés rájuk is kiterjedt.³²

2. Demény figyelmét elkerülte – a romániai diktatúra utolsó éveiben minden bizonnyal nem jutott el hozzá – Mályusz Elemér tanulmánya, mely jó néhány, addig hitelesnek tekintett oklevélről bizonyította be, hogy azok gr. Kemény József (1795–1855) hamisítványai.³³ Ezek között van váraskeszi Lépes Loránd erdélyi alvajda „a Szamos folyó melletti táborban” kelt 1437. szeptember 30-i oklevele is, amely elhalasztja Györgyfalvi Bálintnak Gyerőmonostori Balázs elleni perét. Indokként a parasztok lázadását jelöli meg és Györgyfalvi halálos megsebesülését a harcokban. Az oklevél azonban értéktelen 19. századi hamisítvány, mert eredetije a megjelölt helyen nem található, sőt a szöveget elsőként közlő Kemény kéziratok oklevélgyűjteményétől eltekintve újkori másolata sem ismeretes.³⁴ Emellett Gyerőmonostori-rokonságnak a korban élt (és ismert) tagjai között nem találunk egyetlen Balázst sem, ahogy a györgyfalvi nemesek 1430-as évekig rekonstruált családfáján sem szerepel Bálint nevezetű.³⁵

E hamis forrás kiküszöbölésével immár semmiféle érv nem támogatja azt az álláspontot, miszerint a parasztok és a vajda serege közti második összecsapásra a Kis-Szamos völgyében került volna sor.³⁶ Véleményünk szerint ennek színhelye keletebbre, a csatát követő tárgyalásoknak otthont adó Dellőapáti közelében keresendő, annál is inkább, mert – mint azt fentebb láthattuk – éppen a Mellyes, a Sajó és a Nagy-Szamos völgye lehetett az egyik térség, amelyre 1437 júliusa és októbere között a felkelés tüze áterjedt.

3. Máig tartja magát az a vélekedés, miszerint az a Kápolna mezőváros, ahol 1437. szeptember 16-án a nemesek, szászok és székelyek egyezsége kötöttek, a Belsőszolnok vármegyei, Déstől északra található Csicsókápolnával azonos.³⁷ Kézenfekvő volt ezt gondolni, hiszen ez a helység esik legközelebb az Alparét falu melletti Bábolna-hegyhez, ahol a parasztság elsáncolta magát. A fenti azonosítás azonban aligha állja meg a helyét, mert a települést először 1467-ben említik: ekkor Kápolnamező néven a csicsói várhoz tartozó román falvak egyike.³⁸ Kései felbukkanása nem írható a források pusztulásának a számlájára, mivel

a csicsói váruradalom 1405. évi tartozékai sorában még nem szerepel,³⁹ így bizonyos, hogy a 15. század első felében telepítették. Könnyen előfordulhat tehát, hogy 1437-ben még nem is létezett, de ha mégis fennállott, az újdonsült helységet akkor sem nevezhették *oppidumnak* (ilyen címe a későbbiekben sincs adat⁴⁰). Sokkal valószínűbb, hogy az egyezségkötés helyszínénél a Küküllő megyei Felsőkápolna szolgált, mely már a 14. század elején egyházas hely volt.⁴¹ 1407 és 1439 itt ülésezett Küküllő vármegye kéthetente tartott ítélőszéke (*sedria*),⁴² később pedig többször is helyet adott az „erdélyrészi országalakók” tartománygyűlésének (pl. 1438, 1449, 1454, 1459, 1467).⁴³ Elsősorban földrajzi helyzete predesztinálta arra, hogy itt találkozzanak egymással a három „natio” képviselői, hiszen lényegében a vármegyei területek, a székely székek és a Szászföld összeszögellésénél feküdt.

A modern történetírás által „kápolnai unió” néven emlegetett egyezséget az erdélyi rendiség csírájának tekinti a kutatás egyik vonulata.⁴⁴ Megjegyzendő azonban, hogy ez nem egy alulról jövő kezdeményezés lehetett: az erdélyi rendek 1437-ben valószínűleg az alvajda kezdeményezésére gyűltek össze, mint ahogyan a későbbiekben is felsőbb parancsra tették ezt meg (a Kápolnán tartottak közül 1449-ben például bizonyosan a kormányzó parancsára).⁴⁵

Újabb, meghatározó jelentőségű adatok híján a felkelés történetének ismételt összefoglalása nem indokolt. Történeti ismereteink nem gyarapodtak, és a korszak megítélése sem változott: a marxista történetírás osztályharcos szemléletét e felkelésre vonatkozóan is felülírta az újabb kutatás. Fenti megjegyzéseink célja mindössze az, hogy a figyelmet újra Erdély történetének legjobban ismert epizódjára irányítsa.

■ JEGYZETEK

1. Gombos Ferenc Albin: *Az 1437-ik évi parasztlázadás története, különös tekintettel a jobbággyi viszonyokra s a huszitizmusnak hazánkban való elterjedésére*. Kolozsvárt 1898.
2. Ștefan Pascu: *Bobâlna*. [Buc.] 1957. (Pagini din istoria patriei).; Uő: *Bobâlna*. Ediția a II-a revăzută și completată. Buc., 1963.
3. Ludovic Demény: *Textele celor două înțelegeri, încheiate în 1437 între răsculați și nobili, după documentele originale*. Studii. Revistă de istorie 13(1960). 1. sz. 91–111.
4. Ludovic Demény: *Documente noi referitoare la răscola de la Bobâlna*. Studii și Materiale de Istorie Medie 4 (1960). 395–421.
5. Demény Lajos: *Az 1437–1438-as bábolnai népi felkelés*. Buk., 1960.
6. Demény Lajos: *Paraszttábor Bábolnán*. Buk., 1977. (Testamentum.)
7. Demény Lajos: *Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438*. Bp., 1987. (Közös dolgaink. – A továbbiakban Demény: *Parasztfelkelés Erdélyben*)
8. Pataki József: *Az 1437-es felkelés kirobbanásának történetéhez*. Studia Universitatum Babeș et Bolyai. 3(1958). Fasc. II. Historia (Tomus III. Nr. 8). 55–65. Vö. Demény Lajos – Pataki József: *A huszita forradalmi mozgalom elterjedése hazánkban és hatása a paraszttok 1437–38. évi felkelésére*. In: *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1955*. Cluj–Kvár, 1956. 223–234.
9. Ioan Dani: *Anton cel Mare de la Buda în lumina unui document inedit din 1435*. In: *Sub semnul lui Clío*. O. magiu acad. prof. Ștefan Pascu. Cluj, 1974. 317–325.
10. György Székely: *Antal Budai Nagy et la guerre paysanne de Transylvanie*. Études historiques hongroises 1980 publiées à l’occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bp., 1980. 85–100. Jegyzeteitlen változata: Uő: *Budai Nagy Antal*. In: *Ezer év. Arcképek a magyar történelemből*. Főszerk. Pozsgay Imre. Bp., 1985. 43–46.
11. Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Bp., 1988. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2. – A továbbiakban Mályusz: *Erdélyi magyar társadalom*) 72–80.
12. *Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*. Előszóval és jegyzetekkel közlésezi Demény Lajos. A latin okleveleket fordította Bodor András, Köllő Károly, Szabó György. Buk., 1991. (a továbbiakban: Demény: *Források*) 26, 227.
13. Török János: *Erdélyi parasztfelkelés*. Aetas. Történettudományi folyóirat. A kiadványt szerkesztette Koszta László. 1994. 1. sz. 244–246; Colloquia 1 (1994). 2. sz. 206–208 (Rüsz Fogarasi Enikő). A kötetről hírt adott még a Szabó Anikó: *A magyar levéltári irodalom bibliográfiája*, 1993. Levéltári Közlemények 66(1995). 1–2. sz. 307.
14. Az oklevél eredetijének mai lelőhelye és jelzete: Batthyaneum-könyvtár, Gyulafehérvár, a kolozsmonostori konvent magánlevéltára, LXXVI/92. Fényképmásolata: A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp., Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 275256.

15. A teljes bekezdés forrása (pár korrekcióval): *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerkesztő Benda Kálmán. I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. Bp., 1986. 256–257. A máig használt kézikönyv szerint 1437 márciusában Kardos János vezetésével Szászföldön és Fehér megyében felkelés tört ki (uo. 256). Az ezt említő oklevél azonban 1417-ben kelt, tehát nem kapcsolható az 1437. évi eseményekhez. Lásd minderre Demény: *Források* 182.
16. Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Bp., 1988. (Osiris tankönyvek). 183–184. (a vonatkozó rész Engel Pál munkája).
17. Uo. 184.
18. Demény: *Parasztfelkelés Erdélyben* 118–119. A két felkelést már a kor krónikairodalma (Thuróczy, Bonfini) is megkülönböztette egymástól (vö. Demény: *Források* 160, 172–173.).
19. Demény: *Parasztfelkelés Erdélyben* 120.
20. DF 275262. Regesztája: Beke Antal: *A kolozsmonostori konvent levéltára*. Bp., 1898 (a továbbiakban: KmLt) 146. sz. Itt az oklevél tévesen 1437. április 3-i dátummal szerepel, jöllehet a helyes keltezés 1439. március 31. (a benne elbeszélte események viszont valóban 1437 tavaszán zajlottak). Mivel Deménynek csak Beke kivonatában volt alkalma megismerni e forrás tartalmát, a hibás keltezését maga is átvette (Demény: *Parasztfelkelés Erdélyben* 117.). Az incidensről már 1437 áprilisában is készült jelentés (DL 28829).
21. Uo. 117.
22. 1377: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Michael Auner, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad G. Gündisch. I–VII. (1191–1496) Hermannstadt, Buk., 1892–1991. (a továbbiakban Ub) II. 462–463; 1385: DF 275199 = KmLt 61–62. sz.; 1415: Ub III 640–641; 1418: *Zsigmondkori oklevéltár*. Szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Mikó Gábor, Lakatos Bálint. I–XIII. Bp. 1951–2017. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55.) VI 1679. sz.; 1419: uo. VII 881. sz.; 1429: DF 275249 = KmLt 124. sz.; 1451: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. Kivonatokban közlést és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. (1289–1556). Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai: II. Forráskiadványok 17. – a továbbiakban: KmJkv) I. 981, 988. sz.; 1460: Ub VI .81–82 = KmJkv I. 1455. sz.
23. 1409: Ub III 477–478; 1470: KmJkv I. 1971. sz.; Jakó Zsigmond: *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Kvár, 1945. (Erdélyi Történelmi Adatok V. 2.) 52–53. — A püspök gyalui uradalmára Uő: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. In: Uő: *Tanulmányok és források Erdély történelméhez*. Szerk. Dáné Veronka, Fejér Tamás, Jakó Klára. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) 587–593.
24. 1342: *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. Regesztákban, jegyzetekkel közlést és Jakó Zsigmond (a III. kötettől Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével). I–IV. Bp., 1997–2014. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53.) III. 113. sz.; 1347: uo. III. 375. sz.; 1367: uo. IV. 645. sz.; 1373: DF 275192 = KmLt 53. sz.; 1408: DF 275211 = KmLt 78. sz.; 1426/1427: DF 275243–275244 = KmLt 116, 120–121. sz.; 1447: DF 275165 = KmLt 169. sz.
25. Demény: *Források* 76, 95–96.
26. A biztosan azonosítható lakóhelyek Szamos menti tömörlése kizárja azt a lehetőséget, hogy Kendet a Küküllő megyei Kiskenddel (Kendhidával) vagy Nagykenddel azonosítsuk (mint tette Mályusz: *Erdélyi magyar társadalom* 77 – vö. ellenben Demény: *Források* 220.). A középkorban Szarvaskend neve is kizárólag Kend formában jelentkezik, melléknéves alakja csak az újkortól adatolható (vö. *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. Írták Tagányi Károly, Kádár József, Réthy László, Pokoly József. I–VII. Deés, 1901–1905. IV. 278).
27. Az alább ismertetendő tények fényében a jóval keletebbre fekvő Kékesújfalut sem zárhatjuk ki a jelöltek sorából. Ellenben a szakirodalomban e vonatkozásban felmerült Kalotaújfalú és Tekeújfalú (vö. Demény: *Források* 225.) – távoli fekvésük okán – nagy valószínűséggel nem jöhetnek szóba.
28. A Doboka megye másik végében, Almás mellett fekvő Magyarzsombor a szászos Henz családnév miatt zárható ki.
29. Demény: *Források* 124–126.
30. Neumann Tibor: *Bulgária – Erdély – Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború*. In: *Keresztésekből lázadók*. Tanulmányok 1514 Magyarországról. Szerk. C. Tóth Norbert, Neumann Tibor. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) 123–125.
31. Demény: *Források* 156. Vö. Uő: *Parasztfelkelés Erdélyben* 179.
32. Uo. 118, 119.
33. Mályusz Elemér: *Gróf Kemény József oklevélhamisítványai*. Levéltári Közlemények 59(1988). 197–216.
34. Uo. 208. – Demény: *Források* 94–95. A kritikai apparátus megjegyzése, miszerint az oklevél eredetiben maradt volna fenn az Állami Levéltár Kolozsvári Fiókjában őrzött Gyerőmonostori Kemény család levéltárában (uo. 193.) a szöveget elsőként közlő Kemény állítására vezethető vissza: a szóban forgó dokumentum valójában nem található meg a Kemény családnak sem a malomfalvi, sem a csombordi levéltárában (mindkettőt ma Kolozsváron őrzik).
35. Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. In: Uő: *Magyar középkori adattár*. CD-ROM, [Bp.] 2001. Mikola rokonsága 5–6. tábla: Radó és Kabos (gyerőmonostori), ill. Kemény (gyerőmonostori); Marius Diaconescu: *Structura nobilium din Transilvania in epoca angevină*. Cluj-Napoca, 2013. 442.
36. Vö. Demény: *Parasztfelkelés Erdélyben* 161–162.
37. Ub IV. 661; Demény: *Parasztfelkelés Erdélyben* 156; Demény: *Források* 220.
38. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.), Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 27916.
39. *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla. I–II. (A Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család története.) Bp., 1908–1928. (a továbbiakban: BánfOkI) I. 483.

40. Vö. *Szolnok-Doboka monographiája*. IV. 212–220. (Az 1437. évi említés [uo. IV. 212] itt nyilván figyelmen kívül hagyandó, mivel a tévesen ide vonatkoztatott egyezséglevélből származik [vö. uo. 215–217]. Ugyanez a megszorítás érvényes Aurel Suciu és Szabó M. Attila történeti helységnévtárainak vonatkozó szócikkeire is!) – Csicsókápolnán még 1553-ban is csak hat háztartás (két jobbággy, négy szegény) élt (Makkai László: *Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején*. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve – 1942*. Kvár, 1943. 242).
41. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1913. (Hunyadiak kora Magyarországon VI–VIII, IXc.) V. 882.
42. W. Kovács András: *Megveszékhelyek a középkori Erdélyben*. In: *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének 80. évfordulójára*. Szerk. Pál Judit, Sipos Gábor. Kvár, 2010. 185.
43. 1438: Ub V. 3; 1449: KmJkv I. 671. sz.; 1454: Ub V. 448–449; 1459: Ub VI. 56. = DF 275291.; 1467: KmJkv I. 1748. sz.; BánfOkl II. 87; C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. *Megyéek*. Bp., 2017. (Monumenta Hungariae Historica. Elenchi. Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak). 469.– Kápolna alvajdai oklevél kelethelye 1440-ben: Ub V. 63–64.
44. Kordé Zoltán: *Hatalmi-politikai viszonyok Erdélyben a konstanzi zsinat korában*. In: „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*”. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Szerk. Bárány Attila, Pósán László. Debrecen, 2014. 276–277.
45. KmJkv I. 361. sz.

HAUSNER GÁBOR

PÁRTÜTŐ VOLT-E ZRÍNYI MIKLÓS (A KÖLTŐ)?

*Olyik kuruc, némely mindig labanc,
s hiába, Uram, hogy olykor kegyelemre lobbansz,
szereteted kivételes pillanatát adván menedékül,
amikor ez a nép egységessé békül
s teremtene túlnove gigászin nagyot...*

DÖBRENTAI KORNÉL: REBELLIS TŰRELEM

„Kuruc” és „labanc”: narratívák a 19–20. századi Zrínyi-irodalomban

■ 1820-ban, alig néhány évvel azt követően, hogy Kazinczy Ferenc kiadásában újra napvilágot láttak Zrínyi Miklós (1620–1664) költői munkái és a *Török Áfium ellen való orvosság* című röpirata,¹ a pesti írók és értelmiségiek folyóiratának, a *Tudományos Gyűjteménynek* a lapjain Trattner Károly császári-királyi mérnökkari kapitány a „sub rosa” kifejezés történeti eredetét magyarázva azt találta írni, hogy a hazára romlást hozó főúri pártütés (Wesselényi-féle rendi szervezkedés) „fejei valának Veselinyi Ferenc nádorispán és Zrínyi Miklós bán, mindketten tüzes, bátor és szerencsés bajnokok, öszveköttetésben a császári udvar legnagyobb ellenségeivel, a versailles-i, krakkói, velencei és konstantinápolyi cabinetekkel”. Ezt egy T. F. monogrammal jelölt szerző még azon hamarjában megcáfolta *Gróf Zrínyi Miklós (a költő) pártütő nem volt* címmel közzétett válaszában, amely szerint a nemzet hősei „a jó magyarok, ausztriai házhoz mindig ragaszkodók” – köztük természetesen Zrínyi Miklós.² Valószínűsíthető, hogy a kezdőbetűk Teleki Ferenc grófot (1790–1853), a Budán székelő Magyar Királyi

Egészen sajátos vonása az
ő „rendpártiságának”,
hogy annak legfőbb
célja nem a béke,
hanem a háború.
Háború a török ellen,
az ország felszabadítása
és egyesítése végső
távlataival...

Helytartótanács tanácsosát rejtik, akit ekkoriban erősen foglalkoztatott Zrínyi személye és sokoldalú életművének beillesztése az osztrák–magyar történelmi kontextusba.³

Egészen a forradalom és szabadságharc előestéjéig Zrínyit Telekihez hasonlóan, a Habsburg uralkodóházhoz hűségeseznek, a fennálló rend védelmében felépő, közös történelmi hősnek láttatták a magyar szerzők által írott történeti, politikai vagy szépirodalmi szövegek. Az 1840-es évek elején Eötvös József a reform fogalmával írta le Zrínyi politikai törekvéseit, csakúgy mint Szalay László, aki a *Pesti Hírlap*-béli cikkeiben idézte a 17. század szerinte egyetlen nagy magyar státusférfiúját. Jósika Miklós *Zrínyi a költő* című, 1843-ban megjelent regényében pedig Zrínyi politikai pályájából, a politikus Zrínyi vonásaiból hármat: a magyar viszonyok megjobbítása, belső reformálása érdekében tett erőfeszítéseit, az érdekegyeztetésben játszott szerepét s az alkotmányos monarchia melletti kiállását, királyhűségét emelte ki, s a 17. századba transzponálva a reformkor legjobbjai által felvetett problémákat (a nemesség szerepe és helyzete, az alkotmány százados intézményeinek megítélése, a honért való anyagi áldozatvállalás s a nemzeti összefogás szükségessége) fogalmazta meg.⁴

Ez a 18–19. századi jezsuita forrásfeltárás és történetírás eredményein alapuló, kiegyensúlyozott Zrínyi-kép⁵ 1847–48-ban Magyarországon erős Habsburg-ellenes politikai töltést kapott, ekkortól kezdődően a költő és hadvezért az osztrák Habsburgokkal szembeállítva, a velük szembeni függetlenség szimbólumaként kezdték ábrázolni. E narratíva legfontosabb elemei: a bécsi hadvezetés, jelesül az olasz származású Raimondo Montecuccoli császári tábornoknak Zrínyivel szembeni rosszindulata, gáncsoskodása, amely megakadályozta Zrínyi számos tervének végrehajtását (például Kanizsa elfoglalását, illetve Zrínyi-Újvár megvédését), és Zrínyi „gyanús” halála (orgyilkos általi meggyilkoltatása a bécsi udvar megbízásából) elsőként Vasvári Pál, a márciusi ifjak egyike 1847-ben a Kisfaludy Társaság pályázati felhívására készített, de végül 1956-ig kéziratban maradt *Zrínyi Miklós a költő* című életrajzában tűnt fel. A Vasvári általa fölrajzolt portré a magyar függetlenségi törekvések hőstét állította példaképül kora és nemzedéke elé.⁶

Az *Áfium* 1705. évi (a Rákóczi-szabadságharc idején, II. Rákóczi Ferencnek ajánlva megjelent) és 1790-es (a II. József rendeleteivel szemben támadt nemzeti-mozgalomhoz kapcsolódó) kiadására támaszkodva Zrínyit fokozatosan beillesztették a magyar függetlenségi hagyomány képviselőinek sorába, Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György, illetve Thököly és II. Rákóczi Ferenc közé. Így került egyre inkább középpontba Zrínyinek Montecuccolival való konfliktusa, s így lett egy, a királyi hatalommal együttműködésre törekvő, európai látókörű magyar államférfiből a „két pogány közt” a magyar függetlenség ábrándjáért küzdő, alapvetően sikertelen politikus.⁷ A nemzeti függetlenségi szemlélet újabb tápot kapott a Zrínyi prózai műveinek felfedezését követő interpretációkban. A Zrínyi-próza kiadására 1853-ban (majd 1854-ben újabb editióban) a szabadságharc bukása után már eleve a nemzeti ellenállás jegyében került sor.⁸ Kazinczy Gábor a nemzeti elnyomás elleni tiltakozásnak szánta Zrínyi-kiadását csakúgy, mint ekkoriban tervezett Történeti Évkönyvét is.⁹

A Zrínyi–Montecuccoli-ellentétet középpontba állító romantikus Zrínyi-értelmezés Salamon Ferenc 1864-ben kiadott *Magyarország a török hódítás korában* című munkájában teljesedett ki. Salamon olyan értelmezés alapjait vetette meg, amely hosszú időre meghatározta a Zrínyi prózai műveiről folyó diskur-

zust: „*Zrínyi mint stratégiai újíto nevezetes tünemény a maga korában, s elméleti ellentéte Montecuccolinak, ki egy tudós hadtani munkában állítá össze egy elmúlt kor katonai bölcsességét.* [Kiemelés tőlem: H. G.] Már az ellentett elméletek, melyek közül egyik korától nagyon elmaradt, a másik korát megelőzte, egymás mellett meg nem férhettek. Mennyivel kevésbé férhettek meg midőn tettek re került a dolog! Nem volt Montecuccolinak tette, vagy inkább tétlensége, mely ellen Zrínyinek kifogásai ne lettek volna, s nem volt Zrínyinek oly hősie váallata, melyet a német–olasz theoreticus még siker esetében is vagy vakmerőnek, vagy céltalannak ne tartott volna.”¹⁰ Röviddel Salamon könyvének megjelenése után, 1867-ben, a kiegyezés évében a fiatal Pauler Gyula *Zrínyi Miklós és Montecuccoli Raymund* című invenciózus tanulmányában Zrínyi tevékenységének és prózai műveinek nemzeti szempontú megítélését véglegesen összekapcsolta a Zrínyi–Montecuccoli-vitával. Pauler „emberi szeszélyek és gyöngék, individualis motívumok helyett” olyan elveket keresett, „amelynek Zrínyi és Montecuccoli csak képviselői voltak”. Pauler az 1848–49. évi szabadságharc tapasztalatából kiindulva, a mozgó elvet a bécsi udvar magyarellenes politikájában vélte felfedezni, melynek eszköze volt a „kaján, kis szikár modenai tábornok”. „A magyar hazafiság és osztrák közöny, áldozó lelkesedés és zsibbasztó rossz akarat – mondják – volt kettőjükben megtestesülve.”¹¹

A terjedelmi korlátok miatt itt részletesen nem mutatom be e narratíva továbbbélését, csupán megjegyzem, hogy az a 20. század közepéig uralkodó maradt. A két világháború közötti progresszió a németek elleni függetlenségi törekvésekhez talált elődjére Zrínyiiben. 1945 után a Rákosi-kurzus a nemzeti hagyomány újraértelmezésére törekedett. Ennek az újraértelmezett történelmi tudatnak központi elemévé – álságos módon – a nemzeti, illetve az állami függetlenség vált, Bocskai, Zrínyi, Rákóczi és Kossuth, azaz a független kisállamiság került piedesztálra. Az 1950-es évek felfogása szerint Zrínyi a demokrácia legázolására törő nyugati imperializmus képét magára öltő Habsburgok és a belső reakciónak megfelelő hazaáruló urak és főpapok ellen is küzdött.¹²

Ez a 20. századra hagyományozódott Zrínyi-kép Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának, valamint Perjés Géza *Zrínyi Miklós és kora* című könyve majdnem egyidejű megjelenésével kezdett módosulni.¹³ Klaniczay monográfiájában az abszolutista államelmélet magyarországi úttörőjeként mutatta be hőset, Perjés Géza pedig Zrínyi életművéből a korszerű hadviselés és az elméleti katonai irodalom megteremtésére irányuló erőfeszítéseit emelte ki, s a romantikus-nacionalista felfogás helyébe a katonai-szakmai interpretációt állította. Klaniczay utóbb, a Zrínyi prózai műveinek forrásairól és a francia abszolutizmus és államreazon irodalom felé való eszmei tájékozódásáról írott nagyszabású tanulmányában még tovább ment, s határozottan azon a véleményen volt, hogy „Zrínyi a török kiűzése mellett a Habsburg-hatalommal szemben nemzeti királyság s a rendi kormányzás helyett korszerű, centralizált, abszolutisztikus államberendezkedés útján remélte az ország felemelkedését elérni. [...] Zrínyi sohasem csak a pillanatnyi helyzetet tartotta szem előtt. Egyedül az ő politikája igazodott egy európai távlatokban átgondolt s elméletileg is megalapozott koncepcióhoz és célkitűzéshez, melyet legtalálóbban a »nemzeti abszolutizmus« kifejezéssel határozhatunk meg.”¹⁴

Perjés katonai megfontolásokból tagadta, hogy Zrínyiiben felmerült volna a Habsburg-dinasztiától elszakadó magyar nemzeti királyság megvalósítása, a történelmi irodalom többsége ezzel szemben inkább Klaniczay tézisének második fe-

lét, Zrínyi politikai ideológiájának megítélését vitatta. A Zrínyi elméleti tájékozódása (abszolutizmus) és gyakorlati politikája (megreformált rendiség) közötti látszólagos ellentmondás csak az utóbbira vonatkozó részletes kutatások, R. Várkonyi Ágnesnek főként a Rajnai Szövetség irataiban végzett úttörő búváratai,¹⁵ Pálffy Géának a Zrínyiek nemzeti határokon átnyúló családi kapcsolatainak, a Habsburg birodalmi arisztokráciába integrálódásuknak és többféle identitásának vizsgálata¹⁶ nyomán vált feloldhatóvá. A két pogány közt egy hazában magányosan őrlődő, tragikus sorsú hős helyett a magyar történettudományban a nyolcvanas évektől egyre több figyelem jutott a harmincéves háborút követő európai hatalmi átrendeződésben Magyarországnak helyet kereső, a Német-római Birodalom francia orientációjú fejedelemségei irányában tájékozódó, széles látókörű politikusnak (R. Várkonyi Ágnes 1975, R. Várkonyi Ágnes 2010, ezenkívül Pálffy Géza 2007 és Pálffy Géza 2009, Pálffy Géza 2012, Bitskey István 2007, Bitskey István 2012, Berend Nóra 2013, Pálffy Géza 2014).

A fentebb szükségképpen csak jelzésszerűen bemutatott megközelítések és új kutatási eredmények egyértelművé tették, hogy a 19. századból örökölt „Habsburg-párti” / „Habsburg-ellenes” politikatörténeti fogalmak és a Habsburg-lojalitást és a rendi jogokhoz való ragaszkodást antagonisztikusnak tételező narratívák nem alkalmasak a 17. század közepi, többtényezős történeti folyamatok és Zrínyi Miklós politikai törekvései, cselekedetei leírására.¹⁷

A rend, egység, fegyelem, pártolkodás kérdése Zrínyi munkáiban és politikai gyakorlatában

■ Zrínyi munkáiban és magyar nyelvű leveleiben a *'rebellis'*, *'rebellió'* szó egyetlen esetben sem fordul elő. A fogalom: a fennálló politikai rend/királyi hatalom ellen szervezkedő, fellépő, lázadó magatartás jelölésére a *'pártolás'*, *'pártos'*, *'pártolkodás'* *'pártot üt'* kifejezést használta.¹⁸ Ez a probléma s így e kifejezések többsége is a *Mátyás király életéről való elmélkedések* címmel ismert művében bukkan fel. E mű eszmei hátterében, mint azt Klaniczay Tibor kimutatta, a francia abszolutizmus elméletírói és székértelői munkái állnak. Zrínyi Mátyás király alakjában a magyar abszolút uralkodó képét rajzolta meg, s ehhez az alapul szolgáló Bonfini-história (*Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades*, Hannover, 1605–1606) mellett közvetlenül vagy közvetve felhasználta egyebek közt Pierre Matthieu-nek (1563–1621), IV. Henrik történetírójának a francia centralizált monarchia első nagy uralkodójáról, XI. Lajos királyról szóló munkáját (pontosabban annak 1637-ben, Velencében *Guidito politico sopra la vita di Luigi XI. re de Francia* címmel megjelent olasz fordítását), Filippo Maria Bonini palestrinai apát, XIV. Lajos udvari prédikátorának Xenophon Kyros-történetén alapuló, azt kommentáló fejedelemtükrét (*Il Ciro politico*, Velence, 1648), Gabriel-Barthélemy de Gramond (1590–1654), Richelieu kardinális politikai hívének Franciaország-történetét (*Historiarum Galliae ab excessu Henrici IV. ad annum 1629*, Toulouse, 1643), Jean de Silhon (1596 k.–1667), a Richelieu, majd annak halála után Mazarin titkáraként csaknem negyven éven át a francia udvarban szolgáló teológus, filozófus, történetíró eredetileg franciául írt, de Zrínyi könyvtárában szintén olasz fordításban megvolt *Il ministro di stato con il vero della politica moderna* című (Velence, 1639) művét, a Richelieu-ben megszemélyesített keresztény politikus ideálját középpontba állító abszolutizmus apológiát.¹⁹

Az abszolutizmus általuk képviselt teóriájának fontos részét képezte a királyi hatalom szentségéről szóló tanítás, amelyet Zrínyi is átvett: „a’ király az Isten képit a’ földön hordozza, az ő szava sacramentum. Copiája az istenségnek a’ királyi hatalom” – írja a *Mátyás-elmékedésekben*.²⁰ Ám míg francia forrásai ebből kiindulva a hatalomgyakorlás legkíméletlenebb eszközeit is megengedhetőnek tartották az államrezon érdekében, és a törvényes uralkodóval szemben mindenfajta lázadást elítéltek, Zrínyi a Mátyás elleni felkeléseket, az erdélyi főurak lázadását és a Vitéz János-féle összeesküvést csak azért kárhoztatja, mert „igazságos” király ellen irányult, ami implicit módon magában foglalja azt a véleményt is, hogy ha a király igazságtalan, a lázadás jogos: „Erdély és Moldva felütik magokat, a’ király szerencséjének ellen mernek rúgni, bolondok, nem jól gondolták meg a’ végét, nehéz az alatta valónak igazságos királlyal ellen támadni, a’ király méltósága csak magais el oszlathattya a’ bolond s pártolkodó felyhőket. Erdély az adónak nagyságát veszi okul, de roszul, szükséges királynak az adó, főképpen az olyan királynak, mint Mátyás volt... Ez a király nem bolond épületekre, sem eszelyős, költséges vendégségekre, sem bolondok gazdagítására nem költötte az ország jövedelmét, hanem hazája meg maradására, dítössítésére és öregbülésére... Ennek utána az esztergomi érsek sok fő urakkal, sok vármegyékkel az királtul el pártolkodék, királyt választának magoknak bolondában. Maga hittül tselekedének, nem gondolván megh, hogy az a’ fej, a’ ki koronát hordozot, nem könnyen fosztattatik meg pártolkodással... Azt tutták akkor a’ pártos urak, hogy elég ennek a’ hamisságnak meg igazulására, ha érsek léssen köztök vagy fejek.”²¹

Az igazságtalan uralom elleni lázadás jogosságának kérdése egy 17. századi történeti esemény: Portugáliának a spanyol koronától való elszakadása, a spanyol helytartó elűzése és a portugál nemzeti monarchia Braganza hercegének 1640. december 1-jei királlyá koronázásával történt újjászületése kapcsán is felmerült Zrínyiben, s nem véletlenül ezt is a nemzeti monarchia felállításának mi-kéntjével foglalkozó Mátyás-tanulmányban érintette. Mátyás megválasztásáról tett egyik észrevételében („observatio”-jában) állította párhuzamba a magyar király és a IV. János megválasztását megelőző előrejelzéseket, azazhogy „előb, hogy sem mint el választák, egynéhány nappal a’ pesti gyermekek csoportonként kiáltják vala Mátyás király nevét, hejában ellenzették ezt a’ kiáltást az ellenkező urak, mert annál inkább kiáltják vala... Portugallyában előb, hogy sem mostani János királyt, az ki akkor dux Bragantiaevala választották volna, egynéhány esztendővel egy manifestum jött ki az egész Európában széllel [...] pedig még akkor sem ő néki, sem senkinek eszében az a’ változás nem vala”. Ezeket Zrínyi szerint az Isten „gráditsnak tsinálta a’ választásra, s ez az argumentomis használt a’ vissza vonó urak közöt, vox populi vox Dei.”²²

Zrínyi gyakorlati politikusi pályáján egyszer merült fel ténylegesen a *rebellio* mint az igazságtalanság elleni jogos magatartás: az 1653–1659 között Erdődy Imre Száva menti és a zágrábi káptalan sziszeki jobbágynak fegyveres ellenállása, az ún. horvátországi parasztfelkelés kapcsán, amelynek lecsendesítése Zrínyire mint horvát-szlavón bánra hárult.²³ A parasztmozgalom kirobbanásának kiváltó oka az volt, hogy a földesúr Erdődy Imre katonai szolgálataik fejében kapott korábbi kiváltságaikat eltörölte, szolgáltatásaikat megnégyszerezte, és jobbágynak egy részét heti négy-, néhol hatnapi robotra kötelezte. Zrínyi katonai szempontból rendkívül veszélyesnek tartotta az ügyet, mivel a felkelők esetleges törökhöz pártolása vagy a velük szemben alkalmazott fegyveres megtorlás gyen-

gíthette a török elleni határvédelmet. Ezért rendkívül óvatosan járt el, és mindig közvetíteni próbált, úgy véelve, hogy nem szabad „ezt az ügyet fegyveres erőszakkal intézni el”, Erdődy azonban nem engedett, és a katonai beavatkozást sürgette Bécsben.²⁴ Egy Erdődy-párti korabeli irat szerint ebben a helyzetben Zrínyi 1653 őszén a zágrábi püspöknek küldött levelében egyenesen azt írta: „rebelliseknek azokat nem tarthatni, azkik igazságok mellett támadtak föl, s urok kegyetlensége ellen oltalmazták magokat.”²⁵ S bár ez a Petrecsics Péterhez írott Zrínyi-levél nem került elő, egy része megjelent egy horvát iratkiadásban, s abban valóban az áll, hogy sem Isten, sem a király, sem a haza, vagyis az ország, de még saját uruk ellen sem lázadtak fel mindaddig, amíg igazságosan bántak velük („quod rustici isti non sunt rebelles, nec enim rebellant contra Deum, nec Regem, nec Patriam, id est Regnum, nec contra proprium Dominum”).²⁶ Az Erdődy Imre és más földesurak magatartása miatt többször fellángoló mozgalmat Zrínyi megyegyűléseken, horvát rendi gyűléseken és más egyeztetéseken zajló tárgyalások útján, fenyegetésekkel, a főbűnösök elfogásával, megbüntetésével, valamint katonai erő felvonultatásával, de végül erőszak alkalmazása nélkül csendesítette le 1659 tavaszára.

A ma ismert dokumentumokban: Zrínyi saját műveiben, leveleiben, a rá vonatkozó korabeli iratokban nincs nyoma rebellis politikai magatartásnak, avagy arra utaló jelnek, hogy támogatott volna bármilyen pártütést. Rebellió helyett ő mindig *reformatiot*, *reformálást*, a katonaság és a társadalom megújítását, a szét-húzás és a viszály helyett az összefogást, az egyéntől a *privatum* követése helyett a közjó, a *bonum publicum* érdekeinek szolgálatát, *otium* és henyelés helyett hősi virtust és önfeláldozást kívánt. Az ország területi egységének helyreállítását, a török elleni támadó háború megindítását célul tűző programjának megfelelően elsőben is a magyar hadviselés, a magyar katonaság megújítását, reformálását szorgalmazta. Teoretikusan ezt a *Vitéz hadnagy* című, az 1650-es évek elején készült háromrészes munkájában és a már említett, az 1650-es évek közepén született *Mátyás-elmékedésekben* alapozta meg, majd végső elképzeléseit az 1660-as évek elején megindult török háború praxisához igazítva az *Áfiumban és Tábori kis tractában* dolgozta ki. A korabeli magyar katonai reform egyik alapvető kérdése a *disciplina militaris*, a katonai rend és a fegyelem helyreállítása volt, mivel a feudális alapokon szervezett katonaságban sokféle, ideiglenesen fölfogadott elem szolgált (szabad hajdúk, szabad legények), nem is annyira a többnyire későn érkező fizetségért, mind a zsákmányért, dúlásért, fosztogatásért. Zrínyi a *Vitéz hadnagy* 70. aforizmusában kritikusan ír a katonai rend és fegyelem helyreállításának magyarországi nehézségeiről: „Próbáld meg Magyar országban, ha mered, az ilyen kitsin dologért meg öletned az alatta valót, hogy mind el szöknék, vagy hogy fel támadnak rád, és agyon vernek, mitül vagy az? attul, hogy az disciplina militaris közzülünk rég el vészett, csak annyival kel hínnia bennünket vitézeknek, hogy kard van az oldalunkon, de ha találkoznékis valaki, a’ ki valamit akarna reformálni a’ népeken, mind el szöknének alula, és másúvá mennének, a’ hol job állapotya volna [...] minyájan kellene, hogy szentül meg tartanak a’ disciplinát, szököt szolgát senki meg ne fogadna, hanem az ki tisztességgel megyen el az urátul.”²⁷ Ugyanez a kérdés előkerül a 90. aforizmusban is, amelyben Zrínyi az óvatos, apró lépésekben véghezvitt katonai reform mellett érvel: „Sokat írtam az előtt, miképpen kel fenytékben tartani a’ vitézket, miképpen disciplinában és fáradtságban, ez mind jól volna, ha az orvosságot a’ beteg el szenvedhetné, de úgy látom, hogy az betegségnélis nagyob gonosz

következnék az orvosságbul, főképpen az mi időnkben... Ha a' magyar hajdút avagy katonát a' régi római disciplinára akarna fogni, azt tartom, nem volna esze, tehát azt kel tselekednünk, az jó orvosként mind a' betegséget meg néz-zük s mind a' betegnek az erejét, s az szerint procedállyunk az orvosságokkal. Tudnunk kel penig, hogy omnis novitas est periculosa, és a' reformatio leg inkább lassan, egyszeris, másszoris, mennél könnyebben lehet, procedállyunk, és többet vihetünk véghez, hogy sem ha egyszersmind akarnánk minden erro-rokat reformálni.”²⁸

A militaris disciplina, a Szent István és Mátyás király idejének magyar kato-naságánál még létezett katonai rend és fegyelem visszaállításának módját az *Áfi-um* taglalja részletesen. (Maga a kifejezés 7 esetben fordul elő a műben, amely-nek ez áll a középpontjában.²⁹) Több, egymással összefüggő lépését a megválto-zott körülmények (a már kirobbant török elleni háború, Várad eleste) miatt most már egyszerre, óvatoskodás nélkül, azonnal javasolja megvalósítani. A Zrínyi ál-tal számba vett és mérlegelt teendők: egy békeidőben 12 ezer főből álló állandó, fizetett mezei had felállítása, a szabad legénység megszüntetése, a tábori rend szabályozása, valamint a katonaság rendszeres kiképzésének, gyakoroltatásának bevezetése. Mindezek társadalmi reformmal kell hogy kiegészüljenek: „reformál-lyuk meg magunkat elsőben, kik elei vagyunk az országnak, az után az alattunk valókat” – írja Zrínyi,³⁰ gondolva itt a pompa és haszontalan cifraságok elhagyá-sára, az ország érdekében hozandó anyagi áldozatvállalásra és a szabadság foga-lom téves értelmezésére: „Másik impedimentuma a' mi igyekezetünknek, a' mint mondám, a' feletéb való szabadságnak vélekedése... Igaz, bizonyára az, nints a' szabadságnál szeb dolog, de viszont a' ki az ilyen militaris disciplinát szabadc-sággal ellenkező dolognak tartya, vagy bolond, vagy tunya, rossz és rest, mert én azt vallom, és assecurálom az én magyarimat, hogy ha jó militaris disciplinát instituálnak, semmi ez világon nem lészen, a' mi az ő libertásokat jobban meg tar-cha s conservállya, mint az.”³¹ Ezt Zrínyi szerint csak az egész ország összefogá-sával lehet elérni: „ezt senki edgyes úr vagy generalis végben nem viheti. Kitsoda tehát? Az egész ország s az egész nemzetünknek unanímis consensusa kelletik er-re, mi haszna egy vármegye, vagy bár egy Dunán innen levő vagy túl való föld, vagy Tisza mellyéki, vagy Erdély végezne illyent magánossan, ha a' másik meg nem tartaná. Minyájunknak kel, a' kik magyarok, horvátok vagyunk ebben con-currálnunk, s ezt a' militaris disciplinát meg szabnunk, kit törvényképpen tart-sunk nagy sacramentum módjára, mert ehhez sok dolog szükséges.”³²

Konklúzió

■ Mint láthattuk, Zrínyi széles körű politikai elméleti tájékozódása is a rendpár-ti ideológiák (machiavellizmus, francia abszolutizmus) irányába mutatott, emel-lett a reális katonai megfontolások is a rend, a fegyelem, a társadalmi stabilitás, a törvényesség hívévé és szószólójává tették. A műveiben megrajzolt rend azon-ban nem a 17. század közepi Magyar Királyság fennálló rendje volt, amelyet kor-társai közül senki nem kritizált nála élesebben, hanem egy tettekkel megvalósít-andó idea. Egészen sajátos vonása az ő „rendpártiságának”, hogy annak legfőbb célja nem a béke, hanem a háború. Háború a török ellen, az ország felszabadítá-sa és egyesítése végső távlataival: „Ha ezt a' rendet hozzuk országunkban, azt tanátslom, hogy azt a' hódultságot, kit meg oltalmazhatunk a' török ellen, kit bé-keség alatt el vet túlünk, el vegyük a' töröktől, mert mire való volna ez a' had tar-

tás, provisio, nehéz és dispendiosus fáradtság, ha jobbára egész ország hódult, és ha tsak abban akarunk maradni.”³³

Nem nyíltott lehetőség bemutatni, hogy Zrínyi saját hatókörében mennyit valószínűsíthetett meg mindebből, csak utalok itt saját magánfőldesúri haderejének megszervezésére, puritán, a pompát, a túlzott vendégeskedést és italozást kerülő csáktornyai udvartartására, a határvédelemben és az 1663–64 telén nemzetközi összefogással meginduló török elleni támadó háború megszervezésében játszott szerepére és súlyos anyagi áldozatvállalására Zrínyi-Újvár felépítésében és a téli hadjáratban, a magyar érdekek képviseletére, az ország erőinek összefogására kötött szövetségére 1663 szeptemberében az az „ország oszlopaival”, Wesselényi Ferenc nádorral, Nádasdy Ferenc országbíróval, avagy azt megelőzően, az 1662. évi országgyűlésen vállalt közvetítő szerepére a protestánsok és a katolikusok között, a belső viszály elsimítása céljából.³⁴

Végül a címben feltett kérdést megválaszolandó azt a történeti pillanatot idézem föl, amikor 1664 nyarán, a szentgotthárdi győztes csatát követően, augusztus 10-én, Vasváron a Habsburg-uralkodó és a szultán megbízottai aláírták a vasvári fegyvernyugvás szövegét, és ezzel a magyar rendek és Zrínyi addigi törekvéseit ad acta tették. Zrínyi helyzetét még ezt megelőzően, de már saját vára, Zrínyi-Újvár elveszte (1664. június 30.) után, 1664. július 17-én I. Lipótnak írt keserű hangú levele foglalja össze: „Birtokaim feldúlva, jobbágyaim szétszórva, magam katonáimtól megfosztva az elpusztított, néptelen, az ellenség előtt nyitva álló Muraközben. Negyven éve védtem mostanáig, a magam és enyéimnek sok verejtékével és vérével az ottománok óriási hatalmával szemben. Most ott mentem tönkre, ahonnan segítséget kellett volna remélnem, amibe minden bizodalmasomat és reménységemet helyeztem. És ami a legnagyobb fájdalom: hogy sem Fölségedet nem szolgálhattam, sem a kereszténységnek nem használhattam vele. Most ezzel az egy szál karddal oldalamon várom Fölséged parancsait.”³⁵ Ebben a helyzetben, az életéből még hátralévő közel 100 napban Zrínyi új politikai programot alkotott, amely *Oktatás jó Elmélkedésre Magyarország romlott állapotja segedelméről* címmel maradt fenn. Kiadására csak 1868-ban került sor, azóta ismert a történészek körében, de valódi jelentőségét az utóbbi évtizedekben ismerték fel.³⁶ Ez a vasvári béke után (amelyre utal), de még Zrínyi életében összeállított politikai programirát az újabb kutatások szerint az ő nézeteit tükrözi. Első részében áttekinti az ország súlyos katonai, gazdasági, társadalmi helyzetét a Habsburg Birodalom szomszédságában és a közös uralkodó alatt, majd a kiút három lehetőségét veszi számba: országgyűlés által, fegyveres felkelés útján, végül idegen segítséggel. Minden egyes tervnél pontokba szedi a mellette és az ellene szóló érveket. A fegyveres felkelés kérdésében kíméletlen őszinteséggel mutat rá a feltételek, a katonai rend és disciplina, az egység hiányára, a hadi hierarchia be nem tartására. Végső elutasító érve: „hol az köz jóra hatalmad alatt egy Prófont Házad? Hol egy zászló allyát fel fegyvereszhető köz katonai szerszámod? Hol csak egy hírmondó? Hol egy fal törő ágyúd?”³⁷

Hasonlóan mérlegeli a török hódolás vagy az idegen segítség lehetőségeit. Az igazi újdonsága azonban hogy politikai alternatívaként beépíti a szomszéd országokkal kötendő szövetséget: „jó volna az Szomszéd országokkal való Liga, úgy mind Morvával, s Cseh országgal s ezekhez hasonlókkal.” Ennek akadályait és feltételeit is számba veszi a hosszú távú program: „Fel kell tenni mindenkör ilyen nagy dolgokban, s conföderatiohoz való kérdésben, hogy azoknak az nemzeteknek (az kik azt akarják) nagyon e egymáshoz való igaz szeretetük. Nem

szenvedett é egyik az másiktul [...] injúriákat [...] mind ezen szomszéd országok Magyarul s mind a Magyarok azoktúl sok féle és sokszori injúriákat szenvedtenek el annyira, hogy noha most mind ezek az Nemzetek egy Monarcha alatt vannak, mindazonáltal gyakorta egy más szemére hányván az meg lőtt alkalmatlanságokat, azok mostis látnak recenti memoria teneri.”³⁸

A kibontakozás legfontosabb feltétele az irat szerint a belső egység, és a konföderációra lépő országok érdekeinek kölcsönös tiszteletben tartása. „Miólta az Magyar Nemzett az Pogányságnak sőtitségébül az igaz Hitnek világosságára hozatott, mindenkor tannácsosbna tartotta azt követni à mi Istennes utton, nem erősszakkal, s más Nemzetek méltó panasza nélkül szokot follni. Ha azért nem allatomban való módokkal, hanem candide, és másoknakis tudássával keressi, és talállya fel uttyát, az Magyar Nemzett maga előmenetelinek. így más Nemzetek sem panaszkodhatnak, se átkozódhatnak ellenünk; Egyéberánt is méltóbb, s illendőbb dologh lévén, s legh igazabb úttis Országok Gyűléssében egyező értelemmel minden kőz jött illető dolgokat végezni.”³⁹

■ JEGYZETEK

1. *Zrínyinek Minden Munkái*. Kiadta Kazinczy Ferencz. I–II. Trattner, Pest, 1817. (Valójában 1816-ban jelent meg.) Zrínyi hagyatékának jelentősége a maga összetettségében csak Kazinczy kiadását követően, a reformkorban vált érzékelhetővé és nyilvánvalóvá. Kazinczy markolta egybe a politikai, katonai és irodalmi Zrínyi-hagyomány hol szét-, hol összetartó szálait, elsőként jelölve ki a költő-író Zrínyi helyét nemcsak a történelemben, de a magyar irodalomban is: „Nagy volt közöttünk mint Polgár, nagy mint Katona, nagy mint Poeta és mint Prosaista” – írta 1819-ben. *Kazinczy Ferenc levelezése*. Kiad. Váczy János. XVI. Bp., 1906. 470. A költő és a politikus Zrínyi egyaránt hatott a korszak legjelesebb magyar költőire és íróira: jelzi ezt egyebek közt Vörösmarty Mihály *Zrínyi* (1828) és *Zrínyi, a költő* (1830) című verse, valamint Kölcsey Ferenc *Zrínyi dala* (1830) és *Zrínyi második éneke* (1838). Hausner Gábor: *Zrínyi Miklós emlékezete*. / *The Echoes of Miklós Zrínyi*. In: *Zrínyi-album*. / *Zrínyi Album*. Szerk. Uő. Zrínyi, Bp., 2016. 344–347.
2. Trattner Károly: *Észrevételek azon közmondásra sub rosa (rózsa alatt)*. Tudományos Gyűjtemény 1820/I. 123. A válasz: uo. 188. Utóbbi a jezsuita történetírók (Kazy Ferenc, Pray György, Katona István, Franz Wagner, Palma Ferenc Károly) munkáinak adataira és Zrínyinek szerinte a vaskvári béke után írt *Ne bántsd a magyart* című munkájára (azaz az *Afiumra*) hivatkozva cáfolja Zrínyi Miklós törökösiségének és uralkodóellenességének vádját.
3. Teleki 1821-ben például egy nagyobb lélegzetű Zrínyi-portrét tett közzé az összbirodalmi gondolat (*Gesammtmonarchie*) egyik központi bécsi orgánumban, amelyben a horvát bán politikai-katonai törekvéseinek és a Habsburg-ház korabeli érdekeinek azonosságát, Zrínyinek az uralkodóhoz való töretlen hűségét hangsúlyozta. *Graf Niklas Zrínyi der Dichter*. Taschenbuch für die vaterländische Geschichte (Wien) 1821. 360–400. Az itt is névtelenségbe burkolózó szerző azonosítása Telekivel: Kunczer Gyula: *Hormayr és az egykori magyar irodalom*. Pécs, 1929. 27. Telekinek a Taschenbuchban megjelent tanulmányáról részletesen S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi, Bp., 2005. 219–220. és Bitskey István: *Virtus és poézis. Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben*. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*. Szerk. Bene Sándor és Hausner Gábor. Zrínyi, Bp., 2007. 133–136.
4. Hausner Gábor: *Zrínyi eszméi a reformkorban. Jósika Miklós: Zrínyi a költő*. Somogy 1990/4. 78–81; R. Várkonyi Ágnes: „Szabjunk más rendet dolgainknak.” In: Uő: *Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok*. Argumentum, Bp., 2010. 77–90; Hermann Róbert: *Zrínyi Miklós emléke. A polgári átalakulás és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc nemzedéke*. In: *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katoná, államférfi Zrínyi Miklósról*. Szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József. MTA BTK, Bp., 2017. 139–151.
5. Borián Előd: *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*. Bencés Kiadó, Pannonthalma, 2004. (Pannonthalmi Füzetek 50.)
6. Vasvári Pál: *Zrínyi Miklós a költő*. In: *Vasvári Pál válogatott írásai*. Szerk. és bev. Fekete Sándor. A nyomtatásban először megjelent kéziratokat közölte és jegyz. László József. Bp., 1956. 27–123. Vasvári Zrínyi-életrajzáról Hermann: i. m. 145–146. Vö. Hausner: *Zrínyi Miklós emlékezete*. / *The Echoes of Miklós Zrínyi*. i. m. 350–356.
7. Hermann: i. m. 149.
8. *Zerinvári Zrínyi Miklós Öszves munkái*. (Első, a szerző kiadatlan prózai műveivel kiegészített kiadás. Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc által.) Emich Gusztáv, Pest, 1853. (Újabb Nemzeti Könyvtár, Második folym)
9. Hausner Gábor: *Más könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*. Argumentum, Bp., 2013. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 117–118.
10. Salamon Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Bp., 1886.² 413–415.
11. Pauler Gyula: *Zrínyi Miklós és Montecuccoli Raymund*. Budapesti Szemle (új folym) IX. 1867. 3–4.
12. Hausner: *Zrínyi Miklós emlékezete*. / *The Echoes of Miklós Zrínyi*. i. m. 366–379.
13. Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. 2., átd. kiad., Akadémiai, Bp., 1964. (Irodalomtörténeti Könyvtár 14); Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és kora*. Gondolat, Bp., 1965.

14. Klaniczay Tibor: *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában*. In: Uő: *Pallas magyar ivadéka*. Szépirodalmi, Bp., 1985. 153–211, az idézet: 200. Klaniczay Zrínyi eszméi tájékozódását Zrínyi könyvtárának ismeretében, a zágrábi Bibliotheca Zriniana feldolgozása alapján térképezte fel: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*. Szerk. Klaniczay Tibor. Írta és összeáll. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza. Argumentum–Zrínyi, Bp., 1991. (Zrínyi-Könyvtár IV.
15. R. Várkonyi Ágnes: *Török világ és magyar külpolitika*. Magvető, Bp., 1975. (Gyorsuló idő); Uő: *Európa Zrínyije*. i. m.
16. Bene Sándor: *Őskeresők. (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere.)* Irodalomtörténeti Közlemények 2003. 3–42; Pálffy Géza: *Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átvélt kapcsolatai*. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*. i. m. 39–65; Bitskey: i. m.; Pálffy Géza: *Verschiedene Loyalitäten in einer Familie. Das kroatisch-ungarische Geschlecht Zrinski/Zrínyi in der „supranationalen“ Aristokratie der Habsburgermonarchie im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Wilhelm Kühlmann, Tüskés Gábor (Hrs.): *Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. (Frühe Neuzeit; 141.) 11–32; Uő: *Prekogranična povezanost Nikole IV. i Nikole VII. Zrinskog. (Hrvatsko-mađarska plemićka obitelj u aristokraciji Ugarsko-hrvatskog Kraljevstva i u Habsburgskoj Monarchiji.)* In: *Susreti dviju kultura Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti*. Ur. Sándor Bene, Zoran Ladić, Gábor Hausner. Matica Hrvatska, Zagreb, 2012. 117–163; Berend Nóra: *Violence as Identity: Christians and Muslims in Hungary in the Medieval and Early Modern Period*. Austrian History Yearbook XLIV. (2013) 116.; Pálffy Géza: *Költő és hadvezér? A politikus, katona és költő-író Zrínyi Miklós különféle lojalitásai és identitásai*. In: *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona és államférfi Zrínyi Miklósról*. Szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József. MTA BTK, Bp., 2017. 15–26.
17. R. Várkonyi: „Szabjunk más rendet dolgainknak.” i. m.
18. *Zrínyi-szótár*. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. Szerk. Beke József. Argumentum, Bp., 2004. 694, 869.
19. Klaniczay: *Zrínyi Miklós*. i. m. 556–564.; Klaniczay: *Zrínyi helye* i. m. 162–182.
20. A továbbiakban Zrínyi prózai műveit Kulcsár Péter kritikai kiadásából idézem: *Zrínyi Miklós Prózai Munkái*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kulcsár Péter. Akadémiai, Bp., 2004. (Zrínyi Miklós Összes Művei. Szerk. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter) 171.
21. Uo. 176–177, 179–180.
22. Uo. 171. A portugál események korabeli megítéléséről és Zrínyi tájékozódásáról Klaniczay: *Zrínyi helye* i. m. 189–197.
23. A parasztfelkelést részletesen tárgyalja Klaniczay: *Zrínyi Miklós*. i. m. 497–515. Lásd még Somogyi Éva: *Az 1653–59. évi horvátországi parasztmozgalom ideológiai tanulságai*. Történelmi Szemle 1963. 230–232; Uő: *Adalék Zrínyi és az 1653–59. évi horvátországi parasztfelkelés történetéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 232–235.
24. *Zrínyi Miklós Összes Művei. 2. Levelek*. Sajtó alá rendezte Csapodi Csaba. Szépirodalmi, Bp., 1958. 197. Zrínyi a felkelés lecsillapításáról tett erőfeszítéseiről több levélben is részletesen beszámolt III. Ferdinánd királynak, 1653. október 9-én, 1653. december 7-én, 1654. január 9-én, 1654. március 24-én, 1654. október 19-én, 1655. december 18-án, majd I. Lipótnak, 1657. augusztus 4-én és október 14-én. Egy 1654. szeptember 23-án Csáktornyan kelt fenyegető levele Sziszek községének: uo. 219–220.
25. Klaniczay: *Zrínyi Miklós*. i. m. 505.
26. Vjekoslav Klaić: *Crtime iz hrvatske prošlosti*. Zagreb, 1928. 12–13. Idézi Klaniczay: *Zrínyi Miklós*. i. m. 505.
27. *Zrínyi Miklós Prózai Munkái*. i. m. 126. Ez a kérdés többször előfordul Zrínyi és Batthyány Ádám levelezésében is. 1649. december 26-án Csáktornyáról írott levelében például Zrínyi szemére hányja Batthyánnak, hogy Lenti várának kapitánya, Batthyány familiárisa megverette és árestálltatta az ő Barbély István nevű ottani szolgálóját, amiért Szécsiszigetbe akart menni szolgálni, és hogy Batthyány miért fogadta meg az ő szolgálójából elsőként katonáit. „Édes Bátyám Uram, mi elköltünk immár attul az éles vitézlő disciplinátul, az melyet az atyáink is említhettek, és az jó vén kapitánynak, megmaradhatott volna annyi esze, hogy lágyabban kell az vitézlő rendet zaboláznai, s elég lett volna megárestállatni... Itten édes Bátyám Uram kitérek materiambul s az Kegyelmed engedelmeiből teszek Kegyelmedtől egy kérdést. Muraközbul, az mely katonáim elmentek, mért kellett Kegyelmednek azokat megfogadni, mert azok három rendbeliek. Elsők az kik engedelmeiből mentek el, mások az kik elsőként innen másoknak hitegetésére, harmadikak, az melyek lopásokért s tolvajlásokért akasztófán kellett volna függni, ezek mind három rendbeliek Kegyelmednél akadtak meg.” *Zrínyi Miklós Összes Művei. 2. Levelek*. i. m. 119–120.
28. *Zrínyi Miklós Prózai Munkái*. i. m. 135–136.
29. *Zrínyi-szótár*. i. m. 202.
30. *Zrínyi Miklós Prózai Munkái*. i. m. 223.
31. Uo. 222
32. Uo.
33. *Zrínyi Miklós Prózai Munkái*. i. m. 224.
34. Minderről R. Várkonyi: *Európa Zrínyije*. i. m., valamint Uő: *Zrínyi szövetségelevele*. In: Uő: *Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok*. Akadémiai, Bp., 1994. 91–121.
35. *Zrínyi Miklós Összes Művei. 2. Levelek*. i. m. 372–373.
36. *Ráday Pál emlékirata (1705-ből)*. Közl. Ráday László. A Hon 1868. 203. sz. Modern kiadása: Bene Sándor–Szabó Sándor: *Hadtörténelmi Közlemények* 2000. 437–476. A műről lásd R. Várkonyi Ágnes: *Konföderáció a szomszéd országokkal*. In: Uő: *Európa Zrínyije*. i. m. 333–345.
37. Bene–Szabó: i. m. 445. Idézi R. Várkonyi: *Konföderáció a szomszéd országokkal*. i. m. 337.
38. Bene–Szabó: i. m. 462. Idézi R. Várkonyi: *Konföderáció a szomszéd országokkal*. i. m. 338.
39. Bene–Szabó: i. m. 448.

ROMSICS IGNÁC

A WESSELÉNYI-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS

■ A vesztfáliai békével 1648-ban befejeződött harmincéves háborúból a Habsburg Birodalom meggyengülve került ki. A magyarok reménykedésére rácsáfolva III. Ferdinánd német-római császár és magyar király (1637–1657) ezért ezt követően sem fordult a török ellen, hanem 1650-ben újabb 22 esztendőre meghosszabbította az Oszmán Birodalommal 1606-ban megkötött és azóta többször megújított zsitvatoroki békeszerződést. Ennek értelmében kölcsönösen tilos volt új várakat építeni és várakat elfoglalni, valamint a másik fél területén portyázni és rabokat ejteni. A fegyvernagyvadás a belső válságokkal küzdő és a Kréta birtoklásáért Velencével immár évek óta háborúskodó isztambuli vezetésnek is megfelelt. Mindezek miatt úgy tűnt, hogy a török kiűzése Magyarországról ismét a távoli jövő homályába vész. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660) lengyelországi kalandja azonban új irányt adott az események folyásának.

A gyermekkorától fejedelemnek nevelt és talán éppen ezért túlságosan ambiciózus Rákóczit megszédítette a Lengyelországgal hadakozó X. Károly svéd király ajánlata, aki hathatós katonai támogatás fejében a lengyel trónt ígérte neki. Rákóczi híveivel és támogatóival – köztük gróf Zrínyi Miklós horvát bánnal – együtt úgy képzelte, hogy a Báthory István államához hasonló újabb erdélyi-lengyel perszonálunió alkalmas bázisa lehet a török elleni összefogásnak és a magyar területek felszabadításának. Ezért anyja, Lorántffy Zsuzsanna és mások ta-

**A Wesselényi-féle
összeesküvés és
az ebből kibomló
felkelési kísérlet jó
alkalmat szolgáltatott
Lipótnak arra, hogy
a magyarok
megbízhatatlanságára
és engedetlenségükre
hivatkozva meghirdesse
a „jogeljátszás”
elméletét...**

nácsa ellenére elfogadta a svéd ajánlatot, és 1657 januárjában a Porta határozott tiltása ellenére 15 ezer fős seregével átkelt a Kárpátokon, és Krakkó elfoglalása után egészen Varsóig nyomult. Ezt követően azonban megfordult a hadiszerencse: a svédek visszavonultak, ő pedig vereségeket szenvedett az egyesült lengyel és tatár csapatoktól. A visszavonuló magyar sereg végül a tatárok fogságába esett, s Rákóczinak és kíséretének is csak nagy szerencsével sikerült hazavágtatnia Erdélybe.

Az albán származású Köprülü Mehmed nagyvezér, aki sikeresen törekedett az Oszmán Birodalom hanyatlásának fékezésére, személyesen vezette hadait az engedetlen Rákóczi és Erdély megbüntetésére. Katonái 1658 őszén felégették Gyulafehérvárt, Nagyenyedet, Tordát, Kolozsvárt és Marosvásárhelyet, majd a későbbiekben elfoglaltak több várat, köztük Erdély kapuját: a kulcsfontosságú Váradot. Szent László városa ezzel egy új török vilajet központja lett, s a Részek nagyobb része is a félhold uralma alá került. A Porta azt tervezte, hogy az addig autonóm fejedelemséget a Hódoltságához hasonlóan az Oszmán Birodalom tartományává teszi. Eközben polgárháború is dúlt az országban. A török által kinevezett új fejedelem, Barcsay Ákos (1658–1660) csapatai többször megütköztek a Rákóczihoz hű erőkkel – utoljára 1660. június 7-én Szászfenesnél. Rákóczi, aki a csatában súlyosan megsebesült, sérüléseibe rövidesen belehalt.

Erdély beolvasztása az Oszmán Birodalomba nemcsak a fejedelemség, hanem az erőviszonyok eltolódása miatt a Habsburg Monarchia számára is feletébb elönytelen lett volna. A bécsi Haditanács ezért elhatározta, hogy a tatár fogságból hazatért, Rákóczi-párti és Barcsayt lemondásra kényszerítő, majd megölető új fejedelemmel, Kemény Jánossal (1661–1662) együttműködve katonai erővel akadályozza meg a status quót felborító török terv valóra váltását. 1661 őszén ezért gróf Raimondo Montecuccoli tábornagy fővezérsege alatt császári és királyi zsoldosok jelentek meg Erdélyben, akik egészen Kolozsvárig nyomultak előre, s számos erősséget vettek birtokukba. Ezt viszont a török nem tűrhette. Köprülü Mehmed fia, a nagyvezéri méltóságot öröklő Ahmed ezért 1662 januárjában katonai erővel hatalomra segítette a németpárti Kemény ellenlábasát, Apafi Mihályt (1661–1690), majd 1663 tavaszán több tízezer fős sereg élén indult a III. Ferdinánd örökébe lépő I. Lipót (1657–1705) megbüntetésére. Bár a császárvárosig nem jutott el, Felső-Magyarország legerősebb várát, a Bécstől mindössze 150 kilométerre fekvő Érsekújvárt elfoglalta, és új hadjáratra készülve téli-re csak Nándorfehérvárig vonult vissza.

A várható támadás elleni hatékony védekezés érdekében az uralkodó 1663 őszén gróf Zrínyi Miklóst, a szigetvári hős dédunokáját nevezte ki a magyarországi hadak főparancsnokává. A horvát származású, de nyelvében és érzelmeiben egyaránt magyar Zrínyi korának egyik legjobb hadvezére, legműveltebb gondolkodója, legnagyobb költője és legtehetségesebb politikusa volt. Hazai és külföldi tanulmányainak a befejezése után családi birtokainak a védelmében a horvát és dunántúli végeken számos győzelmet aratott a portyázó és fosztogató törökök felett, majd a Portával kötött békék előírásait megszegve és ezért a bécsi udvar neheztelését is kiváltva a Muraköz védelmére Kanizsával szemben új várat (Új-Zrínyivár) építtetett. A török elleni nemzeti összefogás érdekében kifejtett aktivitása és Erdélyhez fűződő kapcsolatai miatt a bécsi udvar bizalmatlanul tekintett rá, és a nádori méltóságra, amelyet céljait szem előtt tartva szívesen vállalt volna, nem jelölte. 1655-ben Pálffy Pál utódjaként így nem őt, hanem gróf Wesselényi Ferencet választotta meg a pozsonyi országgyűlés.

Ismerve a török gyengéit és a téli időszakból adódó logisztikai nehézségeket Zrínyi 1664 januárjában gyorsan mozgó könnyűlovasaival 250 km mélységben behatolt a török végvár vonal mögé, visszafoglalta Pécsét, és felégette a hat kilométer hosszú észéki Dráva-hidat, amely létfontosságú volt a török hadak felvonulása szempontjából. Ezek kétségtelen sikerek voltak, melyek híre bejárta egész Európát, ám nem stratégiai jelentőségű győzelmek. A törökök gyorsan újjáépítették az észéki átkelőhelyet, és a dél-dunántúli útvonalon a tavasz beálltával megindultak Bécs ellen. A több mint 100 ezer fős török hadsereg elfoglalta és felrobantotta Új-Zrínyivárt, amit a császári csapatok főparancsnoka, az egyébként nagy harci tapasztalatokkal rendelkező Montecuccoli tábornagy tétlenül nézett. Zrínyi, akit már korábban kiharcoltak a várból, ezen annyira felháborodott, hogy elhagyta a török elől hátráló keresztény sereget, és Bécsbe sietett, hogy ott keressen orvoslást. Panaszai azonban süket fülekre találtak, különösen azután, hogy a császárváros felé igyekvő török sereggel 1664. augusztus 1-én Szentgotthárdnál Montecuccoli végre csatát vállalt, és fényes győzelmet aratott.

A magyar nemesség azt várta, hogy a Rába-parti győzelemmel nem ér véget a küzdelem, hanem a menekülő török hadak nyomába eredve megkezdődik a várva várt felszabadító háború. Lipót azonban másként döntött. Apjához, III. Ferdinándhoz hasonlóan ő sem a török kiűzését tartotta szem előtt, hanem a Habsburgok spanyol ágának közeli kihalását feltételezve az örökség megszerzésére törekedett, és ennek érdekében a felemelkedő és rivális francia királysággal megvívandó újabb nagy háborúra tartalékolta erejét. Ezért tíz nappal a szentgotthárdi győzelem után Vasváron olyan békét kötött a nagyvezérrel, amilyennel az győzelem esetén is elégedett lehetett volna. Ez a török minden addigi hódítását – beleértve Váradot, Érsekújvárt és Új-Zrínyivárt is – elismerte, és az új határvonalat ennek alapján húzta meg. Ezen túlmenően a császár és király kötelezte magát arra is, hogy az erdélyi várakban hagyott helyőrségeit kivonja, és a fejedelemséget a Porta felségterületének ismeri el.

A vasvári béke megalázó feltételei egész Európát megdöbbenették, a magyar nemességet pedig végleg a Habsburg-udvar ellen hangolták. Az elégedetlenkedők élén a tavasz óta Bécsben tartózkodó Zrínyi Miklós állt, akit a Habsburgok riválisa, XIV. Lajos katonai sikerei miatt kitüntetésekkel halmozott el, és hadműveletei folytatása érdekében pénzt is küldött neki. Ugyanakkor Lipótot is segítette, és kereste vele a megegyezés lehetőségét. Vagyis kétkulacsos politikát folytatott. Bécsi követé, Jacques Brethel de Gremonville lovag útján ellenállásra bízta az elégedetlenkedő magyarokat, Zrínyi öccsének, Zrínyi Péternek még a vasvári béke előtt tett ajánlatát egy Habsburg-ellenes francia-magyar szövetség létrehozására azonban elutasította. Az eszes és ravasz Gremonville – megbízásra vagy anélkül – mindazonáltal tovább szította a magyarok elégedetlenségét, s novemberben Csáktornyára küldte az éppen Bécsben tartózkodó fiatal Bethlen Miklóst az oda visszavonult sértődött bán szándékainak kipuhatolása céljából. Így történt, hogy a későbbiekben oly változatos életutat bejárt, művelt fiatal erdélyi nemes tanúja volt a kor talán legnagyobb magyar államférfija vadászbal-eset okozta halálának.

Zrínyi halála után Lippay György esztergomi érsek számított a bontakozó ellenállási mozgalom legtekintélyesebb alakjának. A vasvári békét a primás a Zrínyiekhez hasonlóan hazaárulásnak tartotta, s egyben jogtalannak is, mivel koronázási esküjében foglaltak ellenére az uralkodó magyar tanácsosainak a tudta nélkül kötötte. Érsekújvár és környékének elvesztése, ahonnan javadalmainak

egy része származott, emellett személy szerint is érzékenyen érintette. Ezért és az ide-oda vonuló keresztény katonaság rekvirálásai miatt még a lemondás és a Rómába költözés lehetősége is megfordult fejében. Ezt végül elvetette, viszont 1664 decemberében jelezte Gremonville-nek: a magyar sérelmek orvoslására az egyetlen lehetőségnek ő is a francia szövetséget látja, és ennek érdekében akár pártot is hajlandó lenne alakítani. Lippay Zrínyi Miklóshoz hasonlóan korának egyik legműveltebb és széles politikai horizonttal rendelkező magyarja volt, aki képes lehetett volna összefogni az elégedetlenkedőket és eredményeket elérni az udvarral szemben. 1666. január 3-án azonban – természetes halállal – ő is eltávozott az árnyékvilágból. Utóda a szlovák származású Szelepcsényi György lett, aki a nyitrai püspökkel, a horvát-osztrák eredetű Kollonich Lipóttal együtt a Habsburg-udvar feltétlen hívei és kiszolgálói közé tartozott.

Zrínyi Miklós és Lippay halála után került előtérbe az új horvát bán, Zrínyi Péter, Miklós öccse, aki bátyjához hasonlóan kiváló katona volt, ám államférfiúi képességekkel jóval kisebb mértékben, mondhatnánk egyáltalán nem ruházta fel a Teremtő. Feleségével, az eszes és ambiciózus Frangepán Anna Katalinnal együtt ő is kapcsolatokat épített ki a francia követtel, aki évdíjat eszközölt ki számára a Napkirálytól. Gremonville ötlete volt az is, hogy a bán ne gróf Rottal János cseh–morva eredetű indigénának, hanem a zömmel már katolikus nyugati és a jellemzően még protestáns keleti vármegyék közötti szorosabb kapcsolat létesítése céljából a még gyermekkorában erdélyi fejedelemségre választott, de hivatalát soha el nem foglaló ifjú Rákóczi Ferencnek, az ország egyik leggazdagabb nagybirtokosának nyújtsa kezét. Rákóczi özvegy édesanyjával, a nagy hatalmú Báthory Zsófiával együtt 1661-ben katolizált. Ez és az özvegy kíméletlen protestánsüldözése jelentős mértékben járult hozzá a család hatalmas vagyonának és befolyásának a megőrzéséhez.

A Sárospatakon tartott menyegezőről hazatérőben 1666. április elején a stubnyai meleg vizes fürdőben (ma Turciasnske Teplice) Zrínyi Péter találkozott az ország első főméltóságával, gróf Wesselényi Ferenc nádorral, aki fiatal korában katonaként többször kitüntette magát a végvári harcokban, majd miután a „Murányi Vénusz”, Széchy Mária segítségével, akit utóbb feleségül is vett, elfoglalta Murány várát, 1646-ban az uralkodó báróiról grófi rangra emelte. 1647-ben felvidéki főkapitány, 1655-ben nádor lett, s ezt a pozícióját – egyre betegebben – azt követően is betöltötte. Bár királyhű, katolikus és ízig-vérig a kompromisszumok embere volt, a vaskvári béke őt is felháborította, és az udvar ellen szervezkedő katolikus főurak csoportjához, valamint a kelet-magyarországi és Erdély felé kacsingató protestáns nemesek táborához közelítette. A stubnyai tanácskozáson, amelyen több környékbeli közép- és kismemes is részt vett, a két főúr megállapodott, hogy a továbbiakban együttes erővel és egymást segítve fognak törekedni az ország törvényeinek érvényesítésére és alkotmányos rendjének a biztosítására. Mindezt egy ún. szövetséglevél formájában írásba is foglalták. Ezen túlmenően egyetértettek abban is, hogy céljaik elérése érdekében tekintélyes külső támogatóra van szükségük, aki aligha lehet más, mint XIV. Károly. A nádor ezért felhatalmazta a bánt, hogy a magyar nemzet nevében ismét tárgyalásokba bocsátkozzék a francia követtel, és a mozgalom megszervezésére 100 ezer forint támogatást kérjen tőle.

Gremonville meghallgatta, és ezúttal is rokonszenvről biztosította Zrínyit, ám francia–magyar szövetségről és az eddigieken túlmenő pénzügyi támogatásról hallani sem akart. Kijelentette: királya békében kíván élni Lipóttal. Zrínyi és különösen környezete azonban bízott a francia politika közeli módosulásában.

A bán egyik bizalmasa, nemes Vitnyédi István, neves és vagyonos ügyvéd, valamint több ciklusban országgyűlési képviselő eközben olyan ábrándos tervvel állt elő, amelyet összeesküvésre szövetkezett társainak jó része sem vett komolyan. Olyan magyar, horvát, tót, dalmát, erdélyi, moldvai, havasalföldi és esetleg lengyel államszövetségről fantáziált, amelyen belül a Habsburg Monarchiából kiszakadó Magyarország uralkodója a francia király fia vagy egyik rokona lett volna. Ennek megvalósítása érdekében a Habsburgok elleni háborútól sem riadt volna vissza, feltéve, ha a XIV. Lajos pénzzel, fegyverrel és lőszerral támogatja a magyar inszurrekciót.

Zrínyi Pétertől eltérően Wesselényi nem sokat várt a francia udvartól, attól pedig, hogy a magyar trónra egy francia herceg üljön, kifejezetten idegenkedett. A felső-magyarországi protestáns nemesek többségével együtt ehelyett inkább a Porta felé tekingett. Az a korábban általa is vallott koncepció, hogy a török kiűzése Habsburg segítséggel elképzelhető, sőt csak úgy képzelhető el, idejét múlta – vélte. A történetek miatt nincs más alternatíva, mint amit János király egy évszázaddal korábban, Bethlen Gábor pedig a 17. század első harmadában képviselt: a török–magyar szövetségé. A nádor úgy képzelte, hogy a magyar nemzet a szultán védnöksége alá helyezi magát, s belső ügyeinek szabad intézése, továbbá a szabad királyválasztás fejében évi 50-100 ezer talléros „tiszteletdíjat” fizet a Portának. Vagyis az egész országnak az erdélyi fejedelemségéhez hasonló státust képzelt el. „Wesselényi e lépése – állapította meg a katolikus és Habsburgbarát szemléletéről ismert Szekfű Gyula is – a sok fantasztikus és felelőtlen terv közt, egyetlen logikus következése volt Montecuccoli és az udvar vétkes török politikájának.”¹

Wesselényi 1666 augusztusában tájékoztatta tervéről a felvidéki nemesek képviselőit, amit azok elfogadtak. Más lehetőség híján tudomásul vette a törököt addig ahol lehet aprító Zrínyi Péter, sőt – legalább látszatra – Nádasdy Ferenc országbíró is, akivel – noha rivalizáltak egymással – Wesselényi még júliusban ugyancsak szövetséglevelet váltott. A tervbe beavatták Apafi Mihály fejedelmet is, akinek a követe 1667 tavaszán tájékoztatta Ahmed nagyvezért a királyságbéli magyar vezetők ajánlatáról. A Porta álláspontja azonban ugyanolyan elutasító volt, mint Párizsé. A Kréta elfoglalásával bajlódó nagyvezér nem akart újabb frontot nyitni; egyelőre tökéletesen megfelelt neki a vaskvári béke által teremtet új status quo.

Az egyre többek által ismert és egyre konkrétabb összeesküvés terve nem maradt rejtve Bécs előtt. A hazai informátorok általánosságokban mozgó és a kétféle játszó Gremonville sejtelmes közlései a bécsi udvar nem hozták lázba; az uralkodó és környezete már hozzászokott a heves vérű magyarok többnyire természetlen frondeurködéséhez. A Porta olasz származású tolmácsa, Panajotti, aki évek óta a bécsi udvar fizetett spionja volt, 1667 júniusában azonban konkrét és hiteles adatokkal szolgált a magyarok török támogatással tervezett Habsburg-ellenes fellépéséről. Szerencse volt a szerencsétlenségben, hogy Wesselényi tudott a tolmács kettős életéről, és ezért Apafi követe nevek említése nélkül adta elő a rábízott üzenetet. 1667. március 27-én, néhány héttel azelőtt, hogy a Portának tett magyar ajánlatra fény derült volna, egyébként a hosszabb ideje betegeskedő Wesselényi is kilehelte lelkét. A mozgalom ezzel harmadik potens és megfontolt vezetőjét is elvesztette.

A vezérszerep ezt követően a kapkodó és meggondolatlan Zrínyi Péterre, valamint az okos, ám a nádorságra is pályázó és ezért kétkulacsos Nádasdy Ferencre

hárult. Kezdetben mindketten a francia kapcsolat felújításában látták a mozgalom sikerének zálogát. Azt szerették volna, ha XIV. Lajos formális szövetségre lép velük, hogy mielőbb megindíthassák a tervezett felkelést. A Napkirály ezúttal mutatott is hajlandóságot a magyarok melletti elköteleződésre, ám Gremonville addig fondorlatoskodott, és csűrte-csavarta a dolgot, amíg előnyösebb lehetőséget tált fel urának: egyezséget Lipóttal a gyengeelméjű és folyamatosan betegeskedő II. Károly várható halálával megnyíló spanyol örökség fölötti békés megosztásról. Bár Lipót nehezen szánta rá magát nagybátyja elárulására és a gazdag hagyaték egy részének feláldozására, tanácsosaira hallgatva végül megtette a döntő lépést. 1668. január 19-én jobb meggyőződése ellenére aláírta a Gremonville által előkészített és kizárólagos örökjogának elvét feláldozó titkos szerződést. A francia politika ezzel olyan előnyös pozícióra tett szert Bécsben, hogy a magyar összeesküvők az eddigieknél is kevésbé számíthattak a Napkirály támogatására. 1668-ban ezért ismét előtérbe került a török szövetség ügye. Apafi követé azonban ismét elutasító választ kapott a nagyvezértől. Az összeesküvők – szám szerint huszonketten – a nyár folyamán ennek ellenére úgy döntöttek, hogy Apafi Mihály támogatásában bízva a franciák és a Porta segítsége nélkül is megindítják a fegyveres felkelést. Apafi azonban óvatos duhaj volt; II Rákóczi György példáján okulva a török engedélye nélkül eszébe sem jutott a Fejedelemség határain túl fegyveres akcióba kezdeni. Köprülü Mehmed pedig neki is nemet mondott. A Habsburg-ellenes nemesi felkelés terve ezzel utolsó esélyét is elveszítette a sikerre.

A szervezkedés ennek ellenére tovább folytatódott, mintha mi sem történt volna. 1668-ban Zrínyi beavatta terveibe vejét, akit – bár valójában amolyan irányításra szoruló anyám-asszony katonájának tartotta – olykor az erdélyi fejedelemséggel, máskor a lengyel királysággal kecsegtetett. Emellett ösztönözte, hogy valós sérelmeik orvoslásával igyekezzen megegyezésre jutni a felső-magyarországi protestáns rendekkel. Ez 1669 tavaszára valamilyen mértékben létre is jött: Rákóczi kötelezettséget vállalt, hogy a református templomoknak és iskoláknak visszafizeti az anyja által korábban elvett jövedelmeit, a protestáns templomok látogatását nem akadályozza, s a sárospataki református kollégium segélyezését újrakezdi. A rendek ugyanakkor arra tettek ígéretet, hogy támogatják Rákóczi törekvéseit az erdélyi fejedelemség megszerzésére. Az egyezséggel Rákóczi – katolikus vallása ellenére – a felső-magyarországi protestáns rendek elismert vezetőjévé lépett elő.

Nádasdy eközben eredménytelenül törekedett a nádorság megszerzésére, sőt rivalisai olyan valótlan és rosszindulatú pletykákat kezdtek róla terjeszteni, amelyek végképp szembefordították az udvarral. Sértődöttségének és kielégítetlen ambícióinak maradandó emléke a magyar nemzet panaszait összefoglaló röpirata (*Oratio*), melyben a bécsi udvart, a hercegprímást, a katolikus klérust és a nemességet egyaránt éles bírálatban részesítette önzéséért, tunyaságáért és különösen a török terjeszkedés tudomásul vételéért. Bocskai, Bethlen és Rákóczi György példáját idézve arra szólította fel „édes nemzetét”, hogy minden más gondolatot és megfontolást félretéve kizárólag országa megtartását tartsa szem előtt. Ennek érdekében fegyveres felkelésre tett javaslatot. „rajtad heverő gaz népet emészszed meg, szoros utaidat vágd be, végváraidat vedd kezedhez; kicsinytül fogva nagyig kelj föl; megsegét Isten igaz igyedben az hamis esküvések[et] meg nem állók ellen. Kit adjon Isten” – fejezte be munkáját, mely alá a Keserű Péter álnevet kanyarította.²

A mozgalomról és a fegyveres felkelés tervéről közben egyre többen szerztek tudomást, akik között árulók is akadtak. Először iványi Fekete László,

Wesselényi egykori katonája és bizalmasa súgta meg a titkot Szelepcsényi Györgynek 1668 őszén, aki azt azonnal továbbadta az udvarnak. Vallomását megerősítette Barkóczy István, a felkelés egyik kiszemelt katonai vezetője, aki szabolcsi főispánná történt kinevezése után fordított köpönyegén. Harmadiként pedig Széchy Mária, Wesselényi özvegye igyekezett menteni a bőrét – egyes források szerint Zrínyi Péter tudtával. Az özvegy nádorné egyik bizalmasa útján a mozgalom minden részletét feltárta Nádasdy legfőbb ellenlábasa, a nádorságra ugyancsak pályázó Rottal gróf előtt, majd magukat az összeesküvésre vonatkozó és a murányi várban őrzött iratokat is átadta, illetve bemutatta az udvarnak. Az iratok – Wesselényi, Zrínyi és Nádasdy szövetségelevelei, a francia, török és erdélyi kapcsolatokra vonatkozó dokumentumok, továbbá az összeesküvők egymás közötti bizalmas levélváltásai – német fordítását a bécsi titkos tanács tagjai 1699. január 30-tól ismerték. Egyelőre azonban nem akartak lecsapni, várták a végkifejletet, hogy a mozgalom minden résztvevője lelepleződjék.

Miután az árulás tényére különböző jelekből Zrínyi és Nádasdy is rájött, ők is menteni próbálták a bőrüket. Először Zrínyi hasonlott meg, akit Rottal bírt rá vallomástételre 1669 áprilisában. A bán közléseit Rottal úgy továbbította Lipót minisztereinek, hogy a főbűnös nem Zrínyi, hanem Nádasdy, akit ezért haladéktalanul be kellene börtönözni. Az udvar azonban továbbra is kívárt, mígnem Nádasdy is megtört. Észelve, hogy nemcsak Rottal és a prímás, hanem már Zrínyi is ellegne dolgozik, 1699 októberében ő is Lipót lábai elé borult, bűnbocsánatért esedezett, és a jövőre nézve szóban és írásban is rendíthetetlen hűséget fogadott. Egyik minisztere útján Lipót december 1-én közölte döntését országbírójával. „Tudassa vele nevemben – olvasható a barokkos stílusban szerkesztett okmányban –, hogy az említett emlékiratban kifejtett legalázatosabb hódolata s azon köteles nyilatkozata, hogy jövőre javamra és szolgálatomra törekszik, legkegyesebb tetszésemmel találkozok, s én teljesen bízom benne, hogy ígéreteit beváltja. Így tehát tudassa vele, hogy hű és sikeres szolgálatait, melyeket övéivel nekem tenni fog, mindenkor illendően fogadom s legkegyelmesebben elismerni akarom.”³

Bár Zrínyi nem kapott ilyen írásos „feloldozást”, szóban őt is biztosították az uralkodó bocsánatáról és további bizalmáról, feltéve, ha hűségében többé meg nem inog. Ha valami, akkor az állhatatosság azonban nem tartozott a bán tulajdonságai közé. Több évtizedes küzdelem után 1669 szeptemberében Kréta székhelyének, Kandíának az ormaira is lófarkas zászlók kerültek. Ezt követően Velence békét kötött a szultánnal, amelynek következtében a Porta európai aktivitásának a kiújulásával lehetett számolni. Zrínyit, aki néhány héttel korábban még Krétára akart hajózni, hogy Velence oldalán bekapcsolódjék a küzdelembe, ez arra ösztönözte, hogy mélyen gyökeredző törökellenes érzelmeit elfojtva újabb ajánlatot tegyen a szultánnak. Egykorú jelentés szerint javaslatának főbb pontjai, melyeket Zrínyi követte 1699. december közepén adott át a szultánnak Szalonikiben, a következők voltak:

1. Magyar- és Horvátország évi 12 ezer tallér adó fejében a szultán védelme alá helyeztetik;
2. a szultán szavatolja Magyar- és Horvátország régi szabadságjogait;
3. az Erdélyi Fejedelemség élén Apafi Mihályt Rákóczi Ferenc váltja fel;
4. a Porta a budai pasa csapataival és további 30 ezer fős sereggel támogatja Zrínyi Habsburg-ellenes hadjáratát;
5. a németektől elhódított várak magyar kézen maradnak.

A szultánnak és környezetének hízelgett a híres törökverő behódolása, és hajlottak az ajánlat komolyan vételére. A Krétán tartózkodó nagyvezér, akivel Zrínyi követének közvetlenül kellett tárgyalnia, azonban ellenezte a kockázatos tervet, s a Habsburg Monarchia megtámadása helyett a Lengyel Királyság elleni hadjáratra készült. Ezért olyan üzenetet küldött Szalonikibe, hogy biztassák a bánt, címezzék az Oszmán Birodalom keresztény hadai fővezérének, ám tényleges segítséget tervezett hadjáratához ne adjanak. Nem ismervén a török tárgyalási stílus bizantinus jellegét Zrínyi követe azzal a szilárd meggyőződéssel érkezett haza 1670. március elején, hogy a török segítség biztosított. Természetesen nem volt az, s ha Zrínyi nem is, a bécsi udvar Panajotti útján már hetekkel korábban pontosan értesült a valóságos helyzetről. Sőt ugyancsak az információkat pénzért áruló olasz tolmács révén tudomást szerzett az ügyről Apafi Mihály is, akit az a hír, hogy Zrínyi veje számára kérte az erdélyi fejedelemséget, teljesen elidegenítette a mozgalomtól.

Zrínyi és környezete hitelt adott a tapasztalatlan magyar követ beszámolójának. „Alig várom a percet – írta Frangepán Ferenc, Zrínyi 27 éves sógora egyik hívének március 9-én –, hogy süvegeink a turbánokkal egyesüljenek. A német süvegek – istenemre repülni fognak.”⁴ A harcias hangulatnak megfelelően Zrínyi felkelést hirdetett: fegyverbe szólította a muraközi nemeseket, a földesúri terhek részleges eltörlésének ígéretével csatlakozásra biztatta jobbágyait, a határőrvidék ortodox hitű fegyvereseit pedig Frangepán Orfeo révén igyekezett megnyerni ügyének. Azonnal üzenetet küldött Rákóczihoz, akit írásban biztosított a török segítségéről, és ugyancsak fegyverfogásra buzdított. Hacsak ennyit tett volna, akkor Zrínyi Péter tapasztalatlan összeesküvőként és meggondolatlan felkelővezérként vonult volna be a magyar történelembe. Ám bizonytalankodó lelke és ingatag jelleme sugallatára mást is tett. Miközben sógorát, vejét és többi hívét felkelésre szólította fel, sőt ő maga is megkezdte a hadak gyűjtését, a zágrábi püspök és bátyjának özvegye, Löbl Zsófia révén az udvar tudomására hozta: kellő jutalom fejében kész fegyvernyugvást elrendelni. A kellő jutalom 40 ezer forintnyi adósságának kifizetése, újabb jószágok és jól jövedelmező állások elnyerése lett volna. Ezért Zrínyi Pétert – minden katonai erénye ellenére – gyáva árulónak sem túlzás tartani.

Az udvarban ekkorra azonban betelt a pohár. „Remélem – írta Lipót egyik bizalmasának április 9-én –, isten megsegít, s én majd móresre tanítom őket; olyat ütök az ujjokra, hogy fejük is lehull bele.”⁵ Nagyjából ez is történt. A császári csapatok március végére a horvátországi és a dél-dunántúli felkelőket minden nehézség nélkül szétszórták; maga Zrínyi és Frangepán pedig – a kanizsai pasa segítségével bízva – Csáktornyan rendezkedett be védelemre. Miután azonban a kanizsai pasa a Porta parancsára hivatkozva elzárkózott a segítségnyújtás elől, az udvar pedig csalárd módon mindkét pártütőnek bűnbocsánatot ígért, a sógorok április 13-án lóra kaptak, és Bécsbe vágtattak. Ott azonban – az uralkodói ígéret ellenére – nem bűnbocsánat, hanem őrizetbe vétel várta őket. Váraik – beleértve Csáktornyát is – ezalatt ellenállás nélkül sorra, rendre megadták magukat. A felkelés alvezéreit a német parancsnokok letartóztatták; aki tudott – így például Frangepán Orfeo és Frangepán Ferencné – olasz földre menekült.

Északkelet-Magyarországon sikeresebben indult a felkelés, és valamivel tovább tartott. Rákóczi hívására április 9-én a környékbeli nemesek közül sokan megjelentek Patakon, akik lelkesen hallgatták Zrínyi felhívását és a törökök segítségére vonatkozó üzenetét. Néhány tisztjével ugyanekkor érkezett Patakra gróf

Starhemberg Rüdiger tokaji várparancsnok, akit, bár Rákóczi komája volt, az összesereglett felkelők kíséretével együtt letartóztattak. Rákóczit pedig vezérüké választották. Csakhamar öt-hatezer ember gyűlt a kibontott zászlók alá, akiknek egyik csapata április 23-án a Szatmár melletti Gombáson háromszázadnyi német dragonyost kaszabolta le, ejtett fogságba, illetve futamított meg. Ezzel egyidejűleg ostrom alá vették Tokajt, valamint Szatmárt, és remélték, hogy rövidesen az egész Felvidéket ellenőrzésük alá vonják. Néhány nap múlva azonban megérkezett Zrínyi Bécsből keltezett újabb üzenete, melyben bevallotta, hogy a „törökben csatlakozva” feladta a harcot. A környékbeli vármegyék küldötteinek május 1-ére összehívott tályai gyűlésén ennek hatására kitört a pánik. Elkezdődött a bűnbakkeresés, ki Zrínyit, ki Rákóczit vádolta, s többségi szavazattal végül a fegyverletétel és az uralkodói kegyelemért való folyamodás mellett döntöttek. Az évek óta tartó szervezkedés, amelynek sokkal nagyobb volt a füstje, mint a lángja, ezzel hamvába holt. Következett a számonkérés és a megtorlás.

Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és a szeptember 3-án letartóztatott Nádasdy Ferenc ügyében – a magyar rendi bíraskodás szabályait semmibe véve – báró Johann Paul Hochofer udvari kancellár elnöklete alatt egy kizárólag németekből álló 11 tagú rendkívüli bíróság ítélezett. A vádlottak eleinte egymásra igyekeztek tolni a nagyobb felelősséget, és kegyelemben, de legalábbis életük megkímélésében bizakodtak. Reményeikben azonban csatlakozniuk kellett; a császári kincstár mohósága nem tette lehetővé a méltányosságot. A bíróság így mindhármut is fej- és jószágvesztésre ítélte, s a büntetést a kivégzést megelőző kézcsonkítással súlyosbította. Lipót „kegyéből” ez utóbbi végül elmaradt, ám a halálos ítéleteket végrehajtották. Mindhárom főúr feje 1671. április 30-án hullott a porba: Zrínyi és Frangepán Bécsűjhelyen, a tőlük elkülönített Nádasdy Bécsben. Mindhárman megadással készültek utolsó útjukra. Frangepán és Zrínyi megható levelekben vettek búcsút feleségeiktől, és a halál torkában megbékéltek egymással. A per folyamán vádolták, utolsó óráikban viszont vigasztalták és bátorították egymást. Ezt a pillanatot örökölte meg Madarász Viktor, a hazai romantikus festészet egyik legnagyobb alakja *Zrínyi és Frangepán a siralomházban* című festményével. Leginkább Nádasdy bízott a kegyelemben, aki minden tekintetben távol tartotta magát a felkeléstől, ám ő is hiába. Kezébe feszülettel és imádkozva lépett a vérpadra, ahol a bakó végzett vele.

A megtorlás nem szorítkozott a három főúr kivégzésére. A bécsi perrel párhuzamosan Pozsonyban is működött egy bíróság, amely összesen 221 felkelőt, illetve összeesküvőt idézett meg, és 154 ellen emelt vádat. A vádlottak közül 13-at ítélték halálra, de ténylegesen csak egyiküknek, Bónis Ferencnek vették a fejét, aki a felső-magyarországi felkelők közül a végsőig tartó harcra buzdította társait. A többiek birtokaik átengedésével és/vagy hitük elhagyásával váltották meg életüket, ám a börtönt sokan így sem kerülhették el.

A pozsonyi bíróság ítéleteivel s különösen a három kivégzett főúr vagyonának teljes elkobzásával hatalmas értékek kerültek a császári kincstár birtokába. A Frangepán-, Zrínyi-, Nádasdy- és az ugyancsak lefoglalt Wesselényi-birtokok egész országrészeket tettek ki. A bosszú kiterjedt a kivégzettek és elítéltek családtagjaira is. Legsanyarúbb sorsra Zrínyi Péter özvegye, Frangepán Katalin jutott, akit mindenétől megfosztva Csáktornyából Grazba hurcolták, s ahol 1673-ban bekövetkezett haláláig a lehető legnagyobb nyomorban és elborult elmével tengette életét. Két leánya, akiket elszakítottak tőle, apácaként fejezte be életét. Egyetlen fiát, Jánost pedig Gnade Antal néven besorozták a hadseregbe, majd ko-

holt vádak alapján 1683-ban börtönbe zárták, és 1703-as haláláig ki sem engedték. Utolsó éveire anyjához hasonlóan megőrült. Valamivel jobb elbánásban részesült Széchy Mária, akinek életét a pozsonyi bíróság ugyan megkímélte, de vagyontól örökre, személyes szabadságától pedig évekre megfosztotta. 1679-ben halt meg kőszegi rokonainak kenyerén tengődve. Nádasdy után nem maradt özvegy; hatalmas vagyonából gyermekei 15–15 ezer forintot kaptak.

Teljes kegyelemben részesült viszont Rákóczi Ferenc, aki a tályai gyűlés után azonnal anyjához, Báthory Zsófiához menekült Munkácsra, aki 400 ezer forint váltságdíj lefizetésével és azzal, hogy váraiba német katonaságot engedett, megmentette fiát a verpadtól, s a hatalmas Rákóczi-birtokokat is megőrizte neki, illetve – miután 1676-ban elhunyt – két unokájának: Ferencnek és Júliának. Irányításával újrakezdődtek a korábbi protestánsüldözések is.

A Wesselényi-féle összeesküvés és az ebből kibomló felkelési kísérlet jó alkalmat szolgáltatott Lipótnak arra, hogy a magyarok megbízhatatlanságára és engedetlenségükre hivatkozva meghirdesse a „jogeljátszás” elméletét, és a Magyar Királyságban is megpróbálja érvényre juttatni azt az uralkodói abszolutizmust, amit elődei Csehországban már az 1620-as fehérhegyi csata után bevezettek, s amelyet francia mintára Európa számos országában alkalmaztak. Az országgyűlést és a nádori hivatal működését felfüggesztették, s az ország kormányzását egy olyan új testületre (*Gubernium*) bízták, amelynek élén a német lovagrend nagymestere állt. A magyar végvári katonákat – mintegy 8-10 ezer főt – mint megbízhatatlanokat elbocsátották, és helyükbe idegen zsoldosokat hoztak. Emelték az adókat, és ismét üldözni kezdték a protestánsokat. Templomaikat katonasággal foglaltatták el, és Habsburg-ellenes magatartásuk miatt 1673–74-ben közel 400 protestáns lelkészt, valamint tanítót idéztek a pozsonyi vésztörvényszék elé. Aki beismerte bűnösségét és lemondott papi hivataláról, az kegyelmet kapott, és hazatérhetett. Aki csak bűnösségét ismerte el, annak külföldre kellett távoznia. Aki egyiket sem, azt fej- és jószágvesztésre ítélték, amit utóbb várbörtönre vagy gályarabságra enyhítettek.

A magyar rendiséggel és protestantizmussal mindezek ellenére Lipót sem bírt. Az udvar kegyetlenkedései újabb ellenállást váltottak ki. A megürült plébániákra küldött katolikus papok közül a felbőszült hívek többet megöltek, a nemesség lázongott, s a vagyonuktól megfosztott emberek, a földönfutóvá vált katonák, valamint a megalázott és meghurcolt lelkészek közül több ezren a Felső-Tisza vidékén, Erdély határszélén kerestek menedéket. A magukat kurucoknak nevező bujdosók a 19 éves gróf Thököly Imrét, egy felső-magyarországi evangélikus nagybirtokos család sarját választották vezérükké, aki – miután apja részt vett az összeesküvésben, és ezért 3 millió forintra becsült vagyonának javát elkobozták – maga is a bécsi politika kárvallottjai közé tartozott. Az ellenállás szelleme tehát tovább élt, és ez már 1678-ra egy újabb fegyveres felkelésbe torkollott.

■ JEGYZETEK

1. Szekfü Gyula: *A politikai fejlődés a Wesselényi-összeesküvésig*. In: Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet*. IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1943.⁷ 173.
2. Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény. III/2. 1526–1790*. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 612–621.
3. Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (165–1711)*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1898. 253. [Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. VII.
4. Uo. 255.
5. Uo. 256.

- Acsády Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Bp., 1898. 253. (Szilágy Sándor [szerk.]: *A magyar nemzet története*. VII.
- Bajáki Rita (szerk.): *Síralmas jaft érdemlő játék. Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi-mozgalomról*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Piliscsaba, 1997.
- Benczédi László: *Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685)*. In: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): *Magyarország története 1526–1686*. II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985. 1155–1272. (Pach Zsigmond Pál [főszerk.]: *Magyarország Története Tíz Kötetben*)
- Márki Sándor: *Wesselényi Ferenc nádor életrajza*. Stampfel Károly, Pozsony, 1884.
- Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése. 1664–1671*. I–II. MTA, Bp., 1876.
- Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora 1606–1660 és R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei 1660–1711*. In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 617–805. (Köpeczi Béla [főszerk.]: *Erdély története*. II.
- Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/2. 1526–1790. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 612–621.
- Szekfű Gyula: *A politikai fejlődés a Wesselényi-összeesküvésig*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1943.⁷ 173.

KOVÁCS ÁGNES

KÉT REBELLIS A 18. SZÁZAD ELEJÉRŐL: RÁKÓCZI ÉS KÁROLYI

**[Rákóczi] Élete végéig
rebellis maradt,
de – a személyét övező
tisztelet ellenére –
példája a magyar
társadalom számára
nem volt követhető.**

A mikor Rákóczi és Károlyi bekapcsolódott a politikába, Magyarország államformája rendi monarchia volt, amelyben az uralkodónak és a rendeknek együtt kellett volna gyakorolniuk a hatalmat. A potestas dualizmusa azonban sohasem valósult meg a Habsburg Birodalom érdekszférájába átkerült országban. Az 1687/88. évi országgyűlést követően a központi kormányzati szervek semmibe vették a rendi intézményeket, jelentősen csorbították a városok és a kiváltságos katonaparaszti közösségek autonómiáját, soha nem látott mértékben emelték az adót, nagy létszámú császári katonát állomásoztattak az országban, s újra felángolt a protestánsüldözés, hogy csak néhány fontos törvénysértést említsek. A jogtiprások egyre erősebb tiltakozásra készítették a rendeket, de a sérelmek orvoslására irányuló törekvéseik elérése érdekében alkalmazandó/alkalmazott eszközöket illetően nem voltak egy platformon. Az egyik csoport a protestálás legális keretein belül – petíciókkal, memorandumokkal, tárgyalásokkal – akart célt érni, a másik – kilátástalannak ítélve a konfliktus politikai rendezésének lehetőségét – már csak a fegyveres felkeléstől remélt eredményt. A két csoport tagja-

Jelen írás főleg néhány, korábban publikált dolgozatomból készült: *Károlyi Sándor társadalmi-politikai nézetei a szabadságharc idején*. In: *A Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel. Bp., 2004; *Károlyi és az ónodi vérfürdő*. Hadtörténelmi Közlemények 2007. 4. sz.; *A sárospataki országgyűlés és a szabadságharc folytatásának esélye*. In: *II. Rákóczi Ferenc, az államférfi*. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2008; *Károlyi Sándor és Pálffy János a szatmári megegyezésért*. Századok 2012. 4. sz.

it, leegyszerűsítve, gyakran definiálják rendpártiaknak, illetve rebelliseknek, holt a kategorizálásnak nem lehet egyetlen és kizárólagos kritériuma a problémamegoldáshoz igénybe vett eszköztár. Annál is inkább, mert mindkét csoport célja, tevékenysége lehet pozitív, de negatív is. Konkrétabban: ha a hatalom birtokosai megsértik a jogrendet, amelynek alapvető célja a biztonság (Hobbes), az ellenük való fellépés indokolt, sőt bizonyos helyzetekben a tiltakozás legradikálisabb változata, a fegyveres szembeszállás is igazolható, különösen akkor, ha többségi érdeket képvisel. Ha azonban a lázadás koncepciótlan, illetve csak destabilizációt és anarchiát idéz elő, elfogadhatatlan. Ugyanígy ambivalens lehet a rendpártiság is. Helyénvaló, ha a közjót szolgáló törvények betartása melletti elkötelezettség motiválja, és problematikus, ha észszerű változtatások támogatására is képtelen, mi több, veszélyes, ha szélsőséges kormányzati rendszer kiszolgálójává válik. A *rendpárti* és a *rebellis* értelmezéséhez tehát minden esetben szükséges a konkrét szituáció figyelembevétele, annál is inkább, mert a két „tábor” között nincs merev határ. Ugyanaz a személy ide is, oda is tartozhat pályája során, és csoporton belül is különbözhetnek a vélemények, ahogy az Rákóczi és Károlyi viszonylatában is kimutatható.

II. Rákóczi Ferenc birodalmi herceg (1676–1735), aki a hegyaljai felkelés elől még Bécsbe futott, a századfordulón már az uralkodó elleni felkelést fontolgatta, s bécsújhelyi fogságából szabadulva, Lengyelországban igyekezett megteremteni ennek diplomáciai, katonai és gazdasági feltételeit. A legtöbb segítséget Franciaországtól remélte, mivel tudta, hogy az ekkor már zajló spanyol örökösödési háborúban XIV. Lajos számára is előnyös lenne egy magyarországi mozgalom a legnagyobb ellenfelének számító Habsburgok hátában. Az itthoni helyzetéről és a felkelés céljairól 1702 áprilisában Brezánban kelt *Memorandum*-ában Rákóczi a következőket írta a Napkirálynak: „Föltett szándékunk és tervünk az, hogy a jelen politikai conjunctúrák fölhasználásával nemzetünk szabadságának igazságtalan porba tapodásáért bosszút álljunk és a szolgaság nyomorú igájába hajtott népet fölszabadítsuk; s ez által egyszersmind Fölséged érdekeinek is szolgálatot tegyünk, hatalmas diversiot okozván és hálánk jelül Felséged örökös pártfogoló szövetségéhez ragaszkodván, hogy az országot oly király választására bírjuk, aki Fölségednek tetszésével találkozik.” Mivel XIV. Lajos tetszésének alig ha felelt volna meg egy Habsburg-házi uralkodó, a *Memorandum* idézett mondatából arra kell következtetnünk, hogy Rákócziiban már a szabadságharc kibontakozása előtt, a lengyelországi bujdosás idején felmerült a Habsburgok detronizálásának terve.

Mindeközben, a királya iránti hűségében rendíthetetlen Szatmár vármegyei főispán, br. Károlyi Sándor (1669–1743) – akit ekkor még valószínűleg meg sem kísértett a gondolat, hogy rövid időn belül maga is csatlakozni fog a lázadókhoz – tőle telhetőleg mindent megtett megyéje súlyos adóterheinek csökkentése, a császári hivatalnokok és a katonaság visszaéléseinek megszüntetése érdekében. Miután Dolhánál szétverte Esze Tamás seregét, azzal a szándékkal ment Bécsbe, hogy egyrészt tisztázza magát a zendülőkkel való együttműködés vádjá alól, másrészt hogy személyesen hívja fel a figyelmet a robbanással fenyegető helyzetre. Itteni tapasztalatai döbrentették rá, hogy az uralkodó és a kormányservek nemcsak tájékozatlanok a magyar ügyekben, hanem szinte érthetetlen felelőtlenséggel nem is akarnak figyelmet szentelni a problémák megoldásának. Ekkor jutott arra a következtetésre, hogy az Udvar csak fegyverrel lehet rákényszeríteni politikája megváltoztatására, amely a számára oly fontos rendi világot ve-

szélyezteteti. Rákóczihoz való csatlakozásában ez volt a meghatározó szempont, nem a magánérdek, noha döntését kétségtelenül befolyásolta, hogy birtokai a kurucok által fenyegetett és részben el is foglalt Északkelet-Magyarországon voltak, családját pedig túsul ejtették a nagykárolyi várban.

Átállása idején Károlyi valószínűleg nem tudott arról, legalábbis semmilyen forrás nem utal erre, hogy Rákóczi politikai céljai között egy új király megválasztása is szerepel. Az I. Lipót halála után trónra lépő I. József legitimitását megkérdőjelező szécsényi országos gyűlés után azonban – ahonnan katonai megbízatása miatt hiányzott – már nem lehetett kétsége ennek esélyéről. Igaz, Szécsényben nem került sor királyválasztásra, de a jelenlévők a lengyel nemesi köztársaság működésének mintájára a helyzetet interregnumnak nyilvánították, amelyet a konföderáció létrehozása, illetve Rákóczi vezérére, a magyar tituláció szerint vezérlő fejedelemmé választása szüntetett meg (1705. szeptember 17–20.). Nem tudhatjuk, hogyan viselkedett volna Károlyi, ha részt vett volna a gyűlésen, de hogy másként értékelte a helyzetet, mint a többiek, az biztos. A szenátus első, Miskolcon tartott ülésére 1706 januárjában készített, *Csekély Elmélkedés* c. emlékeztető feljegyzésében ugyanis, véleményem szerint, nem véletlenül fogalmazta meg, hogy a Habsburgok örökös magyarországi királyságát nem érdemes vitatni. Egyrészt azzal érvelt, hogy az 1687/88. évi országgyűlés elfogadta azt, másrészt azt hangsúlyozta, hogy Magyarországnak szüksége van a Habsburgokra. Rajtuk kívül – írta, „nincsen oly monarchia, az ki ellene [ti. a Habsburg-ház] és a török monarchia ellen az országot megoltalmazhatná”. Arra is felhívta a figyelmet, hogy „az midőn libera electio [szabad választás] volt is, míg az királynak successora [örököse] volt, másuvá boldog eleink nem mentenek”. Ezért ne bolygassák a kurucok se a Habsburg-ház örökös királyságát, „míg fiúágon fenn lészen, és alkalmas lészen az királyságnak viselésére”. Az alkalmasság kritériuma Károlyi szerint a törvényes kormányzás, s ha I. Lipót tiszteletben tartotta volna a törvényeket, nem került volna sor a sokat és sokak által kárhoztatott 2., 3. és 4. articulusok eltörlésének követelésére. Mivel azonban az uralkodó megsértette a jogrendet, az ellene való fellépés még akkor is indokolt, ha 1687-ben a rendek lemondtak ellenállási jogukról. Ám ha a jövőben a törvényeket kölcsönösen betartják, lehetséges a konfliktusok elkerülése. Károlyi tehát, bár fegyvert fogott az uralkodó ellen, ekkor még a fejedelemtől és szenátor-társainál mérsékeltebb és optimistább álláspontot képviselt a Habsburg-abszolutizmussal való együttműködéssel kapcsolatban. Okkal feltételezhető, hogy érvei nem maradtak teljesen visszhangtalanul, mert a Miskolcon elfogadott határozatok és a nagyszombati tárgyalásokon a császáriak elé terjesztett követelések tartalma, kettő kivételével, összecseng a javaslaival. A szenátus lényegében két dologban nem értett egyet vele: egyrészt nem ismerte el a Habsburgok örökös birtoklásának jogát Magyarországra vonatkozóan, másrészt ragaszkodott a határyon kívül helyezett ellenállási záradék visszaállításához. Néhány hónappal később azonban Károlyi bizonyos mértékig különutasnak tekinthető véleménye jelentősen megváltozott. Ennek okait megértendő, vissza kell utalnunk a megelőző évek két fontos eseményére, illetve eseménysorára: Rákóczi erdélyi fejedelemmé választására, valamint a kurucok és a császáriak közötti tárgyalásokra.

Rákóczi a csak félig-meddig sikeres bácskai hadjárat befejezését követően, a szegedi táborbontás közben értesült arról, hogy a gyulafehérvári országgyűlés fejedelemmé választotta (1704. július 8.). A hír nem érte váratlanul, hiszen 1703 végétől minden lehetőséget megragadva igyekezett annak feltételét megteremte-

ni, hogy az egykori fejedelemség birtoklására pályázó hatalmi csoportosulások közül az ő pártján lévők kerüljenek ki győztesen. 1704 nyarára sikerült is az általa generálissá kinevezett Thoroczkay Istvánnak, Thököly egykori katonáival együtt, csaknem egész Erdélyt meghódoltatni. A császári katonaság beszorult a várakba, a főparancsnok, Rabutin, Szebenbe húzódott vissza, s ezzel lehetőség nyílt az addig szervezetlen, egymástól elszigetelten harcoló felkelők egyesítésére. A császáriak ennek ellenére is fenyegetettséget jelentettek, s mivel Rabutin rendeletére a magasabb rangú tisztségviselők többsége és számos nemes is bevonult Szebenbe, tovább nőtt a káosz a súlyos társadalmi és politikai ellentétekkel küszködő országban. A zűrzavart az is fokozta, hogy a különböző rendi csoportok nem tudták közös nevezőre hozni az Erdély jövőjével kapcsolatos terveiket. A helyzet normalizálása és Rabutin elszigetelése céljából Rákóczi hívei szereték volna, hogy a szabadságharc vezetője személyesen vonuljon be Erdélybe. Mivel a bácskai hadjárat miatt erre nem kerülhetett sor, Rákóczi maga helyett Radvánszky Jánost, a Consilium Aulicum tagját küldte be, s országgyűlést hirdetett Gyulafehérvárra. Tette ezt annak ellenére, hogy Erdély lényegében már a *Diploma Leopoldinum* életbe léptetését követően (1691) betagozódtott a Habsburg Birodalomba, noha formálisan csak a Bécsben fogva tartott II. Apafi Mihálynak a fejedelmi rangról való lemond(at)ása után került erre sor. Rákóczi ezt pontosan tudta, de politikai céljai megvalósításához szüksége volt a fejedelmi cím megszerzésére, ha azt akarta, hogy ne rebellisként tekintsenek rá a nemzetközi szinten, hanem szuverén uralkodóként. Mivel a magyar trón elfoglalására nem sok reménye lehetett, s azt egyébként sem ambicionálta, a fejedelemség megszerzése, a családi tradíciók miatt is, sokkal realitásabbnak tűnt (1703-ban XIV. Lajos is őseire való tekintettel ismerte el az Erdélyi Fejedelemség jogos örökösének, majd 1705-ben fejedelemnek). Mindezek alapján úgy gondolom, hogy az Erdély felszabadítása következtében létrejött helyzeti előnyt kihasználva Rákóczi nemcsak azzal a szándékkal hívta össze a rendeket Gyulafehérvárra, hogy teremtsenek rendet a tartományban, hanem és főleg azért, hogy a hozzá pártolt többség, Radvánszky instrukciói alapján, őt válassza fejedelommé. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a szakirodalomban gyakran megfogalmazódott, hogy Rákóczinak komoly lelki tusát okozott Thököly kérésének elutasítása, aki szintén igényt tartott a fejedelmi címre. A szabadságharc fiatal, energikus és a nemzetközi viszonyokat jól ismerő vezetője számára azonban – ha érzett is részvétet mostohaapja iránt – valójában nem jelentett dilemmát a döntés. Az idős és beteg Thököly a múlt embere volt, aki erdélyi szimpatizánsai és a Porta támogatása ellenére sem tudta volna hitelesen képviselni a magyar érdekeket ellentmondásos politikai pályája miatt. Rákóczi számára tehát nem volt meglepetés fejedelommé választása, ám annak a rendek által megszabott feltételei, amelyek erősen korlátozták volna centralizációs terveit, annál inkább. A megválasztását tanúsító oklevelet első felindulásában nem is akarta átvenni Ipolyságon a díszes erdélyi delegációtól, de tekintettel a két dunántúli hadjárat kudarcára és a francia–bajor seregek Höchstädt-Blenheimnél elszenvedett vereségére gyorsan megmondta magát. A franciákkal való egyesülés reményének szertefoszlása után ugyanis – ahogyan az *Emlékirataiban* is utal rá – Rákóczi már nem bízott benne, hogy a kurucok katonai sikerei révén eredményt érhetnek el az Udvarral szemben. A Svédországba, Poroszországba és a Portára küldött követek jelentéséből is az derült ki, hogy valójában sehonnan sem remélhet segítséget. Ennek tudatában hajlandóságot mutatott az ellenféllel való békétárgyalásokra, amelyek előké-

szítése már az év elején megkezdődött Lébényszentmiklóson, illetve Gyöngyösön. Mivel Rákóczi hamar felmérte, hogy a felkelők alkupozíciója szempontjából korántsem mindegy, hogy őt az erdélyiek fejedelmükké választották, látszólag elfogadta a rendek feltételeit, ám valójában nem mondott le elképzeléseiről, és később a saját tervei szerint szervezte át az erdélyi hadsereget és az államszervezetet.

Az 1704 augusztusában megtartott második gyöngyösi tárgyalás annyiban volt eredményes, hogy a felek fegyverszüneti megállapodást kötöttek, és kölcsönösen kinyilvánították szándékukat a béketárgyalások megkezdésére. Ebben meghatározó szerepet játszott a Habsburgokkal szövetséges Anglia és Németalföld, amelyek több okból is fontosnak tartották a magyarországi háború előbbi befejezését. Egyrészt azért, hogy a kurucok ellen harcoló császári katonaság bevezethető legyen az európai hadszíntereken, másrészt, hogy a Bécsnek nyújtott pénzügyi segítség fejében lekötött magyarországi bányakincsekhez és monopóliumokhoz hozzájuthassanak, végül azért, mert rokonszenveztek a protestáns vallásszabadságért is küzdő magyarokkal. Céljaik elérése érdekében felajánlották közvetítő szerepüket, s részt is vettek az 1704 októberében Selmechbányán lezajlott egyeztetéseken. Jelen írásnak nem tárgya az események ismertetése, de annyit feltétlenül meg kell említenünk, hogy azok kimenetelét a felkelők követeléselei eleve kudarcra ítélték. Bécsben már azt is zokon vették, hogy megállapodás esetén a kurucok nemzetközi garanciát kívántak, a rendek szabad királyválasztási és ellenállási jogának visszaállításáról, valamint az Erdélyi Fejedelemség függetlenségének elismeréséről pedig hallani sem akartak.

A tárgyalások folytatására csak a következő esztendőben került sor, amelyre a lehetőséget az uralkodóváltás, a kényszert a felkelők táborán belül kialakult bizalmi válság és a katonai sikerek hiánya teremtette meg. Már egyeztettek Nagyszombatban a delegációk, amikor 1705. november 5-én a Rabutin megsegítésére vezényelt Herbeville serege Zsibónál győzelmet aratott a kurucok fölött. A csata a vég kezdetét jelentette az éppen csak újraélesztett fejedelemség számára, jóllehet ezt akkor még aligha lehetett pontosan felmérni, főleg az erdélyi seregek főparancsnokának kinevezett Károlyi eredményes szervezőtevékenységének köszönhetően. Az mindenesetre jelzésértékű volt, hogy az erdélyi rendek egy része a segesvári országgyűlésen eltörölte Rákóczi fejedelemségét, és felesküdt I. Józsefnek. Ez tovább gyengítette Rákóczi erdélyi pozícióját, aki még mindig csak választott, de be nem iktatott, így esküt sem tett fejedelem volt. Ennek alapján – még ha eltekintünk is az elvileg érvényben lévő speyeri egyezménytől – legitimitása legalább annyira megkérdőjelezhető volt, mint a konföderáció szerint törvénytelenül uralkodó I. Józsefé. Akárhogyan ítélték is meg a kialakult helyzetet és az esélyeiket, mindkét fél mihamarabb dűlőre szeretne volna vinni a dolgot. Ebből a célból hívta össze Rákóczi a szenátorok feljebb már említett miskolci tanácsulását, amelyen ismét megvitatták, majd az érsekújvári gyűlésen 23 pontban összefoglalták a felkelők kívánságait. 1706 januárjában az uralkodó is nyílt levélben adta tudtul, hogy tiszteletben fogja tartani a rendi jogokat, de az 1687. évi törvényekből nem enged. A csak vontatottan haladó tárgyalások meggyorsítása és a megegyezés érdekében az Udvar taktikához folyamodott. Megengedte a császárvárosban élő Rákóczinak, hogy meglátogassa férjét Magyarországon, s ezzel alkalmat teremtett arra, hogy Wratishlaw cseh kancellár személyesen léphessen kapcsolatba a fejedelemmel. Mint ismert, Rákóczit ő sem tudta rábírni a békekötésre, mert a fejedelem továbbra is ragaszkodott a kurucok legfontosabb

követeléseinek teljesítéséhez. 1706. július 22-én a tárgyalások újra megszakadtak, holott ugyanazokkal a feltételekkel lehetett volna megegyezni, mint öt évvel később.

Bár nem vitatható, hogy a fokozódó nehézségek ellenére a szabadságharcnak voltak még belső tartalékai, úgy vélem, hogy a kuruc állam vezetői nem mérték fel realisan a helyzetet és annak következményeit. A franciák újabb, két hónappal korábbi súlyos veresége ellenére változatlanul bíztak a külső segítségben. De nem vették észre az I. Lipót és az I. József egyénisége és a magyar ügyhöz való viszonyulása közötti különbséget sem, jóllehet I. József nagyvonalúsága és egy kölcsönösen előnyös kiegyezésre való törekvése trónra lépésétől kezdve megmutatkozott. A Szécsényben történtek ellenére az uralkodó nemcsak a kurucokkal való tárgyalásokhoz járult hozzá, hanem ahhoz is, hogy azokon az Erdélyi Fejedelemség is képviseltethesse magát. Követének, Mikes Mihálynak a visszahívását a delegációból azt követően sem kezdeményezte, hogy a zsigárdi vereség után Magyarországra menekült, kurucságukat megtartó erdélyi rendek 1706. március 26-án Huszton – többek között – a Habsburg-háztól való elszakadásukról is határoztak.

A kuruc tábor számára az Erdélyi Fejedelemség létrehozása és elismertetése rendkívül fontos volt. A Rákóczihoz csatlakozott nemesek ugyanis – köztük Károlyi – meg voltak győződve arról, hogy Erdély, mint korábban, úgy ezután is a mérleg nyelve lehet a központi kormányzat és a rendiség játszmájában. Ezért vették tudomásul, hogy Huszton a fejedelemséget reprezentáló erdélyi rendek csak szuverén, a magyarországi konföderációval egyenjogú félként voltak hajlandók a szövetségekötésre és egy leendő, közös király uralására, s hogy Rákóczit nem a magyar rendek vezetőjeként, hanem Erdély fejedelmeként tekintették uruknak. Károlynak eredetileg is az volt a véleménye, hogy Erdélyt szabad országnak kell tekinteni, és „az egész keresztyénség jóvára és Magyarország szabadságának manutentiójára [kell] stabilizálni”. Azzal érvelt Rákóczi erdélyi fejedelemségének törvényessége mellett, hogy a felszabadító háborút követően a kormányzat nem csatolta vissza a tartományt Magyarországhoz, holott az szerezte a 17. század elején Bécs mulasztása miatt került török fennhatóság alá. Bár a huszti országgyűlés határozatai egyértelművé tették, hogy az erdélyiek egyáltalán nem bánták a reincorporatio elmaradása miatt, Károlyi úgy vélte, hogy egy független Erdély is erős támasza lehet a magyarországi rendiségnek. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy amikor az uralkodó megtagadta a fejedelemség elismerését, hasonló csalódottságot érzett, mint 1703-ban az eredménytelen bécsi audienciák után. Mindkét esetben radikálisan reagált: 1703-ban, szakítva addigi lojális magatartásával, csatlakozott a szabadságharchoz, a nagyszombati tárgyalások zátonyra futását követően pedig a trónfosztás árán is kész volt megvédeni a rendi jogokat. Ehhez az is hozzájárult, hogy az Udvar a külföldi kezességvállalás követelésének teljesítésétől változatlanul elzárkózott, amelyből Károlyi arra következtetett, hogy a császáriak ígéreteiben továbbra sem lehet bízni. A számára keserű felismerés hatására álláspontja egyre jobban közeledett a Rákócziéhoz, aki a szenátus rozsnói ülésén – a letartóztatott Forgách Simon kivételével – a kuruc politikai elit valamennyi tagját megnyerte a detronizáció tervének. Mindannyian tudták ugyanis, hogy a fejedelemség elismertetésének csak nemzetközi támogatás esetén lehet realitása, s hogy ebből a szempontból (is) nagy szükség lenne a Franciaországgal való szövetségekötésre, amelynek a Habsburg-ház trónfosztása a feltétele. Az Ónodon megtartott országos gyűlésnek

(1707. május 31. – június 13.) ez volt az elsődleges célkitűzése, amelynek megvalósítása a súlyos gazdasági helyzet miatt egyre befolyásosabb békepárt megfélemlítését is megkövetelte.

A kuruc állam vezetői azért tartották szükségesnek a küzdelem folytatását, mert az évek óta tartó harcoknak eddig még nem volt érdemleges hozadékuk, viszont továbbra is bíztak abban, hogy ügyük kedvező fordulatot vehet. Nem utolsósorban attól is tartottak, hogy a még mindig jelentős számú, döntően jogfosztott és deklasszáldott elemekből verbuválódott katonaság, leszerelése esetén, egy polgárháborút is képes kirobbantani. Önöd azonban nem oldott meg semmit, mert XIV. Lajos a trónfosztás ellenére se kötött szövetséget Rákóczival, az ellenzékkel pedig a jogállamiságot megszegyenítő módon számoltak le. A békepárt szószólóinak lekaszabolása és az ehhez való asszisztálás többet ártott a szabadságharcnak, mint amennyit használt, mivel megkérdőjelezte a Habsburg-abszolutizmus jogsértései miatt fegyvert fogott nemesek hitelességét, és Európa-szerte visszatetszést keltett. A jelenlévők, de főleg a mészárlásban részt vevő Károlyi és Bercsényi cselekedetének, illetve passzivitásának indítékait meg lehet ugyan magyarázni, de több évszázad távlatából sem lehet őket a felelősség alól felmenteni. Az ónodi gyűlés abból a szempontból is határvonalat jelentett, hogy a megyei nemesség és a fejedelem, illetve a kuruc felső vezetés között állandósult a bizalmi válság, s már nemcsak a civil társadalom fordult szembe a szabadságharcral, hanem a fizetetlen katonaság is szökött.

1708. augusztus 3-án a kuruc sereg színe-virága Trencsénnél katasztrofális vereséget szenvedett, s ez olyan hatással volt a magyarországi küzdelem kimenetelére, mint a zsidói az erdélyire. A válságkezelés céljából Rákóczi gyűlést hívott össze Sárospatakra (1708. november 28. – december 20.), abban bízva, hogy a fejedelemségbe való beiktatása után (Marosvásárhely, 1707. április 5.) legális uralkodóként, a Patakon privilegizált helyzetbe juttatott katonaságra támaszkodva, képes lesz addig életben tartani a szabadságharcot, amíg külső segítség érkezik. A több fontos csatát veszített, meggyengült Franciaország helyett ezúttal a Baltikum feletti uralomért folyó északi háborútól remélt kitörési lehetőséget az elszigeteltségből. Ám az I. Péterrel megkötött varsói szerződés, amelyben még Rákóczi lengyel királlyá választásának terve is szerepelt, az orosz–török háború kirobbanásának veszélye miatt meghiúsult.

1710 folyamán a kuruc állam szinte működésképtelenné vált. Állományi krízis, demoralizált katonaság, agonizáló haditermelés, infláció, súlyos társadalmi ellentétek, járványok bomlasztották, s jószerivel már alig volt társadalmi bázisa. 1710 végére a kuruc katonai vezetésből csak Károlyi maradt az országban. Őt bízta meg a Lengyelországba távozott fejedelem, hogy a szeptemberben kinevezett új császári főparancsnokkal, gr. Pálffy Jánossal, egyelőre közvetítő útján, tárgyaljon. Rákóczi az időhúzás szándékával, még reménykedve az orosz segítségben rendelkezett így, de amikor 1711 januárjában visszatért Magyarországra, hogy személyesen találkozzon Pálffyval, maga is úgy vélte, hogy az országban általános a békevág, s a szabadságharc folytatásának nincsenek meg a belső feltételei. Vaján, ahol a Rákóczi és Pálffy közötti megbeszélés lezajlott, az erdélyi fejedelemség kérdése csak érintőlegesen került szóba. Pálffy ugyanis már 1710. december 17-én megüzente Károlyinak Komáromi Csipkés Györggyel, hogy tájékoztassa Rákóczit a levélváltásokról, s vegye rá egy I. Józsefnek szóló hódoló levél megírására, amelyben azonban a „méltóságos herceg az erdélyi fejedelemségről emlékeztet se tégyen”. Az *Emlékiratok* szerint a császári fővezér Vaján szemé-

lyesen is közölte Rákóczival, hogy ne reménykedjen fejedelemségének elismerésében, aki ezt látszólag tudomásul véve „az övéinek adandó általános élet- és jószágbeli kegyelmen kívül semmi más követelményt nem támasztott”. Valójában Rákóczi nem mondott le Erdélyről. A szabadságharc kezdetén csupán taktikai szempontból fontosnak vélt fejedelemség megtartása időközben cél lett számára, ezért utasította el saját személyére vonatkozóan az uralkodói kegyelmet akkor is, amikor már maga is belátta, hogy semmilyen segítségre sem számíthat. Politikusként és magánemberként hozott döntése egyaránt érthető, ha figyelembe vesszük származását, rokoni kapcsolatait, ősei politikai örökségét, neveltetését és személyiségét. Az önérzetes és a saját teljesítményével is tekintélyt szerzett Rákóczi számára – bár meghódolása esetén rangjának megfelelő birtokkal kárpótolták volna valahol a birodalom területén – nem volt járható út a dinasztiával való megbékélés. Élete végéig rebellis maradt, de – a személyét övező tisztelet ellenére – példája a magyar társadalom számára nem volt követhető.

Károlynak más sors rendeltetett. A fejedelemmel közösen járt út a szabadságharc utolsó hónapjaiban véget ért, mert az ország érdekében Károlyi a Habsburg-házzal való megbékélést választotta. Bár széles körű társadalmi támogatottságot élvezett, helyzete nem volt irigylésre méltó. Önmagával viaskodva kellett dönteni az erdélyi fejedelemség elismertetésére és a külországok garanciájának elfogadtatására irányuló tervek elejtéséről, jöllehet annak a magyar rendek pozíciója szempontjából hasznos mivoltáról ugyanúgy gondolkodott, mint korábban. A szabadságharc utolsó hónapjaiban azonban, teljesen indokoltan, úgy ítélte meg a helyzetet – s erről, valamint a megegyezés szükségességéről a fejedelmet is tájékoztatta 1711 januárjában –, hogy feltételek híján ezek a törekvések nem képezhetik a Pálffyval folytatott alku tárgyát. Magyarország szerencséjére ő megköthetett egy olyan kompromisszumot, amelyet a fejedelem, a fent említett okok miatt, nem vállalhatott fel. Ennek köszönhetően a Rákóczi vezetésével 8 éven át folytatott küzdelem értelmet nyert, a megbékélés, ha egy feudális struktúrán belül is, távlatokat nyitott az ország gazdasági-kulturális fejlődése előtt.

HERMANN RÓBERT

KOSSUTH LAJOS, AZ ÖRÖK REBELLIS?

Egy hat évtizedes
politikai pályát nyilván
aligha lehet egyetlen
jelzővel minősíteni...

Kossuth Lajos, a 19. század talán legnagyobb hatású magyar államférfia egy olyan időszakban kezdte politikai pályáját, amikor az ország nemcsak Európához, de a Habsburg Birodalom más területeihez képest is elmaradott ország volt. A magyar reformkorban nagy jelentősége volt annak, hogy a köznevelés legjobbjai felismerték: a polgári átalakulás nélkül az ország végképp elmarad Európától. Törekvésük az volt, hogy a hagyományos rendi, sérelmi politikát összekössék a reformok ügyével, s így, törvényes, békés úton jussanak el a polgári Magyarország megalkotásához. Ennek a taktikának az egyik legkövetkezetesebb s leg-sikeresebb képviselője volt Kossuth Lajos.

Kossuth 1802. szeptember 19-én született Zemplén megyében, Monokon. A Kossuth-család egyike volt a Felvidék ősi, nagy múltú visszatekintő középnemesi családjainak. Első okleveles említése 1263-ból való. Kossuth Lajos édesapja, László 1763-ban született Turóc megyében. A 18. század nyolcvanas éveiben települt át Zemplénbe, s itt lett először lajstromozó a megyénél, majd uradalmi ügyész Monokon az Andrásyknál. Viszonylag későn, 1800 körül házasodott, s vette el az olaszlisztkai postamester, tyrlingi Weber András lányát, Karolinát. Az eperjesi eredetű Weber család evangélikus valóság volt; s egyik ősét 1687-ben Caraffa császári tábornok végeztette ki Eperjesen.

Kossuth iskoláit Sátoraljaújhelyen, Eperjesen és Sárospatakon végezte, kiváló ered-

ménnyel. Ezután ügyvédgyakornokként dolgozott Eperjesen és Pesten. Itt, Pesten szerezte első politikai tapasztalatait is. Tanulmányai során megtanult latinul, németül és franciául, s belekezdett az angol nyelv elsajátításába is. Ügyvédi oklevelét 1823 szeptemberében kapta. Ezt követően visszatért Zemplén megyébe, s itt ügyvédeskedett. 1828–29-ben részt vett Zemplén megye adózóinak összeírásában, s komoly szerepet játszott az 1830–31. évi koleralázadás felszámolásában. Az ő határozott fellépésének köszönhetően nem dúlták fel a felkelő parasztok Sátoraljaújhely városát. Ellenzéki megnyilvánulásai miatt már ekkor felfigyeltek rá a helyi konzervatívok.

Kossuth már 1830–31-ben a formálódó megyei reformellenzék tagjaként szólalt fel a közgyűléseken. 1832–36-ban több zempléni főúr képviselőjeként vett részt a pozsonyi országgyűlésen. Mint a távollévők követe (*ablegatus absentium*) az alsótáblán foglalt helyet, s több ízben fel is szólalt. Előbb kiküldőinek, majd a hazai politizáló közvéleménynek a tájékoztatására indította meg az *Országgyűlési Tudósítások* című kéziratos lapját. Ez a levelezés útján terjesztett kéziratos lap volt az első, amely a cenzúra megkerülésével részletes tudósításokat közölt az országgyűlés működéséről. Kossuth már ezzel kihívta maga ellen a hatalom akkori birtokosainak haragját. Ezzel a vállalkozásával tett szert országos ismertségre, s került kapcsolatba az ellenzék legjelentősebb vezetőivel, Kölcsey Ferencsel, Wesselényi Miklóssal is. A legtekintélyesebb ellenzéki politikus, Széchenyi István viszont kezdettől idegenkedve tekintett reá.

Az országgyűlés végeztével Kossuthnak ismét kenyérkereset után kellett néznie. Az *Országgyűlési Tudósítások* utolsó számával együtt küldte szét jelentését arról, hogy *Törvényhatósági Tudósítások* címmel új lapot szándékozik indítani. A felhívás kellő visszhangra talált. Kossuthnak immáron Pestről sikerült viszonylag kiterjedt levelezői, tudósítói apparátust kiépítenie. A kéziratos másolatban sokszorosított lap, alig egy évet s 23 számot élt meg – a 24. éppen másolás alatt volt, amikor Kossuthot letartóztatták. A *Törvényhatósági Tudósítások* azonban jóval gyorsabban s nagyobb példányszámban terjedt az *Országgyűlési Tudósítások*nál. Kossuth eredetileg 51 példányban íratta le, később azonban az első öt számból még összesen 100 példányt másoltatott az utólag jelentkezőknek. Az 1836. decemberi 13. szám 125, az 1837. februári 18. szám 138, az utolsó, 23. szám 160 példányban készült. Bár a másolói apparátus meglehetősen sokba került, Kossuthnak a lap így is kelendő jövedelmet biztosított.

Kossuth új lapja nem száraz megyegyűlési beszámolók gyűjteménye volt, hanem igazi ellenzéki közlöny. Olyan lap, amely lelkesült hangon számolt be az egyes megyék ellenzéki politikusaik szónoklatairól, s nem mellőzte a gúnyeszközöket sem a konzervatív ellenfél bemutatásakor. A *Törvényhatósági Tudósítások* természetesen nem adta, mert nem is igen adhatta a hű tükrét valamennyi törvényhatóság életének. Ez érthető is, hiszen Kossuthnak nem voltak mindegyik tudósítói, s ahol voltak, ott is az ellenzéki politikusok közül kerültek ki. Ám a lap talán az *Országgyűlési Tudósítások*nál is nagyobb hatással népszerűsítette a reform eszméit, s segítette elő az egységes ellenzék kialakulását. Az első számok főleg az országgyűlési követi beszámolók fogadtatásáról tudósítottak. Az országgyűlés befejezése azonban a konzervatív erők ellentámadását is magával hozta. A kormányzat az országgyűlés után hűtlenségi és felségsértési perek sorát kezdeményezte az országgyűlési ifjúság, a vezető ellenzéki politikusok, köztük Wesselényi Miklós ellen. A lap tudósításai egyre inkább az eljárások elleni

megyei tiltakozó akciók ismertetéseit tartalmazta, s lassan eljött az idő, amikor a lapnak immáron önmagával kellett foglalkoznia.

Kossuth mind az *Országgyűlési*, mind a *Törvényhatósági Tudósítások* kiadásánál joggal hivatkozott arra, hogy a cenzúra jogilag nem, csak ténylegesen létezik Magyarországon. Ugyanakkor nem szállt szembe nyíltan a rendszerrel, hanem kihasználta azt, hogy a cenzúra csak a nyomtatott lapokra terjed ki, a magánlevezetésre nem. Egész reformkori ténykedését ez a taktika jellemezte. Soha nem szállt szembe a törvényekkel, legfeljebb a szokásokkal, soha nem cselekedett törvénytelenül, legfeljebb szokatlanul.

A kormányzat ezt a lapot már nem tűrhette. Kossuthot először arra szólították fel, hogy hagyjon fel tevékenységével. Miután erre nem volt hajlandó, Bécsben elhatározták, hogy felségsértési pert indítanak ellene. 1837. május 5-én letartóztatták, majd többéves börtönbüntetésre ítélték. Kossuth elfogatása általános megdöbbenést keltett. A kormányzat erőteljes fellépése tiltakozó akciók sorát hívta ki maga ellen.

Kossuth a börtönben nem csupán védekezésének átgondolásával töltötte idejét. Nem sokkal elfogatása után már könyveket kért édesanyjától, s igyekezett fenntartani kapcsolatát a külvilággal. Tökéletesítette angol nyelvtudását. Lefordította és átdolgozta Samuel Wilderspin német nyelven megjelent munkáját a kisdobóvásról, s belekezdett Shakespeare *Macbeth*-jének fordításába is. Féltucatnyi különböző magyar és német lapból tájékozódott. Irodalmi munkásságának kiemelkedő darabjai azok a levelek, amelyeket a börtönből szüleinek írt. Ezek némelyike egész értekezést tartalmaz.

A fogság tehát nem törte meg Kossuthot, s a politikai változásoknak köszönhetően nem kellett kitöltenie a reá kiszabott négy évet. Három hónappal Kossuth elítélése után, 1839. június 2-án összeült az újabb országgyűlés, s a kormányzat egy hibás döntésének köszönhetően az alsótábla feliratban követelte a Wesselényi Miklós báró, Kossuth és Lovassy László elleni eljárások megszüntetését, illetve a bebörtönzöttek szabadságának visszaadását. Az udvar kénytelen volt engedni, s 1840. május 10-én Kossuth kiszabadult. 1840. június 9-én, Pest megye közgyűlésén Kossuth köszönetet mondott a megye közönségének azért, hogy olyan kitartóan és hathatósan pártolták ügyét.

Kossuth szabadulása után sem vonult vissza a politikai élettől. Bécsben is úgy gondolták, jobb, hogyha szem előtt van. Ezért engedélyt adtak arra, hogy Landerer Lajos nyomdatulajdonos Kossuthot kérje fel a *Pesti Hírlap* szerkesztésére. Kossuth tehát 1841. január 2-től 1844 tavaszáig a *Pesti Hírlap* szerkesztője volt. Cikkek tucatjaiban népszerűsítette a reform eszméit, s mutatta be a fennálló feudális állapotok tarthatatlanságát. A lap szerkesztésében támaszkodott az ellenzék tagjaira is. Lapjának újszerűségét jelzi, hogy a magyar sajtóban ő írt először vezércikkeket. A lap példányszáma a kezdeti hatvanról 5000-re ment fel. Ez volt a Habsburg-monarchia legnagyobb példányszámú lapja ebben az időben. A szerkesztői állás stabilizálta Kossuth anyagi helyzetét is.

A *Pesti Hírlap* cikkei kapcsán bontakozott ki Kossuth nagy vitája Széchenyivel. A gróf kezdettől aggodalommal olvasta a lapot, s csakhamar elhatározta, hogy könyvet ír, a lap befolyását és hatását ellensúlyozandó. Széchenyi rosszalta Kossuth túlzottan határozott és kritikus hangvételét, s ellenezte az Ausztriához fűződő viszony kiélezését. Előbb *A Kelet népe* című könyvében, majd tucatnyi cikkben támadta Kossuthot. Kossuth azonban felülkerekedett e vitában. Bebizonyította, hogy Széchenyi állításainak többsége nem állja meg a helyét. A vi-

tában az ellenzék nagy része Kossuth mellett foglalt állást. Deák Ferenc, Eötvös József, Wesselényi Miklós, Vörösmarty Mihály, Fáy András, Kuthy Lajos – ha egyben-másban igazat is adtak Széchenyinek – összességében Kossuth pártját fogták.

Széchenyi és Kossuth két, egymástól taktikájában és bázisában eltérő reformpolitikát képviselt. Összecsapásukban a nemzedéki és vagyoni különbség mellett ez az elem volt a meghatározó. Széchenyi a megfelelő gazdasági tartalékokkal rendelkező arisztokrácia vezetésével, az arisztokrácia vezető pozíciójának megőrzésével képzelte megvalósíthatni Magyarország polgári átalakulását. Ezért nem annyira a társadalmi átalakulás és nemzeti önrendelkezés kérdéseire helyezte a fő hangsúlyt, hanem a gazdasági modernizáció olyan elemeit tartotta megvalósítandóknak, amelyek nem sértik sem Bécs, sem az arisztokrácia érdekeit, ugyanakkor hosszú távon az ország egészének gazdasági és társadalmi átalakulásával járnak.

Kossuth viszont úgy látta, hogy a polgári átalakulás kérdései sokkal inkább összefüggnek egymással, hogysen csak bizonyos elemeik rendezésével belátható időn belül megszülethetne a polgári Magyarország. Nem arról volt tehát szó, hogy Széchenyi a gazdasági fejlődést tartotta fontosnak, Kossuth pedig a politikai átalakulást; hanem arról, hogy Kossuth úgy látta, nem lehet a politikai önrendelkezés megvalósítása nélkül, kerülő úton eljutni a polgári Magyarországhoz.

Az eltérő reformprogram azonban nem abból fakadt, hogy Széchenyi kevésbé következetes reformer lett volna, mint Kossuth. A két különböző program mögött két külpolitikai helyzet- és esélyértékelés is húzódott. Széchenyi, aki világlátott, a birodalom legfelső politikai és katonai vezető körébe bejáratos személyiség volt, túlzottan erősnek és biztosnak látta a Habsburg Birodalom külpolitikai pozícióját ahhoz, hogysen az udvar ellenében, az általa „ujjhúzási politikának” nevezett, Wesselényi, majd Kossuth által képviselt ellenzéki irányzat révén elérhetőnek látta volna a reformokat. Széchenyi helyzetértékelését a korabeli európai politika eseményei is igazolni látszottak. Hiszen a napóleoni háborúk végeztével a Habsburg Birodalom és a másik két, szövetséges konzervatív nagyhatalom, Oroszország és Poroszország területén sehol sem sikerült érdemi változtatást elérni az általuk képviselt rendszeren.

Kossuth ugyanakkor nem a meglévőből, hanem a lehetségesből indult ki. S voltak olyan tényezők, amelyek az ő helyzetértékelését támasztották alá. Hiszen az 1830. évben nemcsak a később levert lengyel felkelés tört ki, hanem a párizsi forradalom is; s ennek győzelmét a konzervatív nagyhatalmak sem tudták megakadályozni. A keleti kérdés miatt kiéleződött a nyugati nagyhatalmak és Oroszország viszonya. Az 1836–1837. évi erőszakos kormányzati fellépés végül is kudarcra végződött; nem sikerült szétverni a reformellenzékét, s a kormányzat egyre inkább kénytelen volt politikai partnerként, tényezőként kezelni azt.

Kossuth és a reformellenzék koncepciójának fontos része volt a magyar területek újraegyesítése. A magyar reformerek abban reménykedtek, hogy ha Erdély az újraegyesített és polgári Magyarország részévé válik, elkerülhető a nemzetiségi és társadalmi robbanás. (A földesurak többsége ugyanis magyar, a jobbágyoké pedig román volt.) Magyarország és Erdély uniójának gondolatát azonban még az erdélyi magyar politikusok sem mindannyian (különösen a konzervatívok nem) támogatták, mert féltek a magyarországinál kiterjedtebb politikai hatalmuk elvesztésétől. Kossuth a *Pesti Hírlap* hasábjain fejtette ki a reformerek legfontosabb érveit a kérdésben.

Kossuth nemzeti önrendelkezési koncepciójának kifejtésére az ipar és kereskedelem ügyében írott cikkei adtak módot. Kezdetben – hasonlóan a korábbi rendi, majd a részben ebből kinövő reformellenzék többségéhez – Magyarország gazdasági elmaradottságának okát a magyar kivített gátló, illetve az azt a Habsburg Birodalom érdekei szerint szabályozó vámrendszerben látta. Az ország ipari elmaradottságát ugyan ő is súlyos gondnak tartotta, de úgy vélte, hogy a vámrendszer lebontásával párhuzamosan Magyarországon is létrejöhet és felvirágozhat az a feldolgozóipar, amelynek nyersanyagszükségletét a hazai mezőgazdaság terményei fedeznék. Úgy vélte, a védvámrendszer lebontása s a szabad verseny révén az ország gazdasági élete is fellendülhet, s aztán a verseny, a szabad kereskedelem áldásai révén az ország gazdasági szerkezete meg fog felelni tényleges adottságainak. Ugyanezért fölöslegesnek, sőt károsnak tartotta az erőltetett iparfejlesztést.

Kossuth gazdaságpolitikai nézeteiben 1841–42 fordulóján következett be a változás. Ekkor vetődött fel az, hogy a Habsburg-monarchia csatlakozzon az 1839-ben megújított német vámszövetséghez (Zollverein). Ez Ausztria számára azért volt létfontosságú, mert ha nem teszi meg, a lassan formálódó német egységben Poroszországgé lesz a vezető szerep. Ezért Bécsben úgy vélték célszerűnek, hogy saját súlyát növelendő a Habsburg Birodalom egészének, így Magyarországnak is csatlakoznia kellene a német vámszövetséghez, a Zollvereinhoz. A tervet Magyarországon is sokan pártolták, mert úgy vélték, hogy így Magyarország egy nagy, 42 milliós piac részévé válna. Kossuth azonban kezdettől fogva ellenezte ezt.

Álláspontjának változása első pillanatra gyökeresnek tűnik. Cikkeiben azonban világosan kifejtette, hogy a Zollvereinhoz történő csatlakozást nem a Birodalom, hanem a Zollvereinhoz tartozó német államok korlátoznák. A belső vámvonalak eltörlése ugyanis együtt jár egy sokkal erősebb külső vámvonallétrehozásával. A Zollverein a német egység eszköze, s ha Magyarország nem akar németté lenni, ki kell maradnia ebből a vámszövetségből.

1843 végére Bécsben megelégtették Kossuth hírlapírói működését, s utasították Landerert, hogy szakítson szerkesztőjével. Landerer anyagi vitát provokált, mire Kossuth lemondott a szerkesztőségről. Hiába próbált meg lapengedélyt szerezni, a kormányzat nem volt hajlandó ilyet adni neki. Kossuth tehát új tevékenység után nézett. A reformeszmék írásos népszerűsítésével fel kellett hagynia. Ezért különböző gazdasági vállalkozásokat kezdeményezett.

Kossuth legnagyobb szabású és legnagyobb hatású vállalkozása az 1844. október 6-án megalakult Védegylet (vagy Országos Védegyesület) volt. Kossuth már a *Pesti Hírlap*ban, a Zollvereinhoz történő csatlakozás felvetődésekor agitált a hazai ipar és kereskedelem védvamos fejlesztése mellett. Abban reménykedett, hogy az 1843–44. évi országgyűlés is ebben az értelemben fog állást foglalni. Az országgyűlés kereskedelmi választmánya valóban amellet foglalt állást, hogy fenn kell tartani a monarchián belüli vámvonalat, és létre kell hozni a magyar védvámrendszert is. Az indítvány egyik legfontosabb célja annak a közjogi elvnek az elismertetése volt, hogy a vámszabályozás az országgyűlés hatáskörébe tartozzék. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a főrendek nem fogják változtatás nélkül elfogadni ezt a felirati javaslatot, az ellenzék képviselői úgy döntöttek, hogy akkor országos védegyesületet szerveznek, amellyel – mint a 18. század második felében az amerikai gyarmatok lakói – saját otthonuk küszöbén állítják fel a vámsorompót. A Védegylet alakítására szóló felhívást Kossuth maga fogal-

mazta meg. A Védegylet ismét szokatlan válasz volt egy megoldhatatlannak tűnő problémára: a kormányzat nem volt hajlandó beleszólást engedni a vámrendszert alakításába, ezért az ellenzék „saját” ellenvámrendszert hozott létre.

A Védegyletet és Kossuth más iparfejlesztő vállalkozásait rengeteg támadás érte kül- és belföldön egyaránt. Az osztrák és német sajtó Magyarország elszakadási törekvéseinek jelét látta benne, s az angol kereskedők sem igazán örültek ennek az elzárkózó politikának. A Védegylet működése kisebbfajta gazdasági válságot okozott az osztrák területeken. Itthon a konzervatívok és Széchenyi István, a reformok egyik kezdeményezője támadták a mozgalmat, mondván, hogy az semmilyen pozitív elemmel nem bír, hiszen csupán a külföldről való elzárkózást erősíti. Széchenyi azt is kifejtette, hogy Kossuth ezzel az ártalmatlannak látszó mozgalommal ismét Ausztria gyengítésére tör, s a birodalom egységét veszélyezteti. Kossuth a támadásokra részben sokszorosított körleveleiben, részben az Ipar-egyesület lapjában, a *Hetilap*-ban válaszolt. Itt fejtette ki nézeteit arról, hogy bár a birodalom egésze szempontjából a vámegység lenne a kívánatos, Magyarország a jelen helyzetben nem mondhat le a saját iparát védő belső vámvonalról.

Kossuth gazdasági kezdeményezéseinek többsége kudarccal vagy csak mérsékelt sikerrel zárult. Am létrehozásuk így is erősítette az ellenzék szervezettségét. Erre szükség is volt, mert a kormányzat az 1844-ben alkancellárrá kinevezett gróf Apponyi György tanácsára úgynevezett adminisztrátorokat, főispáni helytartókat küldött ki a megyékbe. Ezek kinevezésének a deklarált célja a közigazgatás rendbetétele volt; valójában azért küldték ki őket, hogy a nem az illető megyékben tartózkodó vagy a megyei közéletben részt nem vevő főispánok helyett a konzervatívok számára igyekezzenek többséget szerezni a megyékben. Az adminisztrátori rendszernek valóban voltak bizonyos pozitívumai a megyei ügyintézés meggyorsításában és rendbetételében, de mindez csupán arra szolgált, hogy a kormányzati döntéseket minél előbb végre lehessen hajtani az illető törvényhatóságokban. Kossuth tudta, hogy csak a régi sérelmi reflexek felidézésével lehetséges az adminisztrátori rendszerrel szembeni hatásos fellépés, ezért 1845. március 10-i beszédében cseh mintájú Kreishauptmann-szisztémának nevezte az új rendszert, amelynek révén az ország „nyomorúságos német vagy tót provinciává süllyed”, amint ezzel már II. József is próbálkozott.

Kossuthnak meggyőződésévé vált, hogy csak a jobbágyviszonyok teljes felszámolása révén biztosítható a magyar polgári átalakulás sikere. Úgy vélte, csak ennek révén lehet elkerülni a nemesség és az ország létét veszélyeztető polgárháborút. Az általa is kidolgozott érdekegyesítési program célja az volt, hogy a magyarországi polgári átalakulás a magyar nemesség vezetésével, az ország önállóságának megőrzésével s az elnyomott jobbágyság legfontosabb igényeinek kielégítésével történjen. Amikor a magyar konzervatívok 1846-ban saját pártot hoztak létre, Kossuth egyik kezdeményezője volt az egységes ellenzéki párt szervezésének és ellenzéki program kidolgozásának. E program megfogalmazásában Deák Ferenc mellett ő játszotta a legfontosabb szerepet. Az 1847. június 7-én közzétett *Ellenzéki Nyilatkozat* igen élesen bírálta az osztrák kormányzat abszolutisztikus politikáját, s állást foglalt amellett, hogy az örökös tartományokat is alkotmányhoz kell juttatni.

Kossuth az 1847–48. évi országgyűlésen Pest megye követeként jelent meg. (Ez volt az első olyan országgyűlés, amelyen „saját joga” vett részt.) A kormányzat mindent megtett Kossuth megválasztásának megakadályozására, de sikertelenül. Az alsótáblán az ellenzék volt többségben, de ezt a többséget a felső-

tábla ellenállása miatt nem lehetett kihasználni. Az országgyűlési ellenzék az alsótablán Kossuth, a felsőtablán Batthyány vezetésével folytatta küzdelmét a reformok keresztülviteléért. Amikor a főrendek visszaküldték a Kossuth által fogalmazott, az ország sérelmeinek orvoslását kérő felirat tervezetét, s annak enyhítését követelték, Kossuth azt javasolta, hogy a természetlen üzenetváltások jelentette idővesztés elkerülésére a rendek ne küldjenek válaszfeliratot az uralkodónak, hanem határozatban foglaljanak állást a felirat tervezetében foglaltak mellett, s lássanak hozzá az egyes sérelmek és reformindítványok megtárgyalásához. A megoldás szokatlan volt – de nem ellenkezett a törvényekkel.

A meddő vitákból való kitörés esélyét az 1848. évi európai forradalmak jelentették. Az 1848. februári párizsi forradalom hírének vétele után Kossuth fellépésére az ürügyet március 3-án Balogh Kornél Győr megyei követ felszólalása adta, amely a birodalom pénzügyi helyzetéről kért tájékoztatást a kormányzattól. Az elmúlt hetekben ugyanis egyre nőtt a papírpénz iránti bizalmatlanság az országban. Újabb devalvációról beszéltek, a papírpénzt nem akarták elfogadni, az ezüstpénz pedig eltűnt a forgalomból. Kossuth híres felirati beszédében követelte a független felelős kormányt és a legfontosabb polgári reformok bevezetését. Egyben alkotmányt kért a Habsburg Birodalom más országainak is. Kossuth beszédét – az utóbbi követelést kissé túlhangsúlyozva – lefordították németre, s Bécsben is terjesztették. Ennek is szerepe volt abban, hogy március 13-án forradalom tört ki Bécsben.

A bécsi, majd március 15-i pesti forradalom lehetővé tette a magyar követelések elérését is. Kossuth fontos szerepet játszott az ország polgári átalakulását formulázó áprilisi törvények megalkotásában. E törvények révén Magyarország rendi államból polgári típusú állammá vált. Április 11-én V. Ferdinánd király ki-nevezte a gróf Batthyány Lajos vezette magyar kormányt, s szentesítette a pozsonyi országgyűlés által alkotott törvénycikkeket.

Kossuth az új kormány pénzügyminisztereként kulcsfontosságú szerepet játszott az önálló magyar pénzügy megeremtésében. Kamatos kincstári utalványok (államkötvények), majd önálló papírpénz kibocsátásával stabilizálta az ország gazdasági helyzetét. Az 1848 júliusában összeülő népképviselői országgyűlésen ő volt a kormány vezérszónoka. Egyik legjelentősebb szónoki sikerét is itt aratta. Július 11-én az ő beszédének hatására ajánlott meg az országgyűlés kétszázezer katonát és negyvenmillió forintot az ország védelmére. A beszéd azonban nemcsak ezért érdekes. Kossuth ugyanis olyan, az európai politikai viszonyok ismeretéről tanúskodó körképet vázolt fel, amely párját ritkítja ebben a korszakban.

Radetzky észak-itáliai győzelmei után kiéleződött az osztrák–magyar viszony is. Az osztrák kormány már korábban kinyilvánította, hogy kész felmondani semlegességét a magyar–horvát viszályban – természetesen nem a magyar felet támogatandó. Augusztus végén Batthyány és Deák Bécsbe utaztak, hogy tisztába jöjjenek az osztrák kormány szándékaival. A magyar kormány tárgyalási ajánlataira csattanós válasz volt a – a Bécsben tárgyaló magyar miniszterek tudta nélkül – az osztrák kormány által Budapestre küldött államirat, amely – többek között – az önálló magyar pénz-, had- és kereskedelemügyi minisztériumok megszüntetését követelte. Kiderült, hogy Bécsben elérkezettnek látják az időt az áprilisi törvények egyoldalú, s ha kell, erőszakos úton történő módosítására is.

Az országgyűlés Kossuth javaslatára 1848. szeptember 5-én száztagú küldöttséget indított az uralkodóhoz. V. Ferdinánd szeptember 9-én fogadta az ország-

gyűlés küldöttségét, amely kérte, az uralkodó biztosítsa az ország belső békéjét. Ha nem teszi, az országgyűlés kénytelen lesz politikáját a törvények helyett „a szűkség diktálta lépésekre alapozni”. Az uralkodó erre kitérőleg válaszolt.

1848. szeptember 11. két esemény miatt is fontos dátummá vált. Josip Jellačić horvát hadserege ezen a napon lépte át Varasdnál a Drávát, s kezdte meg Muraköz, majd a Dunántúl előzönlését. Ugyanezen a napon – a horvát betörésről még mit sem tudva – beadta lemondását a Batthyány-kormány. Batthyány újabb miniszterelnöki megbízatása előtt néhány óráig Kossuth és Szemere Bertalan belügyminiszter volt az ország politikai vezetője. A képviselőház Kossuth javaslatára hagyta jóvá az ötforintos pénzjegyek kibocsátását; elrendeli az újoncozás megindítását, és mondja ki, hogy a kiállítandó újoncokból honvédszászlóaljakat kell alakítani. A lépés *formailag törvénytelen* volt, de a képviselőház az ország veszélyeztetett helyzetére tekintettel nem várhatta meg a törvény soha meg nem érkező szentesítését.

Az alkotmányos válság végül azzal rendeződött, hogy a nádor szeptember 12-én megbízta Batthyányt a végrehajtó hatalom ideiglenes vitelével és az új kormány megalakításával. A szeptember 17-re összeállt miniszteri névsorban Kossuth neve természetesen nem szerepelt. Batthyány belpolitikai helyzete egyelőre meglehetősen ingatag volt, s a radikális baloldal abban reménykedett, hogy Kossuth fellép a miniszterelnök ellen. Kossuth azonban megfelelő önmérsékletet tanúsított, s egyelőre nem élt a kezébe került lehetőséggel. Jól látta, hogy Batthyány politikája egyelőre többet képes nyerni az ország védelmének, mint az ő – nádori s főleg uralkodói elismerésre nem számítható – miniszterelnöksége.

Kossuth a parlamenti vitákból is aktívan kivette részét, s szeptember 15-én ő kezdeményezte a Batthyány honvédelmi intézkedéseinek parlamenti ellenőrzését szolgáló bizottmány megalakítását. A lépést nem a miniszterelnök iránti bizalmatlanság magyarázta, sőt Kossuth ezáltal tehermentesítette Batthyányt az állandó parlamenti interpellációk megválaszolásának időt rabló kötelezettségétől. Szeptember 22-én már e bizottmány (a későbbi Országos Honvédelmi Bizottmány) kormányjellegű működésére tett célzásokat. Szeptember 24-én bejelentette, hogy toborzóútra indul az Alföldre. Ezzel nemcsak a honvédelem ügyének tett szolgálatot, hanem megerősítette a miniszterelnök helyzetét is.

Kossuth toborzóútja közvetlen eredményeit tekintve inkább volt jól sikerült agitációs körút, mint a védelem szervezése szempontjából közvetlen hasznot hozó vállalkozás. Hiszen a Kossuth által fellelkesített népfelkelők többsége nem játszott közvetlen szerepet Jellačić támadásának visszaverésében. Ám ekkor derült ki, hogy Kossuthot olyan szoros kapcsolat fűzi a néphez, mint az ország egyetlen más politikusát sem; s hogy ennek révén ő az a személyiség, aki elegendő befolyással bír ahhoz, hogy az országot az önvédelem harcában vezesse.

Szeptember végén a Székesfehérvár környékére visszaszorult magyar hadsereg nagyjából egyenlő erőket tudott szembeállítani Jellačić seregével. Bécsben fellelkerekedni látszottak a megbékélés erői. Szeptember 25-én az uralkodó minden Magyarországon található fegyveres erő főparancsnokává nevezte ki Lamberg Ferenc altábornagyot. Batthyány abban reménykedett, hogy Lamberg meg fogja állítani Jellačićot, s mivel úgy tudta, hogy az altábornagy a táborba megy, ő maga is oda sietett, hogy ellenjegyezze Lamberg kinevezését.

Batthyány elutazása és Lamberg kinevezése aggodalomba ejtette az országgyűlés baloldalát. Hátha Lamberg együttműködik Jellačićcsal, s csak a magyar önállóság békés úton történő felszámolására törekszik. Ezért e csoport visszahív-

ta Budapestre Kossuthot. Kossuth szeptember 27-én vissza is tért, s indítványára az országgyűlés törvénytelennek nyilvánította Lamberg kiküldetését. Másnap a fővárosba érkező Lamberg a felbőszült tömeg áldozatául esett. Kossuth és a képviselők többsége elítélte a spontán akciót, s levélben szólította fel Batthyányt a fővárosba való visszatérésre. Az eredményt azonban Kossuth nem várta be, hanem Szentésre utazott, folytatandó toborzójúját. Így a pákozdi csatáról csak október 1-jén értesült. A miniszterelnök távollétében működő Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) már szeptember 30-án visszahívta Kossuthot a fővárosba, ahová ő csak október 7-én tért vissza.

Batthyány miniszterelnök újabb lemondása után október 7-én az országgyűlés Kossuthot választotta az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökévé. 1848 októberétől ez a testület gyakorolta a végrehajtó hatalmat, s Kossuth volt az ország politikai vezetője. 1848 október második felében a Dunántúlon toborzott, majd ő bírta rá a magyar hadsereget a Lajta átlépésére. A schwechati vereség után ő nevezte ki a magyar főcsereg fővezérévé Görgei Artúr tábornokot. 1848 őszén és telén Kossuth fontos szerepet játszott a hadseregszervezésben. A császári-királyi hadsereg támadása után ő indítványozta az országgyűlés és a kormányzat Debrecenbe történő áttelepülését. Az ő szervezőmunkájának is komoly szerepe volt abban, hogy 1849 telén nem omlott össze a magyar ellenállás, sőt 1849 tavaszán a magyar hadsereg indított győztes hadjáratot.

Amikor Kossuth értesült arról, hogy I. Ferenc József az olműtzi oktrojált alkotmányban részekre szabdalta Magyarországot, elhatározta az ország függetlenségének és a Habsburg-ház trónfosztásának kimondását. 1849. április 14-én Kossuth indítványára az országgyűlés ezt ki is mondta.

Ezzel teljesen új államjogi helyzet állt elő az egy évvel korábbihoz képest. Magyarország már nem a Habsburg Birodalmon belüli önállóságát kívánta megvédelmezni, hanem független államként akart részt venni az európai politikában. Az 1849 áprilisi tavaszi hadjárat magyar sikerei azt mutatták, hogy az ország a Habsburg Birodalom fegyveres erőivel szemben képes megvédeni függetlenségét.

Kossuth abban reménykedett, hogy az európai nagyhatalmak el fogják ismerni a független Magyarországot. Nem ez történt. 1849 június közepén megindult a császári-királyi csapatok újabb támadása. Ausztriát az újabb hadjáratban 200 000 orosz katona is támogatta. A döntő temesvári csata után Kossuth sem látott reményt a küzdelem folytatására, s ezért lemondott a kormányzói tisztről.

Kossuth lemondása egyben a magyar szabadságharc végét is jelentette. Kossuth és a magyar politikusok jelentős része török területre menekült. Előbb a bulgáriai Vidinben és Sumlában tartózkodtak. Oroszország és Ausztria követelte a magyar menekültek kiadatását. Erre az Oszmán Birodalom nem volt hajlandó, de internálta a magyar menekülteket a kis-ázsiai Kütahyába. Kossuth itt dolgozta ki alkotmánytervét Magyarország önkormányzati alapon történő demokratikus átszervezéséről. Ez a terv úgy valósította volna meg a nemzetiségek jogegyenlőségét, hogy közben nem veszélyeztette volna Magyarország területi egységét. A tervezetet utóbb, 1859-ben Londonban átdolgozta.

Kossuth és társai 1851 őszén hagyhatták el Kütahyát. Kossuth ezt követően Angliába, majd Amerikába utazott, s igyekezett felkelteni a Magyarország iránti rokonszenvet. Angol nyelvű szónoklataival mindenütt nagy tetszést aratott. Arra akarta rábírni az angol és az amerikai kormányt, hogy fogadja el a „beavatkozás a be nem avatkozásért” elvét. Tehát egy újabb magyar szabadságharc esetén akadályozzák meg idegen állam, például Oroszország beavatkozását.

Az emigráció első éveiben Kossuth sok illúziót táplált. Titkos szervezkedések sorát kezdeményezte, amelyek mindegyike eredménytelenül vagy kudarccal végződött. E kudarcok hatására Kossuth is belátta, hogy összeesküvésekkel nem lehet felszámolni a magyarországi osztrák uralmat. Már az 1853–55. évi krími háború időszakában abban reménykedett, hogy Ausztria beavatkozik a konfliktusba. Ebben az esetben remény volt arra, hogy a nagyhatalmak élnek a magyar emigráció segítségével, s segítik a magyar függetlenség helyreállítását. Ausztria azonban kimaradt a háborúból.

Az első komoly esély 1859-ben mutatkozott. III. Napóleon francia császár szövetezett a piemonti olasz királlyal. Az osztrákellenes tárgyalásokba Kossuthot is bevonták. Kossuth, Teleki László és Klapka György ezután alakították meg a Magyar Nemzeti Igazgatóságot. Abban reménykedtek, hogy III. Napóleon nem elégszik meg Ausztria megverésével, hanem Magyarország függetlenségét is helyreállítja. Kossuth ezért ragaszkodott ahhoz, hogy csak a francia csapatok magyarországi megjelenése után hirdeti meg az újabb szabadságharcot Magyarországon. Azaz igazi felelős politikusként nem volt hajlandó kisserű diverziókra felhasználni a magyar függetlenségi mozgalom hazai erőit. Ehhez a feltételrendszerhez a továbbiakban is ragaszkodott.

A szövetséges francia–piemonti hadsereg a solferinói csatában megverte a császári–királyi hadsereget. III. Napóleon azonban csakhamar békét kötött Ausztriával. A háború folyamán az olaszok oldalán magyar légió alakult, de a gyors békekötés miatt ezt már nem vetették be. Noha a nemzetközi válság ezzel nem ért véget, sőt 1860-ban Garibaldi szicíliai támadásával az olasz egységmozgalom új lendületet vett, az 1859. évihez hasonló esély a magyar függetlenség helyreállítására többé nem mutatkozott. A létrejövő Olasz Királyság ugyan a magyar függetlenségi mozgalom potenciális szövetségese volt, de önmagában nem rendelkezett elegendő erővel ahhoz, hogy szétrombolja a Habsburg Birodalmat, s az érdekek egysége csak addig tartott, amíg az osztrák megszállás alatti Lombardia és Veneto fel nem szabadul.

Kossuth nem adta fel a reményt. Előbb az olasz, majd a német egységmozgalom szövetségeseiként igyekezett felszabadítani Magyarországot a Habsburg-uralom alól, ugyanakkor megkísérelte a kapcsolatfelvételt a Magyarországgal szomszédos balkáni államokkal is. 1862-ben fogalmazta meg Klapka és Kossuth a Duna menti népek szövetségének, a Duna-konföderációnak a tervét. Ez az állam Magyarország, Erdély, Horvátország, Románia és Szerbia egyenrangú szövetsége lett volna. Úgy biztosította volna minden állam teljes belső függetlenségét, hogy közben erős nagyhatalomként óvta volna mindegyiküket a külső támadások ellen. A tervet komoly kritikák érték mind Magyarországon, mind az érintett államokban. A terv elleni legfőbb ellenérv az volt, amit többek között a képlékeny jellemű Kecskeméthy Aurél is kifejtett a hazai sajtóban, hogy ti. az osztrák–magyar kiegyezésért Magyarország jóval kisebb árat lenne kénytelen fizetni, mint az, amit a nemzetiségek követelnek, „s ügyetlen forradalmáraink megadni készek lennének”. Hiszen a Duna-konföderációs terv semmivel sem biztosított volna nagyobb védelmet a szomszédos államok részéről jelentkező terjeszkedési törekvések ellen, mint egy létrejövő osztrák–magyar államszövetség.

Kossuth törekvése azonban sikertelen maradt, mert az európai nagyhatalmak többsége a Habsburg-monarchia egységének fenntartása mellett foglalt állást. Közben Magyarországon is megváltozott a helyzet. A Deák Ferenc képviselte kiegyezési gondolat egyre nagyobb táborral rendelkezett. A kiegyezési tárgyaláso-

kat jelentősen meggyorsította Ausztria újabb háborús veresége. 1866 nyarán Poroszország és Olaszország háborúba keveredett Ausztriával. Az osztrák sereg Königrátnél katasztrofális vereséget szenvedett a poroszoktól.

Deák és hívei azonban a vereség után sem követeltek többet, mint előtte. Hiába folytatott Kossuth sajtóhadjáratot a készülő kiegyezés ellen, hiába érvelt azaz, hogy Magyarország ezáltal egy bukásra ítélt birodalomhoz köti sorsát. Az ország Deákot követte. Az emigránsok többsége is elégedett volt a kiegyezési művel, s Kossuth lassan egyedül maradt. A kiegyezéssel szembeni ellenérveit legmarkánsabban egy Deák Ferenchez intézett nyílt levélben, az úgynevezett Kasszandra-levélben fogalmazta meg. Kossuth az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés után sem tért vissza Magyarországra. Élete hátralévő éveiben folyamatosan kritizálta a kiegyezési rendszert. Hosszú levelei arról tanúskodnak, hogy torinói otthonából jobban látta a magyar politika eseményeit, mint hazai kortársai.

Kossuth legfontosabb kifogása a kiegyezési rendszer ellen az volt, hogy az külpolitikailag kényszerpályára lökte az országot. Amikor 1871-ben Andrássy Gyula gróf, közös külügyminiszter is hozzájárult a cseh önkormányzati törekvések, a dualista rendszer trialistává alakításának megakadályozásához, Kossuth úgy vélte, ezzel nem a pánszlávizmus erősödésének vetett gátat, hanem éppen elősegítette azt. Véleményét Helfy Ignáchoz, a *Magyar Újság* szerkesztőjéhez írott levelében fejtette ki. Ugyanilyen élesen bírálta Andrássy Gyula balkáni politikáját. Úgy vélte, a Monarchia balkáni szerepvállalása csak arra alkalmas, hogy a török uralom alatti népeket Magyarország ellen ingerelje. Kossuth egyenesen úgy vélte, hogy a cárizmus balkáni terjeszkedésének nem az osztozkodásban való részvétellel, hanem az Oroszország elleni preventív háborúval lehetne véget vetni.

Az emigráns Kossuth életében 1879-ben fontos esemény történt. A magyar országgyűlés – az ellenzék tiltakozása ellenére – elfogadta az 1879. évi 50. törvénycikket. Ez a Lex Kossuthnak is nevezett törvény kimondta, hogy a tíz évig az ország határain kívül tartózkodó magyar állampolgár csak akkor tarthatja meg állampolgárságát, ha azt újból kérvényezi, és eskü letételével erősíti meg. Bár a törvény értelmében Kossuthnak csak tíz év múlva kellett állampolgársága elvesztésétől tartania, a kortársak előtt egyértelmű volt: ha a nagy száműzött megéri a 87. évét, aligha fog megjelenni bármelyik osztrák–magyar külképviseleten, s nem fogja letenni az állampolgári esküt az uralkodóra.

Így is történt. 1889-ben lejárt a tízéves határidő, s Kossuth nem kérvényezte állampolgárságának fenntartását. Így az év végén elvesztette állampolgárságát. Kossuthot fájdalmasan érintette ez az esemény, de úgy vélte, hűnek kell maradnia eszméihez és fogadalmához: nem teszi lábát magyar földre addig, amíg a trónon egy Habsburg ül.

Még egy alkalommal vállalt komolyabb politikai szerepet. Amikor Wekerle Sándor miniszterelnök 1893-ban beterjesztette az egyházpolitikai törvényjavaslatokat az állami anyakönyvezés és a polgári házasság kötelezővé tételéről, a Függetlenségi Párt egy része jónak látta volna felhasználni az alkalmat a kormányzat megbuktatására. A törvényjavaslatokat ugyanis még maguk a kormánypárti képviselők sem támogatták egyöntetűen. Amikor Helfy Ignác Kossuth véleményét kérte az ügyben, az igen rossz fizikai állapotban lévő Kossuth három egymást követő levélben fejtette ki, hogy bármilyen meggondolásból is terjesztette elő a kormányzat ezeket a javaslatokat, az ellenzéknek támogatni kell azokat, mert a polgári állam kiteljesedése irányába mutatnak. Ami azt is jelezte,

hogy Kossuth, aki 1885 óta egyre több nyavalyával küzdött, szellemi frissességét élete utolsó pillanatáig megőrizte, s egyre romló látásával is tisztább képet alkotott a haladás és maradás között húzódó örök ellentétről, mint otthon élő párthívei.

1892 után Kossuth egyre többet betegeskedett. 1894 elején influenza támadta meg szervezetét, majd veséje betegedett meg. 1894 március elején ágynak dőlt. Élete utolsó napjáig dolgozott emigrációs iratai IV. kötetén, foglalkozott könyvtárának átadásával. Utolsó fontos írásában döbbenetes pontossággal jelölte ki helyét a 19. század magyar történelmében: „Az óramutató nem szabályozza az idő folyását, de jelzi; az én nevem óramutató; jelzi az időt, mely jönni fog, melynek jönni kell, ha a magyar nemzet számára még tartottak föl jövőt a végzetek és annak a jövőnek neve: szabad haza Magyarország szabad polgárainak, annak a jövőnek neve: állami függetlenség.”

1894. március 20-án hunyt el. A holttestet s vele feleségének és leányának, Vilmának a genovai temetőből kiemelt koporsóját külön gyászvonat hozta Budapestre. A temetés körüli hivatalos huzavonából kisebbfajta politikai válság kerekedett. Wekerle miniszterelnök a képviselőház költségén szeretne volna eltemettetni a nagy halottat, de Ferenc József ehhez nem járult hozzá. Így a temetést a főváros rendezte meg. A temetésen a hivatalos Magyarország képviselői alig-alig jelentek meg, de tízezrek részvétele jelezte, hogy a nemzet saját halottjának tekinti Kossuth Lajost. Hiszen kevés kortársa tett annyit a polgári Magyarország megszületéséért, mint ő; többet pedig talán senki sem.

„Rebellis” volt-e Kossuth, ahogy ez a közvélemény egy részében él? Egy hat évtizedes politikai pályát nyilván aligha lehet egyetlen jelzővel minősíteni, de a „rebellis” minősítés a pálya egyes szakaszaira is csak nagy-nagy megszorítással alkalmazható.

A reformkori Kossuth tudomásul vette a fennálló politikai kereteket, s törvényes eszközökkel küzdött ezek megváltoztatásáért. Noha vannak, akik már az 1840-es évek szerkesztőjében ott látják a trónfosztást kimondató „diktátort”, Kossuth 1848-ig bizonyosan csak arra törekedett, hogy Magyarország a Habsburg Birodalom egyenjogú alkotóeleme legyen, s az országra vonatkozó legfontosabb döntések ne Bécsben, hanem Pozsonyban vagy Budán szülessenek.

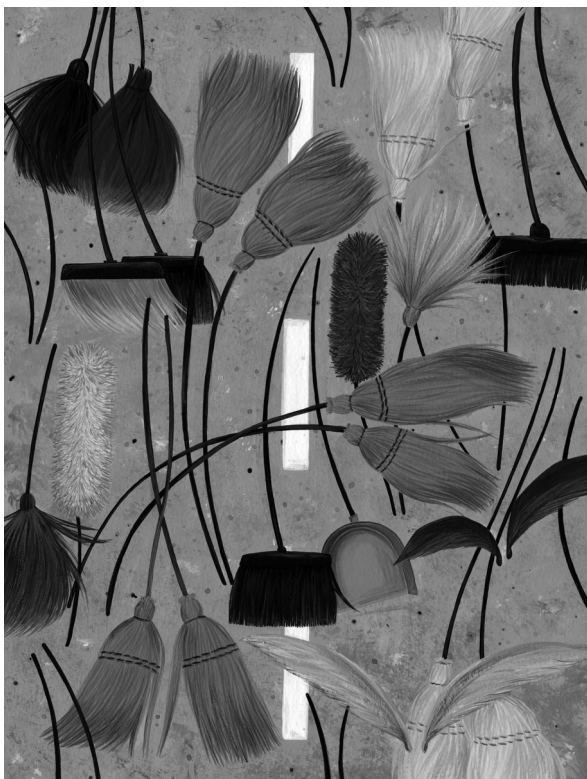
1848 tavasza merőben új helyzetet hozott, s néhány hónapig fennállt annak a lehetősége, hogy a Habsburg Birodalom a német egységmozgalom miatt régi formájában megszűnik létezni. Kossuth számolt ezzel a lehetőséggel, s kíváncsúnak tartotta volna, hogy az így újjáalakuló birodalom központja Magyarországra kerüljön – de ezért az átalakulásért is csak törvényes eszközökkel küzdött.

1848 ősze, a nyílt ellenforradalmi támadás ismét új helyzetet teremtett. A birodalmi központ nem volt hajlandó elfogadni az 1848 tavaszán létrejött kereteket, s azok erőszakos megváltoztatására törekedett. Kossuth hajlandó volt vállalni ezt a konfliktust, de – hangsúlyoznunk kell – magát a konfliktust nem ő provokálta ki. Az általa vezetett kormányzat 1848 októbere és 1849 februárja között *hét alkalommal* tett kísérletet a békés megoldásra, vagy nyilatkozott úgy, hogy hajlandó békés úton rendezni a viszályt – a másik fél ezekre az ajánlatokra vagy *egyáltalán nem*, vagy *elutasítón* válaszolt. A végleges szakítást nem a trónfosztás, hanem az azt jó egy hónappal megelőző olmtüzi oktrojált alkotmány jelentette. A trónfosztás és a függetlenség kimondása válasz volt – aminek a *célszerűségén* lehet vitatkozni, de nem lehet a szakítás *okaként* feltüntetni.

1849 áprilisát követően Kossuth úgy látta, az önálló és egységes Magyarországnak nincs jövője a Habsburg Birodalomban. 1867-ig változó lehetőségek között azért küzdött, hogy az ország kikerüljön a birodalmi keretek közül. Összbirodalmi szempontból természetesen „lábadó” volt. Magyar szempontból viszont nem, hiszen I. Ferenc József 1867-ig nem volt Magyarország törvényes királya, csupán trónbitorló, aki az erő jogán foglalta el Magyarország trónusát.

Egy párhuzammal élve: II. Rákóczi Ferenc a szövetkezett rendek akaratából lehetett vezérlő fejedelem, de ettől még a törvényesen megkoronázott magyar királyok, I. Lipót, majd I. József ellen harcolt – magyar közjogi szempontból is lázadónak minősült. Kossuth viszont a törvényes uralkodó által szentesített törvények védelmében, majd azok helyreállításáért harcolt az ezen törvényeket semmibe vevő, törvényelen urpátor ellen.

1867 megint új helyzetet teremtett. Megtörtént a kiegyezés, I. Ferenc József törvényes uralkodó lett. Kossuth a fordulatot szerencsétlennek és végzetesnek tartotta, de belátta, hogy az adott politikai keretek között az ő tevékenységi lehetőségei igencsak beszűkültek. Hazatérésének feltétele lett volna az I. Ferenc József-re leteendő hűség eskü – ez azonban ellenkezett a meggyőződésével. Persze megtehetette volna, hogy ennek ellenére mégis hazatér, s aztán „belülről bomlasztja” a rendszert – de ehhez túlzottan is erkölcsös és kényes ízlésű politikus volt. A rendszer bírálataival haláláig nem hagyott fel, „élő tilalomfa” maradt – de nem lázított. A törvényesség embere volt – a külső, formális és a belső, erkölcsi törvényeké egyaránt.

ESTÓK JÁNOS

DEÁK FERENC POLITIKUSI ALKATA

Deák Ferenc politikusi pályáját szinte elfedi a kiegyezési mű. Politikai tevékenységét ugyanis leginkább az 1867-ben tető alá hozott dualista államjogi rendszerrel, az Osztrák–Magyar Monarchia születésével azonosítjuk. Ennek megítélése szerint – jó vagy rossz kompromisszum – viszonyulunk Deák politikai életművéhez. Pedig Deák politikai-közéleti tevékenysége átível a reformkoron, a forradalom esztendején és az abszolutizmus évtizedén. Sőt, a kiegyezést követően is jelentős szerepet játszott a jogállamiság kiépítését, a polgárosodást ösztönző, a tőkés gazdaság föllendítését kiszolgáló törvényhozási, és kormányzati munkálatokban. Ami még fontosabb: döntő pillanatokban tudott irányt mutatni a politikai cselekvésnek. Ugyanakkor Deákról, a magyar történelem egyik legjelentősebbnek tartott politikusáról első pillanatra talán meglepő, de igaz az állítás: inkább kerülte, mintsem kereste azt, hogy az országos politika középpontjában álljon. Sajat döntése szerint a háttérből avatkozott be az országos politika formálásába – az 1848-as miniszterségét nem számítva – már a negyvenes évek elejétől 1848-ig, azután a kiegyezést követő esztendőkből. Az ötvenes években pedig úgy politizált, hogy nem politizált.

Eszmeisége, politikusi vitastílusa

■ A 19. századi klasszikus liberalizmus eszmévilága volt Deák gondolkodásának és cselekvé-

A társadalom jövőbeni fejlődése érdekében konszolidált viszonyokra van szükség még azon az áron is, hogy a hatalom alkotmányos ellenőrzésének alacsonyabb fokával kell megelégedni.

sének meghatározója, értékmérője. Deák az anyanyelvén kívül latinul és németül tudott jól. Az angol nyelvű könyveket német fordításban olvasta, például Adam Smith közgazdaságtudományi műveit. A német jogi irodalmat igen alaposan ismerte. A francia felvilágosodás gondolkodói közül Montesquieu hatott rá leginkább. Deák által nagyra becsült munkája, *A törvények szelleméről* című az alkotmányos monarchiát eszményíti. Ebben az ideálisnak tekintett államformában az államhatalmi ágak szétválasztása vet gátat az önkénynek: elkülönül egymástól a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom. Deák elfogadta, hogy a tulajdonhoz való jog, a személyi- és vagyonbiztonság, a szólás- és gondolatszabadság minden ember természettől kapott, vele született, örök joga. Az ember a rousseau-i társadalmi szerződés tana szerint átruházta természeti jogainak egy részét a hatalmat gyakorlóakra, akiknek azzal – mint azt Deák hangsúlyozta – kötelességük jól sáfárkodni a közjó, a közboldogság javára.¹

Nézetei formálásában sokat segítettek azok a beszélgetések, amelyeket a hasonló gondolkodású követtársaival folytatott 1833-tól a pozsonyi diétán. A polgárosodás ügyét elsődleges feladatnak tekintő liberális képviselők országgyűlési vezére Wesselényi és Kölcsey Ferenc volt, akik barátjukká fogadták Deákot. A zalai követ ismeretségi köre folyamatosan bővült, például Beöthy Ödönnel, Bezerédj Istvánnal, és életre szóló barátságot kötött Klauzál Gáborral. A diéta munkáját figyelemmel kísérő fiatal ügyvédjelöltek közül Pulszky Ferenc így emlékezett Deákkal való első találkozására: „Deáknál csak egyszer voltam, hidegnek találtam, láttam ugyan, hogy ő az ellenzék feje, de Kölcsey volt annak a szíve.”² Deák országgyűlési tevékenysége fölkeltette Kossuth Lajos figyelmét is. Kossuth elismerte páratlan jogtudását, kiváló elemzőképességét. Deák halálakor így vallott erről: „Gyászolom azt, ki egykoron testvéries benső barátom volt; gyászolom azt, hogy nem mindig maradt az; gyászolom annak halálát, kit hajdan – régen volt! – én is mesteremnek s ítéletét próbakőnek tekintettem...”³

„A stílus maga az ember” – ha valakire igaz a mondás, akkor Deákra biztosan az. A szavak embere volt, az írást kényszerű kötelességnek érezte. Beszédeiben a lényegre tört, mondanivalóját jól követhető, világos szerkezetbe foglalta. Nem beszédmodora, hanem logikus okfejtése és érvelésének módja hatott a hallgatóságra. Wesselényihez hasonlóan a rendi-sérelmi politika megszokott történeti-jogi fogalom- és eszközrendszerét használva érvelt a liberális reformok mellett, amelyeket vitapartnerei is elfogadhattak. Ha az érvényben lévő törvényekbe nem kapaszkodhatott, akkor saját változó korának újfajta követelményeire vagy a természetjogra hivatkozott. Sokan vélték úgy, hogy helyettük fogalmazta meg, foglalta össze formálódó gondolataikat. Deák nagy hatású szónoki erejéről így írt egyik követtársa: „a zalai követ, aki, ha meghívaték, képes lett volna Róma dicőségét is fenntartani, midőn az veszélyben forgott volt”.⁴ A diétán természetesen Deákot is kötötték a megye követutasításai: azoknak megfelelően kellett szavaznia. Beszédeiben azonban kétséget sem hagyott liberális meggyőződéséről, a reformok iránti elkötelezettségéről. Kifejtette álláspontját a minden embert megillető személyes szabadság, a törvény előtti egyenlőség, a lelkiismeret-szabadság ügyében.

Deák vitastílusa nemcsak harciasságot nélkülöző alkatából fakadt, hanem pontos helyzetfelismeréséből is: a kiváltságait, a hatalmát és a vagyonát féltő nemességet csak lépésről lépésre lehet a reformok útjára vezetni. Az jár el helyesen, „ki őket ily módokkal szoktatja lassanként az egykor annyi rettegett új gondolathoz, sokat eszközölhet, ami előbb lehetetlennek látszott, mert az újsággal

is megbarátkoznak idővel azok, kik egykor ellenzői valának, sőt végre azt hiszik, hogy ami javalltatik, az nem valóságos újítás, hanem okos és szükséges igazítás. Így lehet a magyar nemest is régi álmaiból és százados előítéleteiből kivetkőztetni, csak gyöngén nyúljunk az előkor balvéleményeiből szövött leplehez, mely néki megszokás által kedves lett, ne éreztessük vele mezítelenségét, ne gúnyoljuk régi szabású erkölcsseit, egyszóval a magyar példabeszéd szerint ne akarjunk százados tölgvet éles nyelvünk egy vágásával ledönteni...” – vélekedett Vörösmartynak írott levelében a reformerek követendő politikai taktikájáról.⁵

Kitartás és kompromisszumkészség

■ Politikusi erényei közé tartozott a kitartás. Az 1839–1840-es országgyűlés után készített követjelentésében írta: az „igaz ügyért küzdeni még akkor is kötelesség, midőn már sikerhez nincsen remény”.⁶ Ehhez az elvhez igyekezett élete végéig tartani magát. A kitartáshoz kompromisszumkészség párosult, amely nemcsak az 1867. évi kiegyezésT megelőző években jellemezte Deákot, hanem már a reformkorban is. Példa lehet erre Deák magatartása Wesselényi perbe fogása idején, ugyanis az 1830-as évek második felében a hűtlenség és felségsértés vádjával perbe fogott Wesselényi és általában a szólásszabadság védelmére kelt. A köztanácskozásokon, hangsúlyozta, szabad a véleménynyilvánítás. Kimutatta, hogy az érvényes törvények szerint csak a tetteleges ellenszegülés meríti ki a felségsértést, azaz a hűtlenség vétkét nem lehet szóval elkövetni. A szólás és a gondolat szabadsága alapvető emberi jog. Deák bebizonyította, hogy az uralkodó személye nem azonos a kormánnyal, vagyis utóbbi bírálata nem a fejedelmet éri. A felsőtábla mágnásai a Deák által fogalmazott és az alsótábla által elfogadott sérelmi felíratot tizenhét alkalommal utasították vissza. Deák nem ijedt meg a kormány által alkalmazott keménykezü politikától sem. Az ő törekvéseit tartalmazta Zala vármegye követutasítása, amely napirenden tartotta a szólás- és sajtószabadság ügyét. Az 1839–1840-es diétán már Deák szabott irány az alsótábla munkájának. Szerinte a törvények betartása mindenkit kötelez, még a kormányzatot is. A törvényességen esett sérelem orvoslásától tette függővé a törvényhozást megillető adó- és újoncmegajánlást. A vitában, a nyomásgyakorlásban eljutott a törvény szabta határokig. A birodalomnak pénzre és katonára volt szüksége. A bécsi kormány kellenlenn bár, de engedett. Bizalmas tárgyalásra hívták Deákot, ahol kitűnt politikusi alkatának jellemző vonása, a kompromisszumkészség. Elfogadta, hogy a sérelmeket csak az adó- és az újoncjutalék megszavazása után orvosolják. A reformellenzéknek a politikai perek semmissé nyilvánítása, azaz a törvénytelenség elismerése helyett meg kellett elégednie az elítélteknek adott amnesztiával. Ugyanakkor a célt Deák elérte: a pereket megszüntették, és a foglyokat szabadon bocsátották. A politikai közvélemény éltette Deákot. Az országgyűlés tagjai emlékalbumot adtak át neki nagyrabecsülésük jeleként. „Megnyugodtam. Deák kell hogy a centrumunk legyen. FÉLRE MINDEN IRIGYSÉGGEL HAZÁMFIAI, ADJUK NEKI AZ ELSŐSÉGET!” – jegyezte be Széchenyi naplójába.⁷

„Tudod Te, hogy régen remény nélkül állok én véletek s közöttetek a csatatéren; de a süker reménye nélkül is kész vagyok küzdeni, mert ezt becsület és kötelesség parancsolják” – írta 1845 végén Kossuthnak.⁸ Deák politikusi alkatának fontos eleme volt a kötelességtudat, amelynek deáki felfogására jó példa az 1848–1849-es szerepvállalása. 1848-ban Batthyány mozdította ki Deákot vissza-

vonultságából: „Kedves barátom! Bécsben az alkotmányért polgárok vére folyt. Metternich abszolutisztikus irányú kormánya megbukott. [...] Így roppant fontosságú körülmények közt alkotmányunkat és a trónt a nép fölkarolása által szilárdítani elhatározott komoly szándékunk. Szükségünk van rád, s bizton várjuk minél előbbi jelenlétedet.”⁹ „Deák tegnap jött. Nincs jó erőben. Kossuth dirigál és Batthyány kormányoz!!!” – írta Széchenyi.¹⁰ A Pozsonyba érkezése utáni napokban Batthyány fölkérésére elvállalta az igazságügy-miniszteri posztot. A régi rendet lebontó törvényjavaslatok szövegének többsége már elkészült, amikor Deák bekapcsolódott a törvényhozás munkájába.

Deák a kabinetben való szerepvállalását kényszerű kötelességnek érezte: „Elgondolhatod, mennyire keserű volt nékem azon elhatározás, hogy részt vegyek azon minisztériumban, mely a hazának ily viszonyai között alakult; de kényszerített a becsület és kötelesség, mert Batthyány kijelentette, hogy nélkülöm minisztériumot nem alakít... Ígértem tehát Batthyáynak kénytelenségből néhány hetet, s nevemet s közreműködésemet, míg egészségem engedi. Örömet menekülnék most is, de dolgaink mindinkább bonyolódnak, az ország állapota s jövődjé minden nap bizonytalanabb, s így távoznom legalább még egy ideig lehetetlen.”¹¹ Aggodalmát, többek között, az önkényes paraszti földfoglalások, a horvátok elszakadási törekvései, a szerbek délvidéki zendülése és a többi nemzetiség lappangó elégedetlensége váltotta ki. Kételyei ellenére Deák rendszeresen részt vett és felszólalt a minisztertanácsi üléseken. Batthyány miniszterelnök biztosan támaszkodhatott rá a kormányon belül.

A reformer

■ Deák a reformok fokozatos bevezetését kívánta. A jobbágyfelszabadítás ügyében kiindulópontja az volt, hogy a nem nemeseket is megilleti a szabad tulajdon bírásának és a személyi szabadságnak a joga. Az örökváltság híve volt: „csak ott igazán boldog és virágzó a haza, hol a földet szabad kezek művelik; ott erős a nemzet, hol szabad kezek védik a tulajdont és a függetlenséget”.¹² Az adózó népet politikai jogokban kell részesíteni, s a nemességnek is adót kell fizetnie. Így valósítható meg a nemesek és nem nemesek között az érdekegyesítés. „Századunkban nem szűkebbre szorítani, hanem inkább szélesíteni kell a képviselői rendszernek alapját, mert csak ott erős a polgári szabadság, hol minden polgár védi azt mint öntulajdonát” – fogalmazott az 1836. évi követjelentésében.¹³

A szólásszabadság követelését összekapcsolta a törvényhozás végrehajtó hatalmat ellenőrző szerepének hangsúlyozásával. A törvényhozás tagjaként „szabadon s a törvényes korlátok között tartózkodás nélkül kell a kormánynak minden törvényteleniségei, a közigazgatásnak minden hibái ellen felszólalunk”.¹⁴ Szerinte a nemzet természetes igénye, hogy a magyar legyen az országgyűlés hivatalos nyelve. A nemzeti önállóság és a nyelv kérdése tehát szorosan összefügg egymással.

Deák római katolikus vallású volt. A vallástalanságot kárhoztatta, mert abban az erkölcsi romlás veszélyét látta. Szabadelvű gondolkodásából következően a vallásszabadság, az állam és egyház szétválasztásának híve volt. Elutasította az egyházak túlzott, az egyén szabadságát korlátozni akaró hatalmi igényeit. A fellángoló vitában határozottan kiállt a vegyes házasságok mellett. A katolikus papoknak reverzális nélküli házasságok esetében sincs törvény szerint joguk megtagadni az

egyházi szertartást. Ha megtagadják, a vegyes házasságok akkor is „minden tekintetben törvényesek, s minden következményeikre nézve teljes erejűek.”¹⁵

A reformkorban nemcsak a börtönviszonyok javítása volt napirenden, hanem a bűncselekmény pontos meghatározása, a kiszabható büntetési tétel rögzítése is. A büntetőjog polgári szellemű átalakítása megkövetelte a nemesi előjogok egy részének az eltörlését, a törvény előtti egyenlőség megerősítését. Deák meghatározó tagja volt annak az országgyűlés által kiküldött bizottságnak, amely a büntető törvénykönyv, a büntetőeljárás szabályok és a börtönügy tervezetén munkálkodott 1841 vége és 1843 tavasza között.

Az országos választmányban a konzervatív nézeteket vallók voltak többségben. A liberális kisebbséghez tartozó Deák Szalay Lászlóval az igazságszolgáltatás függetlenségét, biztos törvényi háttérét, az esküdtszéki bíraskodás bevezetését, a testi fenyegetés és a halálbüntetés eltörlését kívánta. A liberális választmányi tagoknak a büntetőkódex további korszerűsítési igényét tartalmazó különvéleményét Deák fogalmazta meg. Megfeszített munkaritmusban dolgozott: reggeli sétái után déli egy óráig, majd háromtól este tízig íróasztalánál ülve „büntettek-ről s azok büntetéséről kellett okoskodnom” – panaszkodta sógorának.¹⁶ Deák nyugat-európai mintákra alapozva javasolta az esküdtszéki bíraskodás meghonosítását. Nem értett egyet azzal a többségi állásfoglalással sem, amely a városi bíróságok választását a város legtöbb adót fizető polgárainak, az ún. virilistáknak kezébe adta volna. Deák szerint meghatározott vagyonnal bíró (vagyonhiányos) polgárok válasszák meg a bíróválasztó testületet. A politikai (azaz felség sértési és hűtlenségi) perek esetében azt kívánta elérni, hogy az országgyűlés által választott bíróság legyen az illetékes. A szándék egyértelmű volt: a végrehajtó hatalom (az uralkodó vagy a tőle függő kormányhivatal) ne befolyásolhassa az igazságszolgáltatást. Deák saját kudarcának tekintette a liberális büntetőjogi javaslat elvetését, és egyáltalán kétségesnek tartotta a büntetőkódex országgyűlési elfogadását. Igaza lett: a reformországgyűléseken végül még a többséget kapott büntetőjogi javaslat sem emelkedett törvényerőre.

Deák 1848 nyarán igazságügy-miniszterként irányította a korábbi jogviszonyok átfogó reformját. Az igazságszolgáltatás egyes kérdéseit érintő miniszteri rendeletei jól mutatják szándékait. Az áprilisi törvények szerint a sajtóban elkövetett vétségeket esküdtszéki bíróságok tárgyalják. A Szalay László által kidolgozott és Deák igazságügy-miniszter aláírásával megjelent sajtóesküdtszékekről szóló rendelet hangsúlyozza: ha nincs elegendő bizonyíték, akkor föl kell menteni a vádlottat. Inkább meneküljön meg a büntetéstől a bűnös, minthogy ártatlant ítéljenek el. A rendelet pontosan leírja, hogy a gyanúsítottat, illetve a vádlottat milyen jogok illetik meg. A reformkorban a liberális reformerek által hangoztatott börtönjavítási munkálatok megvalósításának első lépése a Pest város börtöneinek ügyében kiadott rendelete volt. Ennek szellemében a börtönbüntetés ne az elítélt fizikai gyöttrését, testi bántalmazását jelentse, hanem a szabadság megvonását.

Árnyalja a fenti képet, hogy a kiegészítés után Deák tudomásul vette a reformkori nézeteivel homlokegyenest ellenkező virilizmus törvénybe iktatását. Ennek értelmében a törvényhatósági képviselő-testületek tagjait csak fele részben választották, a másik felét az ún. virilisták alkották, vagyis azok a férfiak, akik a legtöbb állami egyenes adót fizették az illető megyében, városban és községben. A virilizmus antidemokratizmusa nem volt összeegyeztethető a liberaliz-

mus jogegyenlőségről hirdetett tanaival sem, és ellentmondott a megye népképviselési alapra állításának már a reformkorban is hangoztatott programjával.

A háttérből politizálni

■ A szürke eminenciás kifejezés gyakran kapcsolódik össze Deák Ferenc nevével. Másoknak utat engedve több alkalommal is a háttérbe húzódott, ám személyének ekkor is nagy, politikaformáló befolyása volt. Deák 1843 és 1848 nyara között nem vállalt országgyűlési követséget. Visszahúzódott a nemtelen, az esetenként erőszakba torkolló politikai csatározások miatt. Döntését testi bajai és depresszióra való hajlama is befolyásolta. A Széchenyi és Kossuth között zajló vitában határozottan kiállt az utóbbi mellett, de nyilvánosan nem foglalt állást.

A mai magyar közgondolkodás még mindig valamiféle vezéri szerepet tulajdonít Deáknak az ötvenes évekbeli ún. passzív ellenállás vonatkozásában. Deák nem volt vezér alkat. A szabadságharc leverése után a tényleges politikai mozgástér híján a magánélet világába húzódott vissza. Nem politizált, nem hirdetett politikai programot. Kétségtelen azonban, hogy kiváró álláspontja és tettei mégis hatottak környezetére. Az önkényuralommal minden közösséget megtagadók legtöbbször ösztönösen is a passzív ellenállást választotta. Ez a politikai állásfoglalással felérő magatartás lett Deák révén fokozatosan tudatossá és követendő viselkedésmintává. „A közelmúlt idők gyászos eseményei után oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak, lehetetlenség, hogy én nyilvános ügyekben közreműködhessek” – írta nyilvánosságra hozott levelében Anton Schmerling igazságügy-miniszternek.¹⁷ Kevésbé ismert, pedig különösen fontos volt Deák gazdaság- és kultúrapártoló magatartása az abszolutizmus éveiben. Egy nyilvánosságot látott levelében a nemzeti érzés, a magyar nyelv védelmében emelt szót: „leszorítva a nyilvános élet teréről, csak ott ápolhatjuk, ott tarthatjuk fel azt, hová a hatalom szava nem hat, a társas élet magánkörében, s ha itt is elhanyagoljuk, elvesz az örökre s visszahozhatatlanul. Ezért fáj az nekem, ha derék, lelkes magyar nő németül beszél és németül ír, mert mindig úgy tekintem azt, mint újabb sebet nemzetiségünknek, s mint fenyegető haladását az elnémetesedésnek.”¹⁸ A német nyelv hivatalossá tétele idején a magyar irodalom, a magyar nyelvű színjátszás is küldetést teljesített az ötvenes években. Deák támogatta a pesti Nemzeti Színházat, és részt vett az írói segélyegylet megalakításában. Szerepet vállalt a Magyar Gazdasági Egyesület vezetésében, a Kazinczy emlékünnepek szervezésében, a Kisfaludy emlékbizottságban is. Kivette a részét a Magyar Tudományos Akadémia védelméből, amikor az önkényuralmi kormányzat ki akarta hagyni a tudós testület alapszabályából azt a részt, amely a tudományok kizárólagos magyar nyelvű művelésére vonatkozott, illetve bele kívántak szólni az akadémiai tisztségviselők és tagok megválasztásába.

A negyvenes évekbeli háttérbe húzódásához hasonlóan kevés figyelem irányul Deák kiegészítés utáni politikai tevékenységére.¹⁹ Annak ellenére igaz ez, hogy a kortársak közül többen kiemelték kivételes befolyását a Deák-párti kormányok munkájára. Deák nem vállalt sem kormányzati pozíciót, sem pártvezérséget, ugyanakkor személye tartotta még néhány évig össze az egymással ellentétes érdekcsoportokból álló kormánypártot. A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején nem született fontosabb politikai döntés tudta vagy legalább hallgatólagos jóváhagyása nélkül. A kormány tagjai egymás között „apellatorium

forum”-ként, vagyis feljebbviteli fórumként emlegették. Deák nem egy esetben kéretlenül is felülbírált a miniszterek által kidolgozott határozatok, törvényjavaslatok szövegét. A kormánytagok fejet hajtottak akarata előtt, mert szavának döntő súlya volt a Deák-pártban, és föllépett az ellenzék által bírált miniszterek védelmében is. Politikai befolyását legközvetlenebb munkatársa, Csengery Antal így látta: „Az állam feje anélkül, hogy kormányon ült volna. Nagy múltja és nagy államférfiúi tulajdonai, s a bölcsességben és hazafiságban vetett föltétlen bizalom ruházták föl az egyszerű polgárt e rendkívüli, csaknem dictatori hatalommal, amely mellett, ha szerénysége engedi vala, többször elmondhatta volna magáról: a nemzet én vagyok.”²⁰

Deák 1873-ig rendszeresen felszólalt a képviselőház ülésein. A kiegyezés után sokan csalódtak, mert az alkotmányos átalakulástól sorsuk gyors javulását várták. Deák vérbeli politikusként hol türelemre intett, és fölemelte a szavát azok ellen, akik az országgyűlési képviselőválasztások idején fűt-fát ígértek a teljesítés esélye nélkül: „Sem a népnek, sem az országnak nem barátja az, aki elérhetetlen vágyakat ébreszt a könnyen hívők kebelében.”²¹ Hol a kiegyezés jótékony hatásának, egyben igazolásának állította be a gazdasági életben tapasztalható előrehaladást. Pest polgárai előtt 1868 decemberében elmondott, a *Pesti Napló*-ban megjelentetett beszédében például a kiegyezés óta eltelt másfél esztendőre visszatekintve az ország szilárd közjogi helyzetét, rég óhajtott területi egységét, a külföldi tőke bejövetelét, a kereskedelem föllendülését, a vasútépítés lendületét, a szorgalom növekedését, és még a szegény emberek számának csökkenését, a munkából való tisztességes megélhetés lehetőségét is kiemelte. Sőt a közelgő választásokra gondolva kijelentette: „Ha mindezeket meg akarjuk dönteni, akkor támadjuk meg az alapot: a kiegyezkedést, és valószínűleg meg lesz döntve.”²²

Felszólalásaiban támogatta a polgári szabadságjogok törvény általi szavatolását. Ennek egyik példája az ún. nemzetiségi törvény elfogadása volt, amely a magyar politikai eliten belüli kompromisszumra épült. Sikerült visszaszorítani a nem magyar népekkel szemben az erőszakos magyarosítás igényével föllépőket. A képviselőház többsége Deák Ferenc tervezetét fogadta el a részletes tárgyalás alapjául. Javaslat a liberális nemzeteszmére épült, amely szerint a nemzeti közösség alapja nem a nyelv, hanem a közös szabadság és a jogegyenlőség. A nem magyar népeket (a horvát kivételével) mint politikai kollektívumot nem ismerték el, de számukra széles körű nemzetiségi jogokat (nyelvi és kulturális) biztosítottak. Nagyon fontos volt, hogy a szabad egyesülési jog (szabad nyelvválasztással), valamint az egyházi élet és az egyházakon keresztül az oktatás formálása elvi lehetőséget adott a nemzetiségi lét közös, kollektív megélésére, a nemzetiségi jogok érvényesítésére.

A kiegyezés védelme a kormányt és a Deák-párti képviselőket esetenként a polgári szabadságjogokat csorbító döntések meghozatalára készítette. Deák politikusként nem vonhatta ki magát mindebből. Ő fogalmazta meg a dualista rendszert elutasító, a Kossuth által képviselt függetlenségi elveket valló demokrata körök betiltásáról szóló belügyminiszteri rendelet szövegének a lényegi részét. Tartózkodó magatartásával engedte, hogy a kormánypárt a választási rendszert is a hatalomörzés szolgálatába állítsa. Elmaradt a liberális választójogi szabályozás demokratikus irányban történő átalakítása, mert azokat az alacsonyabb társadalmi rétegeket és velük a nemzetiségieket emelte volna a választópolgárok közé, akiket fokozottan jellemzett a 48-as függetlenségi érzelemből fakadó ellenzéki

hajlandóság. A választási statisztika szerint a Deák-párt, majd örököse, a Szabad-elvű Párt a kiegyezést követő választásokon – az 1875. évit kivéve – kisebbségben maradt a központi magyar népterületen és a Székelyföldön. Deák hagyta, hogy az ellenzéknek a képviselői összeférhetetlenségre vonatkozó szigorú törvényjavaslatát kisiklassák. A végül 1875-ben elfogadott összeférhetlenségi törvény nem annyira a gazdasági, mint inkább a hivatali összeférhetlenségre összpontosított, és az utóbbi vonatkozásában is számos kivételt tett lehetővé.

A kiegyenlítő

■ Deákra már a reformkorban jellemző volt, hogy igyekezett az alapvetően egy irányba tartó, de adott pillanatban vagy részkérdésekben egymásnak feszülő politikai akaratokat kibékíteni, kiegyenlíteni. Így volt ez az Ellenzéki Nyilatkozat 1847. évi kidolgozásakor is. A diétától távol maradó Deák attól tartott, hogy a reformok programszerű írásba foglalása megbontja az ellenzékét. A konzervatívok pártalakítása után véleménye megváltozott, de a szakadás veszélyét magában hordó részletes program kidolgozása helyett egy általánosabb nyilatkozat megfogalmazását javasolta. Az ellenzék vezető politikusai, köztük Teleki László gróf, Batthyány és Kossuth Kehidán keresték föl a betegeskedő Deákot. „Minél általánosabbaknak kelle Deák nézete szerint e határozatoknak lenni, hogy véleménycsatákra, s így szakadásra anyagul ne szolgáljanak” – tájékoztatta Kemény Zsigmond báró Wesselényit.²³ Az ellenzék által felállított bizottság Deák vezetésével dolgozta ki a reformelképzeléseket tartalmazó nyilatkozatot. Az volt a célja, hogy a nyilatkozat lehető legszélesebb támogatottságát biztosítsa. A deáki finomítás, a mérsékelt hangütés eredményes volt: a máskülönben megosztott reformellenzék júniusi országos konferenciája jóváhagyta az *Ellenzéki Nyilatkozatot*.

Deákot leginkább a kiegyezés kapcsán ismerjük, úgy mint a haza bölcsét, a „kiegyenlítőt”. Az 1865–1868. évi országgyűlés megnyitását követően Deák kiváló taktikai érzékének köszönhetően sikerült a konzervatívokat a politikai küzdőtér periferiájára szorítania, illetve saját hívei túlzott engedékenységet részben a balközép segítségével megregulázni. Majd eredményesen verte vissza a balközépnek a közösüges megoldással szembeni, populista eszközök igénybevételelől sem mentes támadását 1866 júniusára.

A következő hónapokban, különösen 1867 elején a Béccsel való alkudozásokat mások – Andrássy Gyula gróf, Eötvös József báró vagy Lónyay Menyhért – végezték, de csak Deák tudott irányt szabni a magyar országgyűlés döntésének. 1867. március 28-án nagy beszédet mondott a közösügyi rendszer mellett. Mondandóját 1848 és – a név megemlézése nélkül – Kossuth méltatásával kezdte: „Ezen átalakulást össze fogja kötni a történelem azon férfiúnak nevével, ki azt 48-ban megindította, és ernyedetlen eréllyel keresztülvitte.”²⁴ Az elnyomás éveiben három út állt a nemzet előtt: önerőből fegyverrel vívnia ki alkotmányos szabadságát; várakoznia a nemzetközi helyzet kedvező fordulatára; kölcsönös engedmények árán kiegyeznie. Deák az utóbbit nevezte egyedül járható útnak, és jogi, történeti érvek sorával támasztotta alá véleményét. A *Pragmatica Sanctió*ból vezette le az abban valójában nem lévő közös védelem kötelezettségét. Ebből kiindulva igyekezett bizonyítani a közös ügyek (a külügy, a hadügy és az ezek fedezésére szolgáló pénzügy) létezését. Deák – kimondatlanul is Kossuthnak, a kiegyezéssel szemben megfogalmazott bírálatára, válaszolva – kijelentette: nem tart a birodalom Magyarország

épségét fenyegető közeli fölbomlásától. A független, ám az orosz és a német birodalom közé ékelt Magyarország csak más országokkal államszövetségben – utalt a sorok között Kossuth Dunai Szövetség tervére – és akkor is közös ügyekkel létezhetne. „Nem állítjuk mi..., hogy művünk tökéletes. Tudjuk, hogy annak hiányai vannak, de célszerűbbet, mely helyzetünkben gyakorlatilag is kivihető lett volna, készíteni nem tudtunk.”²⁵

Deák valóban feláldozta az 1848 folyamán kivívott jogok egy részét az alkotmányosság visszaállítása érdekében. A társadalom jövőbeni fejlődése érdekében konszolidált viszonyokra van szükség még azon az áron is, hogy a hatalom alkotmányos ellenőrzésének alacsonyabb fokával kell megelégedni. „A meg nem elégedés szülte vágyak és óhajok az ész mérséklése mellett leginkább előmozdítják egy ország kifejlődését, s én erősen hiszem, hogy ez így lesz nálunk is.”²⁶ Deák alapnak tekintette az 1867-ben létrehozott dualista berendezkedést: „még csak a tér szabad, melyre építenünk kell”. Hogy minként éltek az 1867-ben teremtettt lehetőséggel az nem csupán a dualista államjogi rendszeren, hanem a reformkori nagy nemzedékét követőkön is múltott.

■ JEGYZETEK

1. Deák olvasmányairól, eszmeiségéről bővebben Molnár András: *A fiatal Deák Ferenc: a felkészülés és a zalai pályakezdet évei, 1803–1833*. Osiris Kiadó, Bp., 2003.
2. Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. I. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1958. 108.
3. Kossuth Lajos levele Helfy Ignácnak, Baraccione di Colegno, 1876. február 14. *Kossuth Lajos iratai*. IX. 1876. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-iratai-ix-5732/1876-5834/helfy-ignacznak-5835/>
4. Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. I. Bp., 1904. 107.
5. Deák Ferenc levele Vörösmarty Mihálynak, Kehida, 1832. február 24. Közli *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. I. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Molnár András és Deák Ágnes. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 33.
6. Országgyűlési követjelentés. Zalaegerszeg, 1840. július 27. Közli: *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. I. i. m. 253.
7. Széchenyi István: *Napló*. Vál., szerk. Oltványi Ambrus. Gondolat Kiadó, Bp., 1978. 914.
8. Deák Ferenc levele Kossuth Lajoshoz, Kehida, 1845. november 30. Közli *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. I. i. m. 464.
9. Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. II. MTA, Bp., 1904. 74–75.
10. *Széchenyi István minden írása*. Mailáth 3. 569 sz. (CD adatbázis) Logod Bt. 2001.
11. Deák Ferenc levele Oszterhieber Józsefhez, Pest, 1848. április 30. Közli *Deák Ferenc beszédei*. II. Össze- gyűjtötte: Kónyi Manó. Franklin Társulat, Bp., 1903. 232.
12. Deák Ferenc beszéde az örökvltságs ügyében. Pozsony, 1834. november 10. Közli *Deák Ferenc beszédei*. I. i. m. 122.
13. Országgyűlési követjelentés. Zalaegerszeg, 1836. június 20. Közli *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. I. i. m. 165.
14. Uo. 163.
15. Deák Ferenc beszéde Zala megye közgyűlésén, 1841. január 11. Közli *Deák Ferenc beszédei*. I. i. m. 562.
16. Deák Ferenc levele Báthor Gézáé Inkey Szidóniához. Pest, 1842. november. Közli *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. I. i. m. 335–339.
17. Közli: *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. II. i. m. 13.
18. Deák Ferenc levele Báthor Gézáé Inkey Szidóniához. Pest, 1857. január 10. Közli *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. II. i. m. 17.
19. Deák 1867 utáni pályájáról bővebben: Pölöskei Ferenc: *Deák Ferenc utolsó évei*. Éghajlat Könyvkiadó, Bp., 2004.
20. Csengery Antal 1877-ben elmondott akadémiai emlékbeszédét idézi Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés*. Gondolat, Bp., 1987. 13.
21. Deák Ferenc beszéde a válaszfőirati javaslat vitájában. 1869. június 1. Közli *Deák Ferenc beszédei*. VI. i. m. 190.
22. Beszéd Pest város polgárainak tisztelgő küldöttsége előtt. Pest, 1868. december 17. *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. II. i. m. 562.
23. Közli *Deák Ferenc beszédei*. II. i. m. 160.
24. Képviselőházi beszéd a hatvanhetes bizottság közösgyi javaslatáról. Pest, 1867. március 28. Közli *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. II. i. m. 444.
25. Uo. 447.
26. Beszéd Pest város polgárainak tisztelgő küldöttsége előtt. Pest, 1868. december 17. *Deák Ferenc. Válogatott politikai írások és beszédek*. II. i. m. 560.

CSORBA LÁSZLÓ

A KIEGYEZÉS „KOSSUTHIÁNUS” KRITIKÁJA

Igaza volt-e
Kossuthnak?
Ki lehetett volna
elégíteni
a nemzetiségeket
a fentebb tőle idézett
„őszinte beszéd”
politikájával, ha közben
a történelmi magyar
állam területi
integritása és politikai
egysége változatlan
marad?

■ A címbeli kifejezés a magyar szemnek első pillantásra talán meglepő lehet: kell ezt külön hangsúlyozni? Létezhet a „nagy alkunak” olyan kritikája is, amely nem a kossuthi érveken alapul, nem azokat fogalmazza újra?

Természetesen igen, ha átballagunk a Lajta túloldalára, és ott vesszük szemügyre a dualista historiográfia mezejét. A Habsburg-állam föl-bomlása után az osztrák visszatekintők elsőpró többsége a kiegyezést kárhoztatta, és a birodalomra 1867-ben úgymond ráerőltetett, nézetük szerint „bénító magyar túlsúly”-ban jelölte meg a tragédia legfőbb okát. Ők nem kevesellték, hanem sokallták a magyaroknak juttatott bebeszólást a *Gesamtstaat* irányításába, és így Kossuth nélkül is találtak bő érvanyagot a „deáki békemű” darabokra szedéséhez.¹ Általában is megjegyezhetjük, hogy ha csoportosítani szeretnénk az 1867-ben született osztrák–magyar kiegyezésről az azóta eltelt másfél évszázadban bárhol és bármikor megfogalmazott véleményeket, akkor – kissé leegyszerűsítve – két szinten alakíthatunk ki válaszalmazokat. Egyfelől a történettudomány által föltárható mértékig felsorakoztathatjuk egymással szemben a *korabeli* vita *korabeli* érveit, és megnézhetjük, tárgyyszerű állításaikban és az alkalmazott vitatechnikában, az érvelés „logikájában” vajon miképp feszültek egymásnak, volt-e olyan állítás bármelyik oldalon, amelyre nem tudott érdemi választ adni a másik. Másfelől pedig megvizsgálhatjuk, hogy a vita során egykor pozitívnak vagy negatívnak

fölvázolt következmények hogyan alakultak *a későbbi fél évszázadban*, sőt azt is kutathatjuk, hogy voltak-e netán a nevezetes alknak olyan, *a maga korában még nem is látható* következményei, amelyek azonban *utólag* befolyásolhatják az értékelést. Ennek során azonban ügyelni kell arra, hogy ezt az utólagos tudást ne kérjük számon az egykori vitaellenfeleken, hiszen a történetírási véleményalkotás erkölcsi és módszertani egyszeregyéhez tartozik, hogy minden múltbeli szereplő gondolatait és tetteit mindig csak a maga korában érvényes normarendszer, ismeretvilág stb. alapján lehet, szabad megítélni.

Napjainkra oly mértékben gyarapodott a dualizmus korának birodalmi és magyarországi történetéről, gazdasági és társadalmi folyamatairól, a történetírás és a politika kapcsolatáról, a történetírást is befolyásoló ideológiai kényszerekről stb. a tudásunk, hogy az egész kérdéskört jóval komplexebben látjuk, mint elődeink bármikor korábban, így nemigen akad olyan történész, aki a kiegyezést egészében glorifikálná vagy elítélné. A korszerű szemlélet a hatalmas kérdéshalmazt részeire bontja, és a közvetlen hatásvizsgálatok alapján formál arról véleményt, hogy az adott területen inkább előnnyel vagy inkább hátránnyal járt-e a birodalmi kapcsolat 1867-ben rögzített formája.² Van azonban egy elkülöníthető kérdéscsoport, amelynek vizsgálata jól érzékelhetően megosztja a kérdés iránt érdeklődőket: azon kritika mérlegelése, amelyet Kossuth Lajos a megkötés idején, majd a későbbi évtizedekben a közösügyes alkuról megfogalmazott. Amikor az elmúlt másfél évszázadban bárki a kiegyezés előnyeiről vagy hátrányairól, esetlegességéről vagy szükségszerűségéről, választhatóságáról vagy elkerülhetlenségéről beszélt, egyben véleményt alkotott a Kasszandra-levélben és a többi, vonatkozó tárgyú Kossuth-szövegben megfogalmazott érvekről, állításokról, véleményekről is.

Újra itt vagyunk tehát a címben használt jelzőnél. Úgy vélem, napjainkban az a történetírási álláspont nevezhető „kossuthiánusnak”, amelynek megfogalmazói Kossuth egykori kiegyezéskritikájának *valóban lényegi elemeit* még ma is, jelenlegi tudásunk alapján is változatlanul érvényesnek tekintik. Talán ebben az értelemben használta ezt a kifejezést Szabad György tanítványaira Barotányi Zoltán újságíró, aki 2017 decemberében a *Magyar Narancs* című budapesti hetilapban interjút készített Kövér György történész akadémikussal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzorával a kiegyezés mai megítéléséről. Ám amikor a beszélgetés egy adott pontján az került szóba, hogy a „kossuthiánus” álláspont egyben a magyar szellemi hagyományvilág ún. „kuruc” örökségébe is beletartozik, amelyet Barotányi olyan nevekkal fémjelzett, mint Thaly Kálmán vagy a „kommunista kurzustörténész”-nek minősített Mód Aladár, akkor – úgy vélem – joggal fölvethető a *pontosítás* igénye. Elkerülve azt a tévutat, hogy a „kossuthiánus” jelzőt valamiféle felületes „függetlenségiség” szinonímájának tekintsük, érdemes konkretizálni, mi is a kossuthi kritika „valóban lényegi elemeinek” tartalma, vagyis milyen gondolatcsoportot jelölhetünk e kifejezéssel a kiegyezés vitájának nagy szellemi arzenáljában.

Kézenfekvő e konkretizáláshoz a Kossuth-féle álláspontnak azt az elemzését segítségül hívni, amelyet Szabad György történész akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára alakított ki a témával való több évtizedes foglalkozása során.³ Neve a szélesebb közvélemény körében politikai tevékenységéről közismert, mivel a pártállam bukását követő első szabad választás eredményeként, 1990–1994 között ő töltötte be a Magyar Országgyűlés elnöki posztját. Számunkra azonban most fontosabb életművének másik oldala: oktatómunkája so-

rán egész tanítványi csoportot⁴ indított el a történész pályán – ők kapták a fentebb említett interjúban a „kossuthiánus” minősítést. Nos Szabad a magyar polgári átalakulás alapkérdéseinek vizsgálata során igen részletesen foglalkozott az önkényuralom korának és az azt lezáró kiegyezésnek a problematikájával. Elemzése⁵ elsősorban a száműzött kormányzó kritikai aktivitására fókuszált, mivel módszertanilag úgy tartotta helyesnek, hogy a kiegyezésről írott elemzéseiben a problematikus mozzanatokat elsősorban Kossuth kritikájának részletekbe menő ismertetésével tárgyalja, és a dualizmus későbbi fejleményeit is elsősorban a kossuthi figyelmeztetések beigazolódásának bizonyító anyagaként idézze.

A kiindulópontnak Deák Ferenc 1865. évi híres húsvéti cikkét választotta, mivel az ebben megjelenő drámai szemléletváltás ébresztette rá az emigráns politikust, hogy egykori barátja és harcostársa immár enged a 48-ból, és az „alku” felé fordul. Illegális lapot indított tehát *Negyvenkilencz* címmel, és igyekezett bejuttatni a hazába, hogy honfitársait a készülő megegyezés súlyosan problematikus részleteire és körülményeire figyelmeztesse. Szabad György fontosnak tartotta kiemelni, hogy Kossuth a *Lapunk korszerűsége* című beköszöntő cikkben nem az azonnali fegyveres küzdelemre buzdította honfitársait, hanem csupán arra, hogy ne segítsék az egyik válságból a másikba láboló Habsburg-államot a konszolidációban. Részletesen dokumentálta Kossuth felfogását, miszerint Ausztria elsősorban azért van halálra ítélve, mert eltorlaszolja a benne élő népek önrendelkezési törekvéseit. A megegyezés tehát végzetes hiba, mert a magyarságot bűnrészesé teszi „a többi nemzetiségek és népfajok” elnyomásában.⁶ Ehelyett egyeztetnie kellene az érdekeket a román, horvát, szlovák, szerb honfitársakkal és szomszédokkal, de azt is követelni szükséges, hogy a Habsburg-hatalom ne gátolja, ha az osztrákok, a tiroliak, a salzburgiak Németországhoz szeretnének csatlakozni, továbbá részesítse alkotmányos jogokban a cseheket, a galíciái lengyeleket, valamint a tiroli és isztriai olaszokat.⁷

Szabad hosszan idéz a *Negyvenkilencz* azon cikkeiből, amelyekben Kossuth amellet érvel, hogy az európai egyensúlypolitikában a Duna menti népek szövetkezése töltheti be Ausztria helyét. „A kérdéskör nemzetközi vonatkozásait illetően pedig [Kossuth] [...] arra mutatott rá, hogy ellentétben a Habsburg-birodalommal, amely belső gyengeségénél fogva minden egyensúlyozó szerepre alkalmatlan, az önálló Magyarország és »Horvátország a velünk szorosabb kapcsolatban, Roumania, Szerbia (s tán Cseh ország is) a velünk védszövetségben találhatják azon függetlenségnek legbiztosabb támpontját, melyre Európa józanon felfogott súly egyenének szüksége van.«” Ez már csak azért is fontos – tér vissza Ausztria jövőjének kérdéséhez –, mert „a Habsburg-birodalom továbbéltetése esetén elkerülhetetlen nagy háborúban »mi nem mint osztrák ellenségek [ellenesek], hanem mint osztrák bűnrészesek fogunk számba vétetni. Magyar légióról többé nem lesz szó, hanem lesz szó cseh, horvát, szerb, oláh légióról.«” A háború – Kossuth a keleti és a német kérdésben számított újabb háborúra – »a birodalmat szét fogja bomlasztani, de szét bomlasztja úgy, hogy a szerte omló romok súlya Magyarországot is eltemeti, mert a szétbomlásnál mi nem mint önálló tényezők jelenendünk meg, kikkel számolni kell; hanem mint préda, melyel a győztesek rendelkezendnek«. A felismert veszélyek szenvedélyessé ízzították előadását: »az osztrák sas átokterhes társasága gyengékké teszen, mert belerőnket megoszlatja, természetes barátainkat, sőt polgártársaink egy részét is ellenségeinkké teszi, isolál a világtól, elkülönít azoknak érdekeitől, kikre különben számíthatnánk a veszély órájában, s nem hágy fel számunkra más dicsőséget,

mint hogy mi legyünk a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik, – égve magunk is.«⁸

Szabad hangsúlyozza, hogy Kossuth természetesen nem volt olyan naiv, hogy azt higgye: pusztán cikkeivel tömegeket hozhat az alku ellenfeleinek táborába.⁹ Azt szerette volna elérni, hogy írásai visszhangjából legalább annyi kiderüljön, nem egyhangú a helyeslés a deáki megegyezéssel politika mellett. Ennek dokumentálása után tért rá a szerző a nevezetes Kasszandra-levél tárgyalására, melyet joggal tekint a kossuthi kiegyezéskritika csúcspontjának. A párizsi világiállításra ellátogató exkormányzó két régi emigrációs harcostársa, Irányi Dániel és Simonyi Ernő biztatására fogalmazta meg Deákhhoz intézett, baráti hangütésű, de tartalmában politikai felelősségre vonást tartalmazó üzenetét, melyet – a kiegyezési törvény „általánosságban” történő elfogadása után végre lazulni kezdő sajtóviszonyok között – Böszörményi László 1867. május 26-án közölt *Magyar Újság* címmel indított lapjában.

Szabad – bőséges idézetekkel rekonstruálva nemcsak a nyílt levél logikáját, de nyelvi-stiláris hangulatát is – ismételten összegezte Kossuthnak a *Negyvenkilencz* hasábjairól már ismerős, kiegyezésellenes érveit. Ezeket azonban az exkormányzó most a személyes érvelés kontextusában fogalmazta újra, ezért lett a levél első drámai csúcspontja az a részlet, amikor Deákot pozíciója sajátos kétértelműségével szembesítette. Joggal utalt barátja jogvédő helytállására, hangsúlyozva, hogy „azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozataira gyakorolsz, azon álláspont következtése, melyet 1861-ben választottál”. Ám ugyanilyen joggal folytatta úgy, hogy a politikus jelenlegi „roppant erkölcsi hatalmának” az az oka, hogy a nép azt hiszi, vezére még mindig ugyanazon az alapon áll – „[p]edig már régen nem állasz ott. A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére jutottál”.¹⁰ Szabad jelzi, hogy ez az érv ugyanarra a problémára utal, amivel Böszörményi László a képviselőház feloszlását és új választások kiírását követelő (amúgy elutasított) határozati javaslatát indokolta: a titokban kidolgozott megegyezési részletekről a közvélemény semmit sem tud, márpedig demokratikus minimum kellene legyen megadni számára a lehetőséget, hogy „18 évi elnyomás után a köztörvényhatósági élet és szabad sajtó jótékonyága alatt magát némileg tájékozhassa a legdrágább érdekeit fenyegető rendkívüli átalakulás iránt, melyről a múlt választások alkalmával sejtelve sem lehetett”.¹¹

A „jogfeláldozás” súlyos vádjának hátterét keresve Kossuth azzal folytatta levelét, hogy nem látja azokat a kényszerítő okokat, amelyek miatt a nemzet ilyen súlyos lépésre kényszerülne – különösen figyelembe véve a Habsburg-hatalom 1866-ban elszenvedett katonai vereségét. „[I]gyekeztem magamat, mennyire embertől kitelhetik, a Te álláspontodba belegondolni, s a vélt kénytelenségnek még csak árnyékát sem vagyok képes fölfedezni; hanem látom azt, hogy a magyar nemzet éppen azon percet választja kétségbe esni állami jogainak teljes valószínűsége felett, midőn minden nemzet, a nagy Angliától a kis Crétáig, érzi, hogy a kor szelleme, kor iránya s a politikai viszonyok a jogvisszaszerzésnek vagy a jogfejlesztésnek kedvezők. – Ilyenkor mond le Magyarország legbecesebb állami jogairól és lemond oly módon, lemond magát oly politikának eszközéül szegődítve, mely szomszédainkat úgy nyugat, mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgal kötött kiegyezkedést lehetetleníti, s szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetelkedő ambícióknak céltáblául tűzi ki.”¹²

Szabad joggal hangsúlyozza, hogy az akkoriban 65. életévében járó Kossuthról föltételezhetjük, messze túl a személyes ambíciókon, egy kivételes életút alkonyához közeledve, a közösség sorsáért érzett politikai felelősség egészen különleges tudatosításával fogalmazta meg szívszorító őszinteségű, ólomsúlyú mondatait. „Megőszültem a tapasztalásokban gazdag szenvedések iskolájában, az évek súlya s a bú és bánat alatt. Nem személyes érdek, nem ingerültség, nem fontoskodási viszketeg szól belőlem. Nekem személyemre nézve nincs semmi várni, nincs semmi kívánni valóm, sem a nemzettől, sem az élettől. De keblemben fiatal eréllyel él, s fog élni halálomig a kötelesség érzete hazám iránt. – E kötelességérzet ösztönzött e felszólalásra. Bocsásd meg azt a kútfő kedvéért, melyből eredett...”¹³

A levél roppant hatásos, drámai erejű csattanója kétségkívül a befejező hivatkozás a mitológiai trójai királylány, Kasszandra történetére. Mi, kései utódok, már kívül vagyunk a történet eredeti logikáján, amelyen belül persze megvolt annak az oka, hogy miért nem hitték el a trójaiak az igaz jóslatokat. Mi azonban már megfontolhatjuk, hogy „Cassandrának igaza volt”! Az érvelés szellemi csúcspontja azonban mégsem ez, hanem Kossuthnak a hazaszeretetről és a közösség érdekében végzendő politizálás egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb! – erkölcsi korlátjáról szóló gondolata – amely ugyanakkor lényegi összefüggésben van a kiegyezésvita során többször előbukkanó alternativitás-problémával is. Szabad teljes egészében idézi a levélnek ezt a részletét, Kossuthnak a régi barátához intézett, emelkedett hangú felszólítását: „Nézz körül magasb államférfiúi tekintettel, s fontold meg a maradandó következéseket, melyek felé vezeted a hazát, melynek élni kellene, midőn a mi csontjaink már rég elporlottak; a hazát, melyben nemcsak a jelen röppenő percét, de a változhatlan múltat s a közelgő jövőt is szeretnünk kell. – Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere!”¹⁴

A költői erejű gondolatritmussal nyomatékosított érvelés arra figyelmeztet, hogy jó szándékú, becsületes politikus nem építhet kényszerpályát! A közösségi cselekvés során a legsúlyosabb erkölcsi kötelessége úgy politizálni, hogy utódainak mindig legyen lehetősége a korrekcióra, ha valamelyik korábbi döntés hibásnak bizonyul. Ezt a felelősséget persze csak olyan történelemszemlélet rakhatja az egyén vállára, amelyik nem hisz az örök determinációban, amely ugyan látja a történelmi szituációkban hosszabb időtávlaton át érvényesülő mélyszerkezeti elemeket, háttértendenciákat, de ezeket nem fátumnak, hanem a cselekvő szubjektumok által bizonyos mértékig változtatható valóságelemeknek tekinti. A cselekvési tér csak akkor szűkül le tragikusan, ha nem csupán a tágabb feltételek objektív struktúrája hat ebben az irányban, de maga a történelmi szereplő is – jóhiszeműen vagy rosszakarattal – úgy politizál, hogy lehetetlenné teszi a későbbi nemzedékek számára a korrekciót. Nos ilyen végzetes lépésnek látta Kossuth a kiegyezést – és Szabad úgy mutatta be az államférfi tiltakozási erőfeszítéseit, hogy érzékeltette olvasójával: az elmúlt majd másfél évszázad ellenére, a ma „kossuthiánus” történészeként is az akkori kritika minden lényegi elemével változatlanul egyet kell értenie.

A Kasszandra-levél drámai hangütése mögött az igazi mondanivalót, a súlyos megfontolni valót a *Negyvenkilenczben* kifejtett érvanyag hordozta. Ebből értjük meg a magyar államférfi legfőbb aggodalmait – és a jövőre vonatkozó figyelmeztetését. Kossuth az 1860-as évek közepén nem általában minősítette halálra ítéltnek a Habsburg Birodalmat, hanem csak abban az esetben, ha folyamatosan el-

torlaszolja a birodalomban élő népek, nemzetek önrendelkezési jogainak érvényesülését. Ez esetben ugyanis belülről folyton instabil lesz, és így az európai egyensúlypolitikában nem tudja érdemben betölteni a negyedik pólus (Franciaország, Poroszország és Oroszország mellett, főleg e legutóbbi ellenében) szerepkörét. A nemzetállami önállóságra törekvés Kossuth szerint is a korszak alapvető történelmi folyamata, csak ő a hangsúlyt nem a fogalom állami, hanem a nemzeti oldalára helyezte,¹⁵ és nem a *függetlenséget*, hanem az *önrendelkezést* tekintette a kulcsfogalomnak: ez az, amire valójában a nemzet mint önmagát szuverénnek tekintő közösség törekszik.¹⁶ Az önrendelkezés ugyanis nem feltétlenül igényel teljes állami függetlenséget: a nemzeteket adott esetben a különleges körülmények arra készíthetik, hogy szabad beleegyezésükkel ugyan, de különféle összetett államalakulatokban éljenek, ám ha eközben demokratikus szabadságjogokkal (valódi önkormányzattal) rendelkeznek, akkor önrendelkezésük nagyjából és egészében mégiscsak érvényesül. Miként az közismert, a magyar elit már a reformkorban így fogta fel Magyarország kívánatos helyzetét a Habsburg Birodalmon belül, és Kossuthék nézetei szerint pontosan ilyen berendezkedés valósult meg – a kellő alkotmányos és törvényes biztosítókkal – 1848 tavaszán. Ez volt a Batthyány-kormány és utódai koncepciója: széles körű magyar önrendelkezés, de közben – hatalmpolitikai megfontolásokból – benn maradunk a Habsburg Birodalom tágabb védőernyője alatt.

Innen nézve a függetlenség kikiáltása 1849 áprilisában rossz kényszerűség volt, mert a dinasztia sajnálatos módon visszavonta az előző évi tavaszon adott hozzájárulását a magyar önrendelkezésnek a birodalmon belüli, meghatározott mértékű érvényesüléséhez. Kossuth ettől kezdve ítélte meg pesszimistán a Habsburg-állam túlélési esélyeit, és ezen a nézetén évtizedeken át azért nem változtatott, mert nem látta annak szándékát és tetteit, hogy a dinasztia valóban a birodalom minden népének és nemzetének megfelelő önrendelkezését – tehát nemcsak a magyarokét 1867-ben! – biztosítani akarná. Ezért dolgozott 1849 óta többek között azon, hogy a nagyhatalmak is fölismerjék ezt aényt, és ugyanakkor fogadják el: van alternatíva. Van olyan hatalmi alakulat, amely átveheti a tönkremenő Habsburg-állam helyét: a volt birodalom és a Duna-völgye dél-európai népeinek szabad, demokratikus szövetkezése. „Tömegét” tekintve tehát körülbelül ugyanaz a politikai-gazdasági-katonai erő, csak éppen eltűnik az éléről az anakronisztikus célokat erőltető dinasztia. Másfelől volt annyira ügyes gyakorlati politikus, hogy megpróbálja kihasználni a Habsburgokkal szembeni időleges hatalmi érdektalálkozásokat (olaszok, franciák, poroszok) a kellő nyomásgyakorlás érdekében, természetesen nem azért, hogy új hegemon nyomuljon be a Duna-tájra, hanem hogy az erőviszonyok minden pillanatnyi változását rugalmasan ki lehessen használni a népek szabad szövetkezése érdekében. A kiegyezés innen nézve azért látszott végzetes lépésnek, mert a magyar segítség annyira ismét megerősítette a birodalmat, hogy a nagyhatalmi látszat megmaradjon, ám eközben a magyarok „tettetársakká” váltak a többi népek, nemzetségek elnyomásában. Ebből pedig az következett, hogy a jövőbeli elkerülhetetlen robbanás nemcsak a Habsburgok államát, hanem a történelmi Magyarországot is szükségképpen szétveti majd.

Természetesen Kossuth is messzemenően tisztában volt azzal, hogy a magyar elit szabadelvűsége még viszonylag gyenge, nemzeti gondolkodása pedig még túlságosan nemesi-rendi jellegű ahhoz, hogy a demokratikus föderalizmus eszmévilágát – továbbá ugyanezen az úton haladva, a nemzetségeknek adandó en-

gedmények előbb-utóbbi elkerülhetetlenségét – könnyen befogadja. Pontosan tudta, hogy a koncepcionális paradigmaváltáshoz hosszú időre, szívós meggyőző munkára van szükség. Ezért is sajnálta joggal a Duna-konföderációs tervezet túlságosan korai, meggondolatlan és előkészítetlen napvilágra kerülését (1862) és így sajátos kompromittálódását, mivel mindez nyilván erősen hátráltatta az új eszme, a szokatlan gondolat oly szükséges propagandáját, a jó értelemben vett agitációt.¹⁷ Ahogy egykor az *Ellenőrben* (1847) közreadott tanulmányában fogalmazott: „Százados balítéletek fája egy fejszevágásra nem dől. De forgácsoljuk; minden vágással vékonyul a törzsök, s mind közelebb esik az utolsó vágás, melly dönteni fog. Forgácsoljunk!”¹⁸ Előképzül az 1848/49-es tapasztalatok szolgálhattak: a fegyveres küzdelem véres mindennapjainak szomorú tapasztalatai akkoriban képesek voltak a magyar elit legfelölöségteljesebb tagjait meggyőzni arról, hogy lépni kell, az országgyűlés szegedi nemzetiségi határozatában kezdeményezni kell az új érdekegyesítés megkötését. Bár Kossuth tisztaban volt az ellentérekvésekkel, mégis úgy vélte, Ausztria kudarcai mindkét oldalon – a magyarok és a nemzetiségek oldalán egyaránt – segíthetik majd a belátást, csak ehhez időt kell nyerni, miközben az agitációt intenzíven folytatni kell – és ezért nagyon fontos, hogy nem szabad kiegyezni a Habsburgokkal és ekképpen részessé válni időleges megmentésükben. A kiegyezés pillanatával nem a Habsburg-állam azonnali megdöntését állította szembe, hanem az okos kivárás taktikáját – csak azt, hogy ne segítsük a konszolidációt, ami nem megoldást hoz, hanem csupán a probléma elodázását. „Nem arra szólítjuk mi fel Deákot, hogy álljon a forradalom élére... Csak arra szólítjuk fel, segítse a nemzetet: nyitva tartani a jövődő ajtaját.”¹⁹

Ami pedig a partnerekkel való viszonyt, azok hozzáállását illeti, erősen torzíthatja a viszonyok reális bemutatását, ha kiragadunk egy adott pillanatot, és a politikai vitaellenfelek álláspontjainak akkori távolságát azután a teljes vitafolyamat minden szakaszában ugyanolyan változhatatlan, kőkemény adottságként kezeljük. Amiként arra számos példa hozható a világtörténelemből, a tervezgetések korának elvi ellentéteiből nagyon sok mérséklődhet, sőt megoldódhat, ha váratlanul megnyílik a cselekvési tér, és a résztvevőknek érdekében áll és módjuk is nyílik az értelmes kompromisszumok megkötésére. Az európai egyensúlypolitika nagyhatalmi nyomása így szerencsés esetben még siettetheti is az egymástól távolabb álló nézetek közeledését, növelheti a megegyezéshez szükséges kompromisszumkészséget – erre adott példát az 1860-as évek első felében több ízben is a magyar–francia együttműködéshez társuló román közeledés.²⁰ A nemzetiségi politikai elitekről tehát hiába állapítjuk meg, hogy kívánságaik egy adott pillanatban milyen messze álltak a magyar engedményektől – ebből még nem lehet tévedhetetlenül megjósolni, hogy egy majdani „éles” helyzetben, kellő hatalmi nyomás alatt vajon miképp is alakulna megegyezési készségük.

A kiegyezés kossuthi kritikája nem kizárólag az adott pillanatra vonatkozott, hanem egy egész folyamatra, és ahogyan az haladt előre, úgy változott a benne cselekvő vagy azt elszenvedő összes alkotórész helyzete, súlya, nyomatéka. Ha tehát nem következik be a kiegyezés, és elhúzódik, tovább mélyül a Habsburg-állam válsága, akkor minden egyéb tényező továbbmozdul, és így nem zárható ki, hogy – vélte az exkormányzó – egyszer csak a többi összetevő: a nagyhatalmak megfontolásai, a magyar elit bizalma, a nemzetiségi vezető csoportok elvárásai stb. mind átbillentik egymást egy új konstellációba, amikor már a másik tendencia kezd megerősödni. Ennek esélyét lehet csekélynek nevezni, és mint

tudjuk, végül nem következett be – de ahhoz azért túl sokan vették komolyan abban az időszakban, hogy teljesen lesöpörhetnénk az asztalról. Ne feledjük, hogy Kossuth ajánlatát – a várakozást és készenléletet a Habsburg Birodalom újabb váltságperiódusának kihasználására és addig a kialakított demokratikus társadalmi és nemzeti program népszerűsítését – még maga Deák Ferenc is ugyan „káros, sőt helytelen számítás”-nak mondta, de semmiképp sem lehetetlennek! 1867. március 28-i országgyűlési beszédében az alternatívának ezt az oldalát ő is a választható cselekvési utak egyikének vallotta, csupán úgy vélte, „könnyen megtörténhetik vala, hogy a várt esemény [ti. a Habsburg Birodalom végzetes megingása] be nem következik, vagy majd akkor következik be, mikor a segély elgyöngült nemzetünkre már késő”.²¹

Mivel a kiegyezés nem oldotta meg Kossuth összetett bírálatának döntő problematikáját, a birodalomban együtt élő népek, nemzetiségek, nemzetek valódi önrendelkezésének – vagyis saját sorsukba való érdemi beleszólásának – ügyét, az 1870–80-as években a „turini remetének” módja nyílt arra, hogy néhány jellegzetes nagypolitikai konfliktus kapcsán újra megfogalmazza – mintegy alkalmazza – kritikai álláspontját az események valódi perspektíváinak, jelentőségének megvilágítása érdekében. Mint láttuk, az 1860-as években az európai egyensúly-politika kevés esélyt adott a független Magyarországnak (sem az érte való emigrációs küzdelemnek), mert a nyugati nagyhatalmak többnyire úgy vélték, létrejötte gyengítené a cárizmus ellensúlyaként tételezett Ausztriát. Az egyensúlygondolatot átfogalmazó magyar száműzött barátjához, Helfy Ignáchoz intézett, 1873. január 9-én kelt levelében arra mutatott rá, hogy a hatalmas germán és szláv népelemek hasznos elválasztásában juthatna kulcsszerep a független Magyarországnak, olyasféle poszton, mint amilyen a németek és a franciák között Belgiumé.²² A hetvenes évek elején még komolyan lehetett latolgatni, vajon a francia császárság bukása után a „vaskancellár” Németországa nem akarja-e egész Ausztria meghódításával beteljesíteni a német egyesítés folyamatát. De Kossuth úgy vélte, „nem bolond ember az a Bismarck. Nem kellene annak az ünnepi processziós Bécs, a pápista Austria, az ultramontán Tyrol stb., ha tényéron hoznák is neki. Azt mondaná, amit én mondanék, ha valaki Magyarországot Szerbiával, Valachiával megkínálná. »Nem instállom, abból a jóból kijutott már nekünk dosztig, s azon túl is.«”²³

A hetvenes évek második felében azután kitört az orosz–török háború, és a távoli Alpok alján éledgélő öregember szívét ismét összeszorította a hazafiúi aggodalom. A keleti bonyodalomnak két vége lehet – vázolta fel a perspektívát Helfynek 1876 nyarán. Az „osztrák–magyar madár” vagy az „orosz krokodil” torzába repül, amelyik le is nyeli majd rendesen²⁴ – vagy pedig az éppen oroszbarát Bismarck arra fogja szorítani a Monarchiát, hogy keleten (vagyis a balkáni országok rovására) keressen magának Pétervár térnyerésével szemben hatalmi kárpótlást. „A magyar meg verekedni fog azért, hogy Ausztria-Hungária szláv birodalomra nője ki magát” – összegezte a várható tragikus végeredményt barátjának. Természetesen a balkáni keresztény népek fel akarnak szabadulni a török alól – ez a kor egyik nagy, elodázhatatlan történelmi folyamata, amiként azt már évtizedekkel korábban, a konföderációs tervek első megfogalmazásakor felismerte, elképzeléseiben attól kezdve kalkulálta, elsőrendű európai szükségként üdvözölte. De e kisebb államok tényleg szabadok csak akkor lehetnek, ha a térség biztonságát két középhatalom – a független Magyarország és a helyreállítandó Lengyelország – szavatolná!²⁵ Ám erre nincs esély, miközben a töröktől szaba-

dulni kell – így e kis népek egyetlen reménye az orosz cár marad, akinek csapatai viszont a felszabadulással együtt azonnal orosz igát, függést is hoznának „szövetségeseik” nyakába. „Ergó Európa kozák lesz” – zárta a keserű eszmefuttatást, megtoldva a még keserűbb gyakorlati tanáccsal: „tanuljon oroszul!”²⁶

Kossuth a fenti alternatíva második felében pontosan kitalálta, mit tett Andrassy Gyula gróf közös külügyminiszter. Valóban, 1877 januárjában Budapesten titkos konvenciót kötött orosz kollégáival, melynek értelmében a kibontakozó orosz–török háború esetére a Monarchia semlegességet ígért, és annektálhatta Bosznia-Hercegovinát (biztosítékot nyerve így egy olyan nagy délszláv állam kialakulása ellen, amely vonzhatná a magyarországi Délvidék szláv lakosságát), míg cserébe Oroszország kötelezte magát, hogy a Nyugat-Balkánra nem terjeszti ki a hadműveleteket, ennek áraként pedig bekebelezheti Dél-Besszarábiát. Ám amikor a plewnai szívós török ellenállást sikerült megtörni, és 1878 elején a cári hadosztályok ellenállás nélkül törhettek Konstantinápoly felé, úgy látszott, az oroszok sutba vágják minden osztozkodási ígéretet. Megvalósulhat régi álmuk: Moszkva majd két évszázad erőfeszítéseinek eredményeként végre kijuthat a meleg tengerekre, miközben kénye-kedve szerint szabhatja át a Balkán térképét! Andrassy azonban e kétségkívül igencsak kiélezett pillanatban szerencsére támaszkodhatott Anglia segítségére. A Boszporuszba befutó brit flotta ágyúiról lekerültek a ponyvák, és komoly pénzügyi segítséget is kilátásba helyeztek, ha a Monarchia mozgósít. Ez volt az a pont, ahol Kossuth is úgy vélte: a rosszból jó fakadhat – habozás nélkül meg kell indítani Pétervár ellen a preventív háborút!²⁷ Így vélte Andrassy is – de a nagy alkalom kihasználatlan maradt. Nem volt külpolitikai egyetértés a Monarchia legfelső vezetésében, így a külügyminiszter háborús álláspontja a közös minisztertanácsban egyedül maradt (csak a magyar kormányfő, Tisza Kálmán támogatta).²⁸

A helyzet igencsak bizonyítani látszott Kossuthnak azokat a korábbi – a kiegyezés kritikájaként megfogalmazott – félelmeit, hogy a dualista döntéshozatal fórumain egyszerűen strukturális okból lehetetlen a magyar érdekeket a szükséges mértékben érvényre juttatni. Andrassy ugyan a maga eredeti elképzelései nagy részét végül meg tudta valósítani a hamarosan összehívott berlini kongresszuson, de ezek elsősorban a „birodalomgyarapítást” és kevésbé a magyar állam biztonságát szolgálták.²⁹ Már 1878 januárjában – tehát a kongresszus előtt – papírra vetett, nagy elemzésében Kossuth megállapította, hogy mindeközben a legsúlyosabb politikai hiba már megtörtént. Nekünk egyfelől szükségünk van Törökországra, hiszen eleven gátja Oroszország előretörésének, így Isztambult támogatnunk kell – hangsúlyozta a teendők egyik oldalát. Másfelől viszont elodázhatatlan a balkáni keresztény népek felszabadulása. E két szempontot tehát egyesíteni kell. Mivel „a török birodalom helyzetében változtatásoknak kell történni a keresztény népek javára, oda kellett volna minden igyekezetet fordítani, hogy a szükségesnek vélt változtatások nem az orosz fegyverek győzelmes nyomulásának, hanem Ausztria és Magyarország jóakarató érdeklődésének, s ennek hatása folytán a porta liberalitásának legyenek kifolyásai”.³⁰ Vagyis: „anti-orosz-nak kell lennünk of course – turkophiloknak ismét of course – de a románokat és szlávokat sem kell magunkra uszítani – au contraire iparkodni kell kiegyesztelni”.³¹ Ám mindehelyett a kezdeményezés az oroszok kezébe került, akik véráldozatukra hivatkozva immár a „győzedelmes védnök” szerepét játszhatják. Ezen pedig már alku nem segíthet – borítékolta a berlini kongresszus e részbeni biztos kudarcát az exkormányzó –, mert Pétervár ettől kezdve a balkáni népek bár-

milyen követelése ellenében azok legfőbb akadályozójaként mutathat rá Bécsre és Budapestre. „A meg nem nyert dolgok odiuma így mireánk hárul” – foglalta össze mondandója pszichológiai oldalát Kossuth, világossá téve, hogy a pánszláv agitáció ezért veszi majd célkeresztbe Magyarországot. Fogalmazásában aligha véletlenül tértek éppen ekkor vissza a kiegyezés végzete ellen másfél évtizeddel korábban harcba szálló publicisztikájának nagy képei, stílárius motívumai. Az új helyzethez alkalmazva így fogalmazta újra a felejthetetlen metaforát: „a bécsi politika hazánkat máglyává teszi, melyen az orosz fogja az osztrák sást elégetni.”³²

Mivel Kossuth a cári terjeszkedésben, az ezt szolgáló pánszláv agitációban egyszerre ismerte fel a modern európai civilizáció lényegét adó értékek legfőbb veszedelmét, valamint hatékony törekvést a történelmi magyar állam szétbomlasztására, így – mint láttuk – az önvédelmi háború szükségességét hangoztatta. A térség stabilizációjához elengedhetetlennek tartotta Oroszország katonai visszaszorítását, ennek garanciájaként pedig javasolta a független Lengyelország helyreállítását. 1878. február 17-i levelében az oroszellenes háború kitörésekor a legfontosabb agitációs feladatnak nevezte a lengyel ügyben való mozgósítást. Hasonló egyensúlypolitikai okból fontosnak tartotta, hogy Románia is legyen teljesen ép, szintén lehet egyfajta „keleti Belgium” – de a kulcskérdés Lengyelország.³³ Háború helyett azonban jött a berlini kongresszus, amely kinyitotta a végzet ajtaját, hiszen Bosznia-Hercegovina annektálása pontosan azt a halálos belebonyolódást hozta magával a balkáni viszonyokba, amelynek veszedelmére Kossuth szavának minden erejével próbálta figyelmeztetni a hazai közvéleményt és a felelős politikai vezetőket. Ettől kezdve e téren nem látott érdemi változást, így csak idő kérdésének tekintette a katasztrófa bekövetkeztét. Nyilván ezért lett azonos még a stílárius kép is, amelyben hét évvel később összegezte a lényegét – csak a levonható tanulság lett, ha lehet, még keserűbb: „beteljesedik jóslatom, hogy szegény Magyarország lesz a máglya, melyen az osztrák sás megégettetik, s bíz annak hamvaiból Phoenix nem kél.”³⁴

Kossuth elkeseredésének egyik legfőbb oka természetesen az volt, hogy a környező országokban a fenti események folytán elkerülhetetlenül feltámadó magyargyűlölet katasztrófális belpolitikai következményekkel jár a nemzetiségi kérdés terén. Számos korábbi, e tárgyban közzétett megnyilatkozása közül az egyik legfontosabb abban a levélsorozatban található, amelyet a címzett, Helfy Ignác jelentetett meg 1871 novemberében, és amelyben a turini száműzött a cseh autonómia-törekvések megbuktatását kárhoztatta. „A nemzetiségi kérdés megoldásának kulcsa internationalis természetű – szögezte le a problémakör tágabb összefüggéseit vizsgálva. – Ha Magyarország olyan politikát követ, amely kedvező azon nemzetek autonómiájának, szabadságának s illetőleg függetlenségének, melyeknek, mint fajrokonaiknak, sorsa a magyarországi nemzetiségeket igen természetesen, melegen érdekli, nem kell attól félni, hogy a nemzetiségi kérdés túl fog csapongani a kielégíthető határokon hazánkban.” Ám ellenkező esetben „nincs a világnak az a kigondolható belügyi concessiója, melylyel a nemzetiségi kérdést ki lehetne egyenlíteni”.³⁵ E felismerés fényében Andrássy Gyula akkori magyar miniszterelnök közreműködését a cseh követelések megbuktatásában elsősorban azért tekintette végzetes hibának, mert a birodalom nemzetiségei számára egyértelmű negatív üzenetül szolgált, hogy politikai igényeik megfogalmazásakor mennyi megértésre számíthatnak a magyarok részéről. Emiatt nyílt meg a tér a Magyarország számára „etnogeographiai” okokból

halálos veszélyeket rejtő pánszláv propaganda előtt – állította Kossuth. Mert „nem kell attól félni, hogy a cseh pánszlávva legyen, ha szabad cseh lehet, saját hazájában, saját sorsának szabad ura. De ha azt látja, hogy ez tőle megtagadtatik, ha azt látja, hogy a mostani államkapcsolat viszonyai között más kilátása nincs, mint az osztrák-német suprematiának alárendelt tartományi existencia, hát biz’ ő pánszlávva lesz.” És természetesen azt gyűlöli majd a legjobban, aki erre kényszerítette – vagyis a magyarokat.³⁶

A gyűlölet elhárítására az a legjobb politika, ha kihúzzuk a propaganda méregfogát, és igyekszünk teljesíteni a nemzetiségek kívánságait. „Úgy látszik, a nemzetiségek nincsenek a hozott törvénnyel megelégedve – utalt vissza a vonatkozó tárggyú, 1868-ban született jogszabályra Kossuth. – Formulázzák kívánságaikat. Meg kell őket hallgatni, a testvériesség érzelmével kell meghallgatni, mely az ország területiális integritása s politikai egysége megóvásának kötelessége alól fel nem ment ugyan, de ezen határon belül a szoros igazságot meghaladó engedékenységre is hajlandó. Vagy kiegyenlíthető ezen kérdés az említett határok között, s ha igen, úgy nem kell szűkmarkoskodni, hanem ki kell egyenlíteni. Vagy ki nem egyenlíthető, s akkor háruljon a viszály felelőssége isten és világ előtt azokra, kik az ország integritását s politikai egységét kívánták megrontani.”³⁷

Ha a fenti álláspontot összehasonlítjuk Kossuth korábbi, az emigrációs politizálás aktív korszakában megfogalmazott véleményével, meglepő a területi integritásához és a politikai egységhez ragaszkodás kétszeri hangsúlyozása. Hiszen ha nem is osztotta a szabadságharc kormányának nyugati diplomáciáját szervező Teleki László gróf véleményét arról, hogy az 1848-as forradalommal „nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is”,³⁸ az ötvenes-hatvanas években – a konföderációs elképzelések keretében – a horvátok különválása, Erdély státusa, sőt a szerblakta délvidék helyzete vonatkozásában is látott tárgyalási teret a nemzetiségi politikusokkal.³⁹ Hogy mégsem fogalmazási véletlenről van szó – ez Kossuthnál egyébként is szinte kizárt –, hanem szemléleti jelentőségű mozzanatról, világossá válik egy 1882 februárjában kelt, Helfy Ignáchoz szóló leveléből, amelyben az *Irataim az emigrációból* szerkesztésével kapcsolatban érintett pár kérdést. A terjedelmi gondok között említette, hogy eredetileg sajnálta, miszerint a Dunai Konföderáció tervjavaslatának története a szükséges részletességgel nem fért bele az éppen szerkesztett kötetbe. Utólag azonban már nem bánta, mert manapság a „bosnyákos politika” következményei „oly puszkaporszagot terjesztenek”, „másrészt meg ellenségeink a külföldi sajtóban annyi gaz lármát ütnek a »zsarnok« magyar ellen”, hogy örül, ha mellőzheti a témát. „Sőt, biz’ én a nemzetiségi kérdést is [...] csak igen csínnyan (*sic!*) érintem – folytatódik az eszmefuttatás –: csak az emigratio politikai, hogy úgy mondjam stratégiai szempontját constatirozom – de részletekbe nem ereszkedem; mert amint a dolgok állanak, magyar embernek most nem azzal kell kérkedni, hogy ő a nemzetiségi kérdésben többre is kész volt – hanem inkább azt kellene feladatának ismerni, hogy kimutatja, mikint nemzet soha nem concedált az úgynevezett nemzetiségi principiumnak annyit, mint a magyar. – No én, aki többre is kész voltam, ezt az apologiát nem ismerhetem hivatásomnak – de azt sem ám, hogy fegyvert adjak a magyar nemzet ellenségeinek kezébe – tehát azt hiszem, legjobb nem ereszkednem a kérdés aktualitásába.”⁴⁰

A helyzet azért különösen érdekes, mert Kossuthot itt épp az a folyamat hozta nehéz helyzetbe, amelyet ő jósolt meg mint a kiegyezés egyik veszedelmes kö-

vetkezményét. A nemzetiségek feje fölötti egyezkedést, a velük való párbeszéd elutasítását joggal tekintette a jövőendő súlyos bajok egyik legfőbb forrásának, előre látva, hogy körükben fel fognak erősödni azok az irányzatok, amelyek a történelmi Magyarország felbontása révén keresik a megoldást közösségük problémáira. Ám a collegnoi-torinói szorgalmas „sajtófigyelő” elkeseredésére nagyon sovány vigasz volt az „ugye megmondtam?” élménye, amikor mindinkább azt kellett tapasztalnia, hogy a nacionalista ellenfelek jogos sérelmeiket – ahogy az lenni szokott – már túlzásokkal, valótlanságokkal, hamis állításokkal, megalapozatlan vádakkal tetézték. Ehhez járult hozzá további két meggyőződése. Egyfelől elvárta a vezető nemzetiségi politikusoktól annak belátását, hogy a történelmi Magyarország védi meg őket az orosz „pánszláv” beolvasztás veszélyétől. Másfelől valóban úgy gondolta, hogy a modern, demokratikus magyar jogállam minden jogos egyéni és közösségi szabadságigényt képes kielégíteni, így nemigen lehet olyan észszerű és méltányos követelés, ami ezen túl kívánható. Mindkét tétel nyilván vitatható – Kossuth mindenesetre meg volt győződve igazságukról. Így összegzésként végül oda jutott, hogy a nemzetiségi túlzók bírálatát e ponton igazságtalanabbnak érezte, mint a nemzetiségi politikában elkövetett otthoni hibákat – ezért döntött úgy, hogy jobb, ha nem ír azokról az engedményekről, amelyeket egykor, egy másik korszakban, korrekt partnerekkel tárgyalva, ő maga is hajlandó lett volna megadni.

Igaza volt-e Kossuthnak? Ki lehetett volna elégíteni a nemzetiségeket a fentebb tőle idézett „őszinte beszéd” politikájával, ha közben a történelmi magyar állam területi integritása és politikai egysége változatlan marad? A kutatók zöme ma arra hajlik, hogy semmiképpen – miközben ellenpróba nincsen, hiszen még erre az „őszinte beszédre” sem tett kísérletet akkor senki. Itt utalhatunk újra kritikájának igen világos, kettős szerkezetére. A feladat a modern magyar állam fölépítése – azokkal a történelmi előzményekkel és adott külpolitikai viszonyokkal, feltételekkel, amelyek Európát és Közép-Európát akkoriban jellemezték. Ennek megvalósítását azonban alapjaiban nehezíti meg az Ausztriával történő államjogi összekapcsolódás és még inkább annak konkrét módja, a „közös ügyek hálója”, amely még az uralkodó nemzet helyzetében lévő magyar fél számára sem teszi lehetővé saját érdekeinek megfelelő érvényesítését a legfontosabb döntéseknél. Másfelől e keretben mégiscsak adódik valamekkora tér a cselekvésre – ám amit Kossuth szerint mégis meg lehet tenni, azt tényleg megcselekszi-e valaki a hazában? Kiegyezéskritikájából azért nem engedett halála napjáig, mert úgy látta, a felelős magyar tényezők között nem akadt senki, aki ebben az irányban tényleg elindult volna.

Nos úgy vélem, 1867-nek ez a Kossuthtól származó bírálata – tehát nem a megegyezés primitív, függetlenségszajkoló ellenzése, hanem a birodalmi népek önrendelkezési törekvéseinek eltorlaszolása miatti őszinte aggodalom – az, amelyet a kiegyezés „kossuthiánus” kritikájának nevezhetünk. Ezt „kuruc”-nak minősíteni komoly leegyszerűsítés, hiszen nem mindenáron utasítja el a birodalmi kapcsolatot, hanem csak akkor, ha ellentétben áll a század uralkodó tendenciájával, a nemzeti önrendelkezés folyamatával. A „kossuthiánus” felfogás is 1918 felől tekint vissza 1867-re, és úgy véli, névadójának kritikája nemcsak Deákra, hanem Andrássy Gyulára és utódaira is még jó ideig érvényes maradt, hiszen olyasmire figyelmeztetett, amit megoldandó problémaként kellett/lehetett értelmezni, ám a kiegyezés egyszerűen nem oldotta meg, így megmaradt feladatként

az utódok számára is. A Kossuth által fölemlegetett mulasztás következményeiért tehát – kis túlzással szólva – valamennyire felelős lett minden ezután kormányra lépő magyar államférfi.

A kiegyezés elkerülhetetlenségét vallókkal szemben tehát az igazi „kossuthiánus” kérdés valahogy így szól: ha majd minden birodalmi „rabszolga-nép” jármát megunva síkra lép, és pirosló arccal, piros zászlókkal szétveri a fejlődését addig korlátozó dualista szerkezetet, akkor vajon mit tehetünk mi, magyarok – akiket uralkodóvá kompromittált az 1867-es rendszer, de a közös ügyek miatt nem hagyott számunkra sem saját diplomáciát, amellyel elmagyarázhatnánk a világnak igazságainkat, sem hadsereget, amivel megvédehetnénk magunkat – vajon mit tehetünk üres kézzel azok ellen, akik egyfelől joggal vélik úgy, hogy eljött az új igazság órája, ám ugyanakkor nem tudnak ellenállni annak a kísértésnek, hogy egyben a bosszú és az új hódítás lehetősége is megnyílt Szent István összeomló országában?...

■ JEGYZETEK

1. Romsics Gergely adat- és szemléletgazdag monográfiáiban számos példát hoz arra, hogy a Monarchia felbomlását fölidéző emlékiratirodalomban, továbbá az azt követő első évtizedek történetpolitikai gondolkodásában milyen sokféle összefüggésben bukkant elő a kiegyezés (a magyarok birodalmi túlsúlya, változtatási hajlíthatatlansága, felelőssége stb.) mint a tragikus végkifejlet legfőbb oka, lásd Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet: A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. L'Harmattan, Bp., 2004. 44, 46, 49–52, 66, 107–108. stb.; Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Új Mandátum, Bp., 2010. 247, 288. stb.
2. Vö. Kövér György: *Piaci hullámzások és gazdasági növekedés*. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 343–345.
3. Életművének e területét is részletesen elemzi a következő tanulmánykötet: *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Ráció Kiadó. (Sajtó alatt.)
4. A tanítványi csoport tagjai Szabad halála után konferencián számoltak be mesterük szemléletformáló hatásáról munkásságukra, lásd *A polgári átalakulásért*. Emlékkötet Szabad György tiszteletére. Szerk. Gerő András. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp., 2016.
5. Alábbiakban Szabad György álláspontját a témakört egész munkásságában utoljára áttekintő műve alapján ismertetem: *Kossuth irányadása*. Bp., 2002. (továbbiakban: Szabad 2002.)
6. Szabad 2002. 223.
7. Szabad 2002. 223–225. – Szabad a kossuthi álláspont bemutatásánál bőven idéz a *Negyvenkilencz* több, névtelenül megjelent cikkéből, melyek egy részéről azonban azóta Farkas Katalin megállapította, hogy bár erőteljesen magukon viselik Kossuth szellemiségét, sőt szerkesztői tollának nyomát, valójában a lap előállításában közreműködő Szilágyi Virgíliennek, a neves szélsőbaloldali politikusnak az írásai, lásd Farkas Katalin: „Az erős akarat nem ismer akadályt”. A „Negyvenkilencz” című lap története. *Századok* 2008. 3. sz. 697–726.
8. Szabad 2002. 226–227. – Az idézetek a *Magyarország sírásói* című cikkből valók, amely Kossuth munkája, lásd Farkas 2008. 726.
9. A lapot csak igen csekély példányszámban és a kiegyezési tárgyalásokhoz képest jelentős késéssel sikerült bejuttatni az országra, lásd Farkas 2008. 720.
10. Vagyis a *Hűsvéti* cikkben már elvileg beleegyezett a 48-as törvények revíziójába, lásd Szabad 2002. 229.
11. Szabad 2002. 230.
12. Szabad 2002. 230–231.
13. Szabad 2002. 231–232.
14. Szabad 2002. 231.
15. A fogalmi problémát részletesen elemzi Juan J. Linz: *Nemzetépítés és államépítés*. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Szerk. Kántos Zoltán. Rejtjel Kiadó, Bp., 2004. 277–297.
16. Ez a tágon vett önkormányzat joga: ha egy csoport és annak tagjai felett gyakorolt általános politikai hatalommal alapvetően maga a csoport rendelkezik; a fogalomra bővebben lásd Avishai Margalit – Joseph Raz: *A nemzeti önrendelkezés*. In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 108–132.
17. Vö. Pajkossy Gábor: *Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai*. *Századok* 2002. 4. sz. 937–957.
18. Kossuth Lajos: *Adó*. In: *Ellenőr. Politikai zsebkönyv a pesti Ellenzéki Kör megbízásából*. Szerk. Bajza József. Németországban, 1847. Ellenzéki Kör. 533.
19. Idézet a hazai illegális terjesztésre szánt *Negyvenkilencz* című lap egyik cikkéből, lásd Kossuth Lajos: *La-punk korszerűsége*. *Negyvenkilencz* 1866. 1. sz., vö. Szabad 2002. 223.
20. Vö. Borsi-Kálmán Béla: *A magyar emigráció helyzetnegítelésének változásai 1863-ig: vélemények, tárgyalások, egyezmények*. In: Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom történetéhez*. Magvető, Bp., 1984. 81–148.

21. *A kiegyezés.* Szerk Cieger András. Osiris Kiadó, Bp., 2004. 120.
22. Kossuth Lajos (Torino, 1873. jan. 9.) – Helfy Ignácnak. Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (továbbiakban: MNOL) R 65 1. H 153.
23. Kossuth Lajos (Collegno, 1874. dec. 26.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 172.
24. A metaforát olyan értelemben használja, hogy a korabeli zoológiai közvélekedés szerint előfordult, hogy a krokodiltól fenyegetett madár ijedtében éppen a hulló kitátott szájába repült bele, vö. *Kossuth Lajos iratai.* S.a.r. Kossuth Ferenc. (továbbiakban: KLI) VIII. Bp., 1900. 387.
25. 1877 telén azt fejtegette Helfynek, hogy a törökbarát meetingek mellett lengyel agitáció is kell, ahol a magyar nemzet kijelenti: „Lengyelország helyreállításában Európa szabadságának, saját jövődönk biztonságának garanciáját látja”, lásd Kossuth Lajos (Collegno, 1877. dec. 24.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 193.
26. Kossuth Lajos (Collegno, 1876. aug. 18.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 184.
27. Kossuth Lajos (Collegno, 1878. febr. 17.) – Helfy Ignácnak. KLI IX. Bp., 1902. 252–253.
28. Csorba László: *A dualizmus rendszerének kiépülése és a konszolidált időszak (1867–1890).* In: *19. századi magyar történelem 1790–1918.* Szerk. Gergely András. Bp., 1998. 388–389.
29. Bosznia okkupációja helyett Kossuth éppenhogy azt tartotta volna helyesnek, ha Szarajevót átengedjük a szerbeknek, mert így a „horvát kérdés egyik szarva” máris le lenne törve, lásd Kossuth Lajos (Torino, 1883. szept. 19.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 284. – Itt is nyilván úgy gondolkodott, hogy a területileg növekvő, és szövetségessé tett Szerbia nem „csábítja” majd elszakadásra a hazai szerbeket, akik méltányos igényeik kielégítése következtében egyébként is békében, gyarapodásban élnének Magyarország határain belül.
30. KLI IX Bp., 1902. 241–242.
31. Kossuth Lajos (Collegno, 1878. jan. 16.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 195.
32. KLI IX Bp., 1902. 243–244, 251.
33. Kossuth Lajos (Collegno, 1878. febr. 17.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 197. – Az már a századforduló függetlenségi politikusainak nacionalizmusára – és így a kossuthi eszmevilágtól való erőteljes eltávolodásukra – jellemző, hogy amikor ezt a levelet Kossuth Ferenc a *Kossuth Lajos iratai...* sorozatban közölte (KLI IX. Bp., 1902. 252–253.), a lengyel és a román témát tárgyaló második felét minden jelzés nélkül elhagyta.
34. Kossuth Lajos (Torino, 1885. szept. 22.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 315.
35. Kossuth Lajos (Torino, 1871. nov. 5–8.) – Helfy Ignácnak. In: KLI VIII. Bp., 1900. 389.
36. KLI VIII. Bp., 1900. 387–388.
37. KLI VIII. Bp., 1900. 403.
38. Vagyis a nemzetiségek területi követeléseit is akceptálni kell valamilyen mértékig, lásd Teleki László (Párizs, 1849. máj. 14.) – Kossuth Lajosnak. In: *Teleki László.* Vál., s.a.r., bev., jegyz. Csorba László. Bp., 1998. 146.
39. Lásd nézeteinek alakulására Szabad 2002. 202, 212. – Dilemmáinak stratégiai elemeire Kossuth részletesen utalt Vukovics Sebőhöz 1862. júl. 7-én kelt levelében is, lásd *Kossuth Lajos.* Vál., s.a.r., bev., jegyz. Pajkossy Gábor. Bp., 1988 (1999). 133–137.
40. Kossuth Lajos (Torino, 1882. febr. 20.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 260.

BÖDÖK GERGELY

CSEREPEK

**Kun Béla és Horthy Miklós pályájának,
egyéni és politikusi profiljának összevetése
hatalomra kerülésük közel százéves távlatából**

A magánemberekhez hasonlóan a politikai szereplők sem „egyoldalúak”, azaz jó és rossz tulajdonságaik, érdemeik és hibáik, helyes felismeréseik és tévedéseik, erősségeik és gyengeségeik, érényeik és súlyos mulasztásaik egyaránt vannak.

■ Az emberi megismerés működését vizsgáló kutatóknak köszönhetően szaktudományos berkekben mára evidencia, hogy az emlékezet konstruált és társadalmilag meghatározott.¹ A többé-kevésbé egységes társadalmi emlékezet kialakulásának a kiegyensúlyozott történeti fejlődés inkább kedvez, mint a gyakori váltások, de ilyen töretlen, zökkenőmentes fejlődésre nemigen akad példa. A huszadik századi magyar történelem rendszerváltásokban és éles politika fordulatokban bővelkedik, így a nyugodt építkezés helyett a folyamatos újrakezdések időszakaként értelmezhető. Aligha véletlen hát, hogy a század történelméről a magyar közgondolkodásban eltérő vélemények születtek és születnek, ez a differenciáltság éppen ezért a politikai fordulatokkal és rendszerekkel azonosítható politikacsinálók, országos és helyi vezetők és főbb véleményformálók szerepének értékelésében is tapasztalható.²

A Forradalmi Kormányzótanács külügyi népbiztosa, Kun Béla, valamint a Nemzeti Hadsereg főparancsnoka és az ország későbbi – negyedszázadon át való – kormányzója, Horthy Miklós egyaránt a huszadik századi magyar történelem megosztó személyiségei közé tartoznak. Az első világháborút és az eredményeként lezajlott politikai átrendeződést követően az 1919. március 21-én kikiáltott Tanácsköztársaság működtetői rendszerükre történelmi szükségszerűségként és a korábbi konzervatív-liberális rendet lebontó új, igazságos világ poli-

tikai leképeződéseként tekintettek. 1919. augusztus eleji bukásukat követően a berendezkedő ellenforradalmi Horthy-rendszer ideológusainak és hivatásos történetíróinak értékítéleteiben Kun Béla és a Magyarországi Tanácsköztársaság a magyar história legnegatívabb szereplőjeként és időszakaként értékelődött. Ezzel szemben a kormányzót változó előnevekkel – „nemzetmentő”, „országgyesítő”, „országgyarapító” epitheton ornansokkal – látták el, és Horthy Miklós a nemzet legnagyobbjait tömörítő virtuális panteonba került, személye körül pedig államilag indukált és támogatott kultusz bontakozott ki.³ A második világháborút követően ismételten sor került a magyar történelem radikális átértékelésére.⁴ A szovjet érdekszférába került Magyarország hivatalos történetírását Andics Erzsébet, Mód Aladár és Nemes Dezső határozta meg, akik az 1919-ben az országot elhagyó szociáldemokrata és kommunista emigránsok munkáira és műltszemléletére alapozva a Horthy-korszakot évtizedekre fasizmusnak és rémuralomnak minősítették, és azt a magyar történelem mélypontjaként mutatták be.⁵ A Horthy-korszak leminősítésével szemben a Tanácsköztársaság 1949-re a magyar történelem legdicsőségesebb időszakává vált, egy évtizeddel később, 1959-re, pedig végképp piedesztálra került, amikor jelentőségét és emlékét törvénybe foglalták.⁶ Kun Béla és Horthy Miklós örökösen ellentétes előjelű minősítése a rendszerváltást követően megszűnt, emlékezeti helyük módosult, noha nem egyformán és nem egyforma mértékben. Az elmúlt évtizedekben Kun Béla kikerült a pozitív magyar történelmi szereplők közül, Horthy Miklós megítélése ugyanakkor meglehetősen szórt és differenciált maradt, és máig sokan tartják pozitív, illetve negatív szereplőnek is. A *Rubicon* folyóirat 2006. 10. számában közzétett nem reprezentatív felmérésében a válaszadók Horthy Miklóst a „legnagyobb hatású magyar történelmi személyiségek” között a 9. helyre szavazták be, ugyanő a magyar múlt legkevésbé szimpatikus alakjai között pedig az 5. helyre került. Amíg Horthy emlékezeti helye ilyen módon megosztott volt, a véleménynyilvánítók körében Kun Béla csak a magyar történelem negatív alakjainak kategóriájába került be, mindjárt a 4. helyre. Ebben a „klubban” a harmadik helyen Kádár János, a második helyen Szálasi Ferenc és a toronymagasan az elsőn Rákosi Mátyás szerepelt.⁷

Horthyról legutóbb tavaly jelent meg magyar nyelvű vaskos monográfia, Catherine Horel tollából,⁸ Kun Béláról készült utolsó magyar nyelven olvasható biográfiát pedig Borsányi György írta, ami majd negyven évvel ezelőtt, 1979-ben hagyta el a nyomdát.⁹ Meglehet a közelgő centenárium ezen a téren is változást hoz. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy az elmúlt száz év történetírói teljesítményeire alapozva megkísérleljem Kun Béla és Horthy Miklós egyéni és politikusi profiljának összehasonlítását, amelyben jóval több a markáns eltérés, mint az azonosság, de pályájukban mégis akadnak hasonlóságok.

Eltérések

■ A két politikai vezető közül Horthy Miklós számított az idősebbnek, aki 1868. június 18-án született Kenderesen. A vármegyei közeletben is szerepet játszó, ismert jómódú, középbirtokos nemesi családja a kiegyezés támogatói és kedvezményezettjei közé tartozott. Édesapja református, édesanyja, Halasy Paula az egyik legnagyobb kenderesi földbirtokos lánya pedig katolikus volt. A Horthy család jelentőségét jól mutatja, hogy a családfőt, Horthy Istvánt 1879-ben a miniszterelnök Tisza Kálmán kérte fel Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispáni

tisztségének elfogadására, amit ő visszautasított, 1893-ban pedig maga az uralkodó, Ferenc József nevezte ki a főrendiház örökös tagjává.¹⁰ Horthyhoz képest Kun Béla közel tizenkét évvel volt fiatalabb, 1882. február 20-án született a trianoni békeszerződést követően Romániához került Szatmár vármegye Szilágycseh településéhez tartozó Lelén. Az eredetileg Kohn családnévű asszimilálódott zsidó háttérű szilágysági família a kispolgárság alsó társadalmi csoportjához tartozott, édesapja a szülőfalujában a körjegyzői állást töltötte be. Nevét feltehetőleg először 1904-ben cserélte le Kunra.¹¹

Horthy elemi iskolai tanulmányait hatévesen kezdte Kenderesen, majd két évvel később folytatta azokat a Debreceni Református Kollégiumban. A tanulás nem kötötte le túlságosan, és nem számított különösen szorgalmas diáknak sem. Gimnáziumi tanulmányainak első négy évét viszont már nem itt, hanem a soproni német tanítási nyelvű Lähne Tanintézetben végezte 1872 és 1882 között. Az iskola falain belül németül kitűnően megtanult, korábban pedig külön, francia nevelőtől sajátította el a francia nyelv alapjait. A tengerész-pályafutás gyerekkori álma volt, és bár hat évvel idősebb Béla bátyja hadapróddá avatása előtt két hónappal egy hadgyakorlat közben súlyosan megsebesült, és pár nap múlva meghalt, szülei mégsem akadályozták meg, hogy a fiatalember beiratkozzon a Fiumei Haditengerészeti Akadémiára, ahonnan későbbi karrierje elindult. A rendkívüli fegyelmet és szigorúságot követelő intézetben a fiatal kadét a kiemelt hangsúlyt kapó testedzés mellett elméleti, valamint stratégiai és taktikai képességeket fejlesztő tárgyakat és hajózással kapcsolatos ismereteket is szerzett, korábbi nyelvtudása pedig ekkor bővült a horvát és az olasz nyelvvel is. A nem különösebben szorgalmas Horthy a Cs. és Királyi Haditengerészeti Akadémián a haditengerészet hivatásos tisztjévé vált, II. kategóriájú tengerészkadéttá való avatására 1886. október 7-én került sor.¹²

Kun Béla az elemi iskola első három osztályát Lelén végezte, a negyedik évet pedig a zilahi református iskola előkészítő osztályában járta ki. Ebben az időben járt az iskola falai közé a nála négy évvel idősebb Ady Endre is, aki korrepetálta is a fiatal nebulót. Szociális helyzetére és jó tanulmányi eredményeire tekintettel mentesült az egész éves tandíjfizetés kötelezettsége alól. Az előkészítő egy évet követően Zilahon járta ki a gimnázium első két osztályát is, tanulmányi eredményei azonban leromlottak, így a harmadik osztályt már nem itt fejezte be. Hogy hol, az kérdéses, annyi bizonyos, hogy 1899-ben már Kolozsváron végezte el az evangélikus-református gimnázium ötödik osztályát. Különösen a humaniorákban – leginkább a magyar irodalom tárgykörében – jeleskedett, de ezenkívül önképzőkörökön vett részt, és műfordításokat is végzett.¹³

Az iskolai végzettséget követő évtizedet illetően a két későbbi politikus márkánsan különböző tapasztalatokra tett szert. Horthy a flottának köszönhetően bejárhatta a világot. Felavatását követően előbb egy háromárbcos gőzfregattrá került szolgálatra, és eljutott 1886-ban Spanyolországba, majd már I. osztályú tengerészkadéttá előléptetve 1889–1892 között egy konstantinápolyi állomáshajón, később egy korvetten szolgált. 1892 nyarán kezdődött az egyik legmeghatározóbb élménye, egy 21 hónapos világkörüli utazás, amely során a Földközi-tengert elhagyva olyan helyekre is eljutott, mint Egyiptom, Bombay, Calcutta, Darjeeling, valamint Szingapúr, az Új-Hebridák, Bangkok és Borneó.¹⁴ Ezzel szemben Kun Béla itthon szocializálódott, a szó fizikai, tapasztalatszerző értelme mellett politikai értelemben is. Bizonyára származásából, olvasmányélményeiből eredt, hogy formálódó világlképe a fennálló társadalmi renddel kritikus

baloldali mozgalmakhoz sodorta, és már 1902-ben, 16 éves korában a szociáldemokrata párt tagja volt. Apja kívánságára ugyan beiratkozott a kolozsvári egyetem jogi fakultására, de tanulmányait nem fejezte be, és inkább újságíróként tevékenykedett. Előbb a *Kolozsvári Friss Újság* közli írásait, majd a nagyváradi *Szabadság* és az *Előre* című lapokban publikál, végül a *Budapesti Napló* szerkesztőségébe került. A mondén életvitelű, társaitól merész öltözködésével is kirívó ifjú írásaira többen felfigyeltek, 1907-ben lezajló sajtóperében hathavi fogságra ítélték. Szabadulását követően a kolozsvári Munkásbiztosító Pénztárba kerül, ahol előbb segédtitkárként dolgozik, majd megbízott igazgató is lesz, de egyre inkább politikussá válik, sztrájkokon és agitációkon vesz részt, és komoly tevékenységet fejt ki az erdélyi munkásmozgalom szervezésében.

Életpályájukat tekintve ugyan mindkettejük életében kulcsszerepet játszott az első világháború, amelyben mindketten részt vettek, de már eddig is élesen különböző pályájuk a Nagy Háborúnak köszönhetően még inkább szétartott. Horthy előbb sorhajóhadnagy megbízatást töltött be, majd több állomáshelyre lett vezényelve, a világháborút megelőző öt évben pedig Ferenc József szárnysegédjeként szolgált. Az első világháború kitörésekor sorhajókapitánnyá lett kinevezve, majd a Monarchia hadiflottájának egyik vezető parancsnokaként több adriai-tengeri hadműveletben is részt vett, országos ismertségre pedig a Novara cirkáló parancsnokaként az otrantói csatában tanúsított szerepvállalásával tett szert. Az uralkodó IV. Károly 1918. februárjában ellentengernaggyá nevezte ki, majd a nyilvánvaló háborús vereség eredményeként, már altengernagyi minőségben rá hárult a szerep, hogy a flottát átadja a délszláv nemzeti tanács képviselőinek.¹⁵ Horthyéhoz képest Kun Béla világháborús tapasztalata teljes egészében „alulnézetinek” számított. Előbb a Kárpátokban, az Uzsoki-hágónál harcolt az orosz csapatokkal szemben, 1915-ben pedig meg is sebesült. A háború alatt tizedesből zászlóssá előlépő Kun 1916 tavaszán esett fogságba. Az orosz hadifogságban a foglyok számára tartott forradalmi agitációnak köszönhetően Kun lelkesedni kezdett a tervezett világforradalomért és a munkásmozgalomért, majd a bolsevikokhoz csatlakozva a magyar hadifoglyok körén kívül is pressztízst tett szert. Előbb a tomszki szervezet tagja, majd az Oroszországi Kommunista Párt magyar csoportjának vezetője lett. De a szervezőtevékenység mellett fegyvert is ragadott, előbb a német intervenciós csapatok, majd a Csehszlovák Légio és Kolcsak fehérgárdistáival szemben. Magyarországra hazatérve illegálisban alakítja meg 1918. november 24-én a Kommunisták Magyarországi Párját, amelynek Központi Bizottságának elnöke lesz.¹⁶ Kun szónoklatokkal és gyűlések szervezésével tűnik ki, majd miután az 1919. február 22-i *Népszava* elé szervezett tüntetés erőszakba torkolt, több társával együtt letartóztatták.

A világháborús vereséget követően Horthy kenderesi birtokára vonult vissza, ahonnan a számára kaotikus állapotokként értéktételező őszirózsás forradalom és Károlyi Mihály eredménytelen konszolidációs kísérleteinek hatására ajánlja fel szolgálatait a Szegeden szerveződő ellenforradalmi kormány számára, ahol emelkedő nimbuszának – és világháborús érdemeinek – köszönhetően előbb hadügyminiszteri posztot vállalt, majd önállósult, és a megalakított Nemzeti Hadsereg főparancsnoka lett, célja pedig a Tanácskormány megdöntése lett, valamint az ország visszafoglalása a területének túlnyomó többségét 1919 őszére elfoglaló román hadseregtől.

A Monarchia és benne a történelmi Magyarország megszűnése ugyan mindkettejük számára lerombolta a korábban ismerős közeget, de amíg Horthy ebben

veszteséget, Kun Béla sokkal inkább esélyt és lehetőséget látott. A Vix-jegyzék elutasítását követően Kun Béla hatalomra kerülésére puccsszerűen, Károlyi háta mögött került sor. Az 1919. március 21-én létrejött Magyarországi Tanácsköztársaság orosz-bolsevik típusú hatalmi-politikai berendezkedése az államélet és a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatásán túl új társadalom-, gazdaság- és kultúrpolitikát hirdetett. Ugyan a proletárdiktatúrát legfelsőbb szinten hivatalosan Garbai Sándor, a Forradalmi Kormányzótanács elnöke vezette, ám a harminchárom éves Kun Bélának kezdettől fogva vezető szerepe és befolyása volt, aki informális vezetőként működött és a kulcspozíciónak számító külügyi népbiztosi pozíciót töltötte be. Jóváhagyása nélkül nem jöhettek volna létre azok a terrorista alakulatok, amelyek külsőségeikben is eltértek más szervezetektől, és amelyek a köznyelvben vörösterroznak nevezett gyilkosságokat végrehajtották. Áldozataik száma egy 1920-ban készült regiszter szerint majdnem elérte a hat-százat,¹⁷ de ez több szempontból túlzó. Úgy vélem, körülbelül 360-ra tehető azok száma, akiket a Kommün időszaka alatt kivégeztek, és mintegy 110-re, akik fegyveres összecsapásokban veszítették életüket. A gyilkosságok mellett prevenciós célból, a lakosság ellenállását megakadályozandó tűszokat is szedtek, akiknek a száma meghaladta az 1500-at.¹⁸ A vörösterro gyilkosságaival szemben 1919 nyarától fehérterrorra is sor került, amelyben az ötvenéves Horthy ellenforradalmi Nemzeti Hadseregének törzsgárdáját adó tiszti századok katonái, tisztek és tartalékos tisztek játszottak kulcsszerepet. Áldozataik számáról nem rendelkezünk olyan felméréssel, mint a vörösterro esetében, így különféle becslésekkel találkozunk, de a történetírás mainstreamje számukat 1000 és 1500 fő közé teszi.¹⁹ Miután a Tanácskormány Vörös Hadseregének július végi offenzívája összeomlott, a román hadsereg átkelt a Tiszán, és elindult a főváros felé. Ezzel a Magyarországi Tanácskormány sorsa megpecsételődött, a vezető népbiztosok és helyetteseik zöme elmenekült az országból, a többiekre pedig illegális és börtönbüntetések vártak.

Éles különbség van Kun Béla és Horthy pályáját illetően, hogy amíg az előbbihez (is) kötődő diktatúra – emlékezetpolitikai súlyához képest – mindössze négy és fél hónapig tartott, Horthy Miklós negyedszázadon át, 1920. március 1-től 1944. október 15-ig működött államfőként. Az 1920-ban kialakított rendszer király nélküli királyság volt, a kormányzói jogkör pedig a gyenge vagy közepesen erős köztársasági elnöki jogkörnek felelt meg. Így nemzetközi porondon képviselte az országot, követeket küldhetett és fogadhatott. A nemzetgyűlés által elfogadott törvényjavaslatoknak a törvényerőre emelkedéséhez ugyanakkor nem volt szükség Horthy jóváhagyására, azaz a dualizmus időszakában az uralkodót megillető szentesítési joggal a kormányzó nem rendelkezett. Megfontolásra a törvényeket mindössze egy ízben küldhette vissza, hadüzenethez és békekötéshez, valamint a magyar hadsereg országhatárokon túlra való vezényléséhez pedig szintén a nemzetgyűlés engedélyére volt szükség. A magyar hadsereg belügyeit illetően viszont Ferenc Józseffel hasonló jogkörrel bírt, de a volt uralkodóhoz képest nemességet és kegyelmet nem adhatott, és főkegyúri jogai sem voltak. Horthy kevesellte jogkörét, és csak olyan feltételekkel vállalta a kormányzói posztot, ha ezeket később kibővíti, amire több lépcsőben sor is került.²⁰ Egészében a Horthy-rendszer – egy nemzetközileg is helytálló tipológiának köszönhetően – autoriter rendszernek minősíthető, amely sem diktatúraként, sem pedig demokráciaként nem működött, hanem valahol a két kategória között helyezkedett el.²¹

Érdemes röviden utalni arra a jelentős különbségre is köztük, hogy ugyan mindketten elutasították az ország területének a megszállását, de a megszállókkal szembeni fegyveres ellenállásra csak a Tanácsköztársaság Vörös Hadserege vállalkozott. Ez még akkor is igaz, ha a Tanácsköztársaság felső vezetését nem revíziós szándékok motiválták, hanem annak a lehetősége, hogy sikeres előrenyomulás esetén csatlakozni lehet a Tanácskormánynak külpolitikai támaszt nyújtó orosz-szovjet hadsereggel, valamint éket lehet verni a román és a csehszlovák hadsereg közé. A sikeres hadseregszervezés és a tehetséges katonai vezetőknek köszönhetően az 1919. májusában indult ún. északi hadjárat sikerrel foglalta vissza Kassát, Eperjest és Miskolcot a csehszlovák alakulatoktól, a visszavonulásra pedig csak a Tanácsköztársaság meggyöngyült társadalmi bázisát tükröző ellenforradalmi akciók hatására, valamint a Párizsban ülésező békekonferencia kategorikus utasítására került sor – és azon be nem váltott ígéretére, hogy a Felvidék kiürítéséért cserébe a román hadsereg kiűríti a Tiszántúlt. Horthy ezzel szemben reálpolitikusként viselkedett, amikor a kialakult helyzettel szembesülve maga is a trianoni békeszerződés elengedhetetlen aláírására bólintott rá. Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy a két világháború között az elcsatolt magyar területek visszaszerzésére irányuló revíziós politikával és az irredentakultusszal maga is egyetértett, ennek többlépcsős sikere pedig kormányzói kultuszára is hatott.

Azonosságok

■ A két politikai szereplő markánsan eltérő életpályájában ugyanakkor azonos motívumok is fellelhetők. Mindkettejük hatalomra kerülésében és bukásában komoly szerepet játszottak a nemzetközi viszonyok és valamely külföldi hatalom támogatása. A Tanácsköztársaság kikiáltása ugyan meglepte a párizsi békekonferencia döntőkeleit, de Kun Bélák mégsem voltak teljesen támasz nélkül, hiszen szövetségesüknek és támogatójuknak – leginkább ideológiai szinten – a Lenin vezette bolsevik Szovjet-Oroszország számított. Horthy Miklós hatalomra kerülésében ennél is egyértelműbben szerepet játszott a külföld elvárása és bizalma. A Nemzeti Hadsereg élén tanúsított magatartása, a kompromittált személyekkel szembeni kemény fellépés, az antiszemita és antikommunista indulatok meg nem zabolázása ellenére az antant diplomatái – különösen a britek – inkább az erősebb rendteremtőt látták benne, mintsem egy majdani diktátort.²²

Azonosság mutatható ki abban is, hogy politikai bukásuk egyben rendszerük végét is jelentette, ebben pedig szintén külső tényezők játszottak szerepet. Az első magyarországi kommunista berendezkedési kísérlet végét a román hadsereggel szembeni katonai vereség határozta meg, a Horthy-rendszer bukását pedig a nemzetiszocialista Németországot legyőző szovjet hadsereg katonai győzelme okozta. Bukásukat követően mindketten emigrációba kényszerültek, és ott is hunytak el, de ennek körülményei nem voltak egyformák. Kun Béla rövid ausztriai bujkálást követően Szovjet-Oroszországba került, és fegyveresen is részt vett a krími fehérekkel szembeni etnikai tisztogatásokban, majd szerepet vállalt a Szovjetunióon belül zajló frakcióharcokban és emigrációs feladatokban, utóbb a sztálini tisztogatások áldozata lett. Halálának pontos dátumát sokáig nem is lehetett tudni – feltehetőleg 1938 augusztusában, vagy 1939 novemberében került erre sor, minden bizonnyal erőszakos úton történő eltávolításának pontos körülményeit illetően pedig még ma is vannak tisztázatlan részletek. A volt kormányzót előbb családjával együtt Bajorországba internálták, ahonnan 1949-ben a portugáliai Estorilbe került.

Szerényen, de békés körülmények között élt, emlékiratait itt fejezte be 1952 tavaszán. Az 1956-os forradalom és szabadságharc hírei még fellelkesítették, de november 4-étől, a szovjet beavatkozástól egyre lehangoltabb lett, és 1957. február 9-én elhunyt, közel tizennyolc évvel élve túl Kun Bélát.²³

A magánemberekhez hasonlóan a politikai szereplők sem „egyoldalúak”, azaz jó és rossz tulajdonságaik, érdemeik és hibáik, helyes felismeréseik és tévedéseik, erősségeik és gyengeségeik, erényeik és súlyos mulasztásaik egyaránt vannak. A kérdés minden bizonnyal leginkább ezek aránya, valamint az, hogy egymáshoz viszonyítva végső számadásánál milyen súllyal esnek latba. Egy reális kép kialakításához mindenesetre megfelelő történelmi távlat és objektív, elfogulatlan szemlélet szükségeltetik. Azt, hogy Horthy Miklós negatív értékelésében a két világháború közötti jogkorlátozó (majd jogfosztó) zsidótörvények, az antiszemitizmus, a törvényes felelősségrevonás nélkül maradt fehérterror, a holokausztért viselt magyar felelősség és a második világháborús óriási veszteségek komoly szerepet játszanak, aligha szükséges magyarázni. Azok érvei között pedig, akik a volt kormányzót inkább pozitív szereplőnek tartják, a revíziós sikerek és a húszas évek végére elért gazdasági stabilizáció mellett talán azt is megtalálhatjuk, hogy az első világháborút követő forradalmi – nemegyszer polgárháborús állapotként jellemezhető – viszonyokat követően a következő évtized elejére Horthy képes volt a konszolidációra és az ország beillesztésére egy új, megváltozott európai hatalmi rendbe.

■ JEGYZETEK

1. Gyáni Gábor: *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.
2. Lásd Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2007. 19–29.
3. Horthy Miklós vezérkultuszáról legújabban Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz. 1919–1944*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2016.
4. A szemléleti változások mellett az intézményi átalakításokról lásd Romsics Ignác: *Szovjetizált múltkutatás: a magyar történetírás gleichschotholása, 1945–1949*. Rubicon 2011. 5. sz. 68–82.
5. Andics Erzsébet: *Fasiszmus és reakció Magyarországon*. Szikra, Bp., 1945. 3. 9; Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Szikra, Bp., 1948⁴; Nemes Dezső (szerk.): *Az ellenforradalom hatalomrajtutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921*. Szikra, Bp., 1953.
6. 1959. évi II. törvény a Magyar Tanácsköztársaság emlékének törvénybe iktatásáról.
7. *Rubicon Top 10 – Szavaztak az olvasók*. Rubicon 2006. 10. sz. 4–5.
8. Catherine Horel: *Horthy*. Kossuth Kiadó, Bp., 2017. (A továbbiakban Catherine Horel: i. m.)
9. Borsányi György: *Kun Béla*. Politikai életrajz. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1979. (A továbbiakban: Borsányi: i. m.)
10. Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Bp., 2011. 15–16. (A továbbiakban: Turbucz: i. m.)
11. Borsányi: i. m. 5–6.
12. Turbucz: i. m. 20–22.
13. Borsányi: i. m. 6–8.
14. Világkörűli úttjáról lásd Kerepeszki Róbert: *Overseas Travel as Shaping Force of World View: the Case of Miklós Horthy*. In: *Global Encounters European Identities. Europe and the Wider World V*. Mary N. Harris – Anna Agnarsdóttir – Lévai Csaba (ed.) University Press, Pisa, 2010. 259–270.
15. Turbucz Dávid: *Az adriai hadszíntér és a folyami háború*. In: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 2010. 110–118.
16. Borsányi: i. m. 84–85.
17. Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Bp., 1922².
18. Bödők Gergely: *Kegyelmes urak a Gyűjtőfogházban – A vörösterrore fővárosi túsza*. Múltunk 2014. 4. sz. 151–181.
19. Bödők Gergely: *Vörös és fehér – Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon 1919–1921*. Kommentár 2011. 3. sz. 15–31.
20. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 139.
21. A Horthy-rendszer jellegének megítéléséről folytatott vitákról lásd Püski Levente: *Demokrácia és diktatúra között*. A Horthy-rendszer jellegéről. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 206–233.
22. Thomay Sakmyster: *Admirális fehér lovon*. Horthy Miklós, 1918–1944. Helikon Kiadó, Bp., 2001. 50–63.
23. Emigrációs éveiről legújabban Catherine Horel: i. m. 281–308.

KALMÁR MELINDA

NAGY IMRE ÉS KÁDÁR JÁNOS

A politikai ellenállás és együttműködés paradoxonjai

■ A szimbolikus gondolkodásra hajló történeti tudat éppoly fontos szerepet tulajdonít a korszakokat reprezentáló személyeknek, mint a kultikusan megállapított cezúráknak vagy a látványos politikai gesztusoknak. Gyakran ezek jelentik a kiemelt tájékozódási pontokat, ezekhez mérjük a többi szereplőt, eseményt, a folyamatok eredetét és következményeit is. A szimbólumokhoz vonzódó értelmezői késztetés azonban nemegyszer éppen akadálya annak, hogy elfogulatlan elemzéssel gondoljunk újra lényegi történeti kérdéseket, köztük a történelmi szereplők életútjának olykor zavarba ejtő dilemmáit.

A magyar történelem 1945 utáni kultikus, szimbolikus politikus alakjai közül – összetettsége, talányossága révén is – kiemelkedik Nagy Imre és Kádár János személyisége. A hozzájuk kötődő leg-egyszerűbb, szinte egymást kiegészítő toposzok az akarva-akaratlanul lázadó és a megtorló-rendteremtő képe. Mindkettő olyan sűrített fogalom, amelynek a folytonos újragondolása segíthet közelebb kerülni a történelmi lázadás és a politikusi statusquo-igény dinamikájának megértéséhez.

A két személy összehasonlításakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy politikus pályájuk éppen egymást váltó, látványosan eltérő szovjet stratégiák metszetében keresztezte egymást. Azaz nemcsak az a kérdés, hogy mit akartak ők, illetve milyen személyes vagy politikai alkattal rendelkeztek eredendően, hanem az is, hogy mit erősítettek vagy éppen kényszerítettek ki belőlük a körülmények.

A két személy
összehasonlításakor
nem hagyhatjuk
figyelmen kívül, hogy
politikusi pályájuk
éppen egymást váltó,
látványosan eltérő
szovjet stratégiák
metszetében keresztezte
egymást.

Az 1956-os forradalom kivégzett miniszterelnöke, Nagy Imre politikai, szellemi és erkölcsi hagyatékát, illetve annak értékelését nagymértékben meghatározza az a tény, hogy a második világháború utáni magyar történelem egyik legjelentősebb eseményének mártírja, sokak szemében hőse. Nehéz ezért történelmi szerepét, személyének jellemzőit és főként politikai gondolkodását mindenkor kizárólag hűvösen-analitikusan értelmezni, holott ezt nagyon is indokolná kivételes jelentősége éppúgy, mint személyes tulajdonságainak nehezen megfeythető zártsága.

Nagy Imrével kapcsolatban legtöbbször a következő kérdéseket szoktuk feltenni: milyen jellemzők teszik életpályáját és gondolkodását sajátossá, egyedivé, személyessé, s hogy voltak-e bármelyik korszakban olyan elképzelései, amelyek rendszerszerűen eltértek a szovjetrendszer moszkvai irányvonalától? Az sem kevésbé érdektelen kérdés, hogy politikai elképzeléseivel és attitűdjével mennyiben volt korának embere, mennyiben tudott összhangban lenni a körülmények teremtetten kihívásokkal, volt-e esélye valóban kooperatív szövetségesekeket találni, vagy eleve elrendelten divergált valójában minden kortárs politikai csoporttól.

A politikai idő

■ Nagy Imre és Kádár János eltérő politikai gondolkodására jellemző, hogy utóbbi legfőbb igénye és ennek megfelelően visszatérő szava volt a *rend*, míg az előbbié az *elv* és az *átmenet* s ezek szoros stratégiai összefüggése. Nagy Imre életútjára analitikus távolságtartással tekintve azt látjuk, hogy szellemi alkatát mindvégig meghatározta az elviség és az átmenetekben gondolkodás látszólagos kettőssége: egyfelől a rendkívüli igény a fegyelmezett pártszerűsége, mondhatni a rendre, másfelől immanens és főként intranzigens elméleti divergáló hajlama a történelmi fősodortól. Azaz miközben személyében általában pártyszerűen alkalmazkodó akart lenni, politikai nézetei rendszerint *a priori* eltértek a szovjet elvárásoktól. Az ő politikai attitűdjét és cselekedeteinek logikáját összevetve a Kádár Jánoséval azt látjuk, hogy általában mindkettőnek nyilvánvalóan voltak elvei, és voltak elképzelései is arról, mit tartanának ideális társadalmi működésnek, Kádárt azonban mindez nem akadályozta abban, hogy vízióit összhangba hozza az aktuális politikai kontextusokkal, azaz folytonosan alkalmazkodjon az átalakuló körülményekhez. Az utolsó, nyolcvanas évekbeli szakaszt leszámítva, neki rendkívüli érzéke volt ahhoz, hogy harmóniában legyen a történelmi „idővel”; valódi függő változóként viselkedett egy alapvetően kívülről vezérelt rendszerben. Nála a rend a változtathatóságot szolgálta, a változás a rendet. Nagy Imre másfajta politikai alkat volt, olykor nehezen/nehézkiesen változott, máskor viszont éppen hogy jócskán elébe ment a lehetséges megoldásoknak. Bárhogyan is volt, Kádárral ellentétben ő ritkán volt a politikai jelen időben.

A két politikai attitűdöt összevetve a leginkább különös az, hogy a kádári rendet vizionáló politikai stratégia hogyan társult mindig a könnyen alkalmazkodó politikusi manőverezéssel, míg a Nagy Imrére jellemző hosszú térségi átmenetekben gondolkodó, rugalmasabbnak látszó vízió a nehezen alkalmazkodó politikai attitűddel.

Nagy Imre divergálása: a politikai magányosság természetrajza

■ A Sztálin halálát közvetlenül megelőző, illetve közvetlenül követő kelet-európai válságok közegében a szovjet központ Magyarországon egy felemás vezető-

cserével igyekezett megtámogatni az elkerülhetetlen reformok végigvitelét. Nagy Imre „helyzetbe hozása”, azaz kijelölése a kormányapparátus élére logikus volt a szovjetek részéről, de nem feltétlenül szerencsés. Logikus, mert a magyar válság ekkor még elsősorban az agráriumot érintette,¹ és ő agrárszakembernek számított a térségi moszkovita szovjetbarát vezetők közt. Ennyiben „újra meghívása” a hatalomba megfelelő lépésnek tűnhetett. A döntés végül mégis kevésbé bizonyult jó megoldásnak, mert nem számolt azzal, hogy a desztalinizáció felerősíti Nagy Imrében a már korábban is divergáló nézeteket, s ezt súlyosbítja majd, hogy intranzigens alkata nem teszi könnyen kezelhető politikai alattvalóvá.

Az Új Szakaszhelyi politikusaként többségében ő is a szovjetek által diktált módosításokat, reformokat hajtotta végre, ahogyan különböző mértékben minden más vezető is a térségben, de több ponton eltért a központi politikától: többek között a kisparaszti-kisárutertermelői-szövetkezeti modell preferálásban, a helyi népfront potenciális szerepének újraértelmezésében, a térségi kooperáció alternatív útjainak felvetésében, legvégül pedig, az 1956-os forradalom kritikus pontján, a többpártrendszer elfogadásában és a semlegesség deklarálásában is. Már az első három eltérés is lényegi pontokon keresztezte a hruscsovi stratégiai elképzeléseket, ezért a szembenállás tragikus kimenetele mindig is jelen volt ebben a sorsszerű divergálásban.

Ha áttekintjük Nagy Imre sarkalatos politikai vízióinak történetét, azt látjuk, rendkívüli következetességgel tért vissza egy sajátos nemzeti változatban működő szovjetrendszer eszméjéhez; mindenekelőtt hosszúra tervezte az átmenetet, tágan értelmezte a szövetkezeti társulási formákat, preferálta a kisparaszti kisárutertermelést, alternatív elképzelései voltak a térségi kooperációról és a szuverenitás fogalmáról.

Átmenet-értelmezését több alkalommal világossá tette már 1948-as beszédeiben is, később pedig rendszeresen visszatér ehhez az elvi kiindulóponthoz, mely az agráriumnak kiemelt rendszeralkotó szerepet tulajdonított. A mezőgazdaságot mindvégig a felzárkózó gazdasági alkalmazkodás kivételes területének tartotta, melyben nem lehet fejlődési szakaszokat átugrani, az egyéni gazdálkodás csak lassan, fokozatosan áll át kollektív formákra.² Ebben a hosszú távra tervezett szerkezeti átalakulásban a különböző tulajdonú termelői formák – az állami, a szövetkezeti, a „nem kapitalista” kisparaszti és a leküzdendő „kulák” – sokáig megférnek még egymás mellett, s az állam legfőbb feladata, hogy eközben egyformán támogassa az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodókat, mindegyik csoportnak biztosítsa a türelmet és a korszerű technológiai eszközöket.

Nagy Imre elképzeléseinek másik jellegzetessége, hogy bár nem siettetett a leválást a kisárutertermelésről, perspektivikusan elfogadta a szövetkezeti formát, de nem mint a kollektivizálás egyik átmeneti állomását, hanem *mint maximumot*. Ez azt jelezte, hogy politikai-gazdasági víziójában a szovjet mintához képest nem csupán tempókülönbségekben, hanem alapvetően alternatív formációs verzióban gondolkodott. A kollektivizálás jövőjének maximumát ugyanis a szabad szövetkezeti gazdasági társulásokban látta, s ezek közé sorolta nemcsak a (mezőgazdasági) termelői, de a beszerzői, értékesítő és hitelszövetkezeteket is. Úgy vélte: a racionális tehermegosztás révén ezek valószínűleg hatékonyabbnak bizonyulnak majd, s akkor az egyéni gazdálkodók számára állami erőszak nélkül (organikusan) is vonzó alternatívát jelenthetnek, akik így végül anyagi megfontolásból csatlakoznak az önkéntes társulásokhoz. A vegyes tulajdonú és működtetésű gazdaságnak ez a prolongált perspektívája azoknak a hosszú átmenettel

kalkuláló „nemzeti” kommunista térségi elképzeléseknek a sorába illeszkedett, amelyek feltételezték, hogy a szovjet modellt sajátosan követő helyi gazdasági, társadalmi és kulturális szféráknak lesz módjuk eltérő változatokban fejlődni.

Ugyanakkor Nagy Imre politikai gondolkodásában a termelői *szövetkezeti önigazgatás*, a tágran értelmezett szövetkezetiség jelentősen kiterjesztett szerepe arra is utalt, hogy ő nemcsak a kortárs alternatív útkeresők körébe tartozott, de meg is előlegezte azokat a későbbi reformgondolatokat, melyek feltételezték, hogy a társadalom jelentős része önigazgató egységekbe, egyfajta *szövetkezeti szocializmusba* szervezhető. Az alapvetően autodidakta Nagy Imre ennél fogva közeli szellemi rokona más kelet-európai alternatív reformgondolkodóknak.

A sztálini formula 1948-as meghirdetése után a magyar vezetés azonban már nem tolerálhatta Nagy Imre kisparaszti gazdálkodásra alapozott, nagyon távoli szövetkezeti gazdasági vízióját, és azt sem, hogy továbbra is az agráriumot tekintette olyan területnek, ahol alapvetően „demokratikus” kistermelői viszonyok alakultak ki.³ Átmenetileg ezért kizárták vezetői pozícióiból, de nem sokkal később mégis ő felügyelhette a beszolgáltatást, Sztálin halálát követően pedig a szovjetek kormányfővé nevezték ki. A szovjet vezetés azt várta ettől, hogy sikerül mérsékelni az itteni belpolitikai feszültségeket, különösen a növekvő agrárválságot, és elkötelezett támogatóra is talál a tervezett reformokhoz. Kijelölésekor Nagy Imre mellett szólt moszkovita múltja, korábbi titkosszolgálati viszonya, nemzetiként hangsúlyozható származása, továbbá agrárirányultsága.

A számos indok mellett mégsem mondható kinevezése körültekintőnek, mivel nem győződtek meg arról, hogy a leendő magyar vezető hajlik-e a nagyhatalmi politika fő törekvéseinek elfogadására. A szovjet vezetés ezért egyértelműen felelős volt a kiválasztásában és az ezáltal keletkezett feszültségekben is. Az 1954 után kezelhetetlenné sűrűsödő ellentmondások ugyanis jórészt abból adódtak, hogy – Rákosi pártvezetői pozícióban tartásával – ők maguk teremtették meg a politikai akarathármas pólusát (Moszkva, Rákosi, Nagy Imre), mivel utóbbi számára nem tették időben világossá, milyen célokhoz ragaszkodnak vitathatatlanul, emellett nem tájékoztattak eléggé Nagy Imre stratégiai rugalmasságát illetően sem. Ezek a hibák nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a feszültségek Magyarországon egy idő múlva csillapíthatatlanná váltak; a forradalom nélküli átalakítás esélyét a birodalmi központ jórészt maga tette lehetetlenné.

A súlyos konfliktus a magyar párton belül és a magyar és a szovjet vezetés között is elkerülhetetlen volt. A magyar miniszterelnök aktuális reformista intézkedéseinek *többsége* alapvetően a moszkvai elvárásokat követte, de nem egy kérdésben el is tért attól, így az ütközés közte és Hruscsov között sorsszerűen bekövetkezett. 1955 elejére már nyilvánvaló volt a központi elkalkulálás, mivel Nagy Imre nem bizonyult eléggé kooperatív partnernek. Kommunista elkötelezettsége mellett és részben annak ellenére mindig is elsősorban meggyőződéses agrárius volt, ezért a mezőgazdaságot preferálta az iparral szemben, s az agráriumfejlesztés irányain belül is *rendszerspecifikusan* eltért a hruscsovi iránytól. A magyar miniszterelnök hosszú távra tolerálta volna a szocialista-piaci vegyes gazdaságot és a mezőgazdaság támogatott fejlesztését, miközben a szovjetek kiktartottak a gyorsított urbanizációs fejlesztés, a központosított-tervezett termelés és elosztás, általában a kollektivizálás mellett, s a változás „csak” az volt, hogy mindezt a korábbinál modernizáltabb, gépesítettebb formában képzelték el.

Az agrárdivergálás mellett azonban feltűnhetett a moszkvai vezetésnek az is, hogy Nagy Imrét foglalkoztatja az ekkoriban újraéledező regionális közép-euró-

pai önkéntes gazdasági érdekegyeztetés és integrálódás, azaz a Duna-völgyi népek kooperálásának gondolata. Az ő koncepciójában ez lett volna a Nyugattal szembeni gazdasági egyenlőtlenség mérséklésének potenciális eszköze, de a szovjetek nyilvánvalóan nem vágytak egy ilyen, a KGST-vel parallel gazdasági integrációra.

Hasonlóan nem kevés feszültséget okozott Nagy Imre népfront-megújító igyekezete. A politikai integráló-semlegesítő ernyőszervezet a magyar gyakorlatban elvileg pártalapú volt, de a tömegkapcsolatok javítására hivatkozva Nagy Imre úgy akarta újjászervezni, hogy beléphessenek egyének is.⁴ S bár ez a megoldás nem lett volna egyedülálló a táborban, az éber szovjet vezetők figyelmét nem kerülhette el, hogy a már kialakult viszonyoknak ez a pluralizáló felülírása egyértelműen divergáló politikai szándékokat takar, melyek nyomán a parasztság és a népi értelmiség komoly potenciális erőként, mintegy alternatív kvázipártként szivároghatna vissza a magyar politikai színtérre. Különösen aggasztó ötletként felmerült még az is, hogy a Népfrontnak ellenőrző funkciója lehetne a párt és az állam fölött. Nagy Imre szövetkezetiségre alapozott jövőképehez tehát társult egy lényegét tekintve ugyan központosító, mégis szintén rugalmas, befogadó típusú politikai modell víziója. Az ilyen jellegű népfrontalapú érdekiegyenlítő szisztémával a rendszerváltás idején a szovjet vezetés már örömmel kiegyezett volna, ekkor azonban ennek még nem jött el az ideje.

Nagy Imre többszörös divergálásából Moszkva azt a következtetést vonta le, hogy az általuk korábban támogatott politikus nem az elvárt politikai-ideológiai irányvonalat követi, és veszélyesen önállósítja magát. 1955 elején már önféjűnek, fegyvelmezetlennek írták le, olyannak, aki magát a magyar nép vezérének gondolja, és tettével árulást követ el a párt ellen. Hruscsov arra emlékeztette, hogy bár Zinovjevnek és Rikovnak is voltak érdemei, mégis „keményen felléptek” ellenük, amikor a pártnak ártalmára voltak. A kivégzett szovjet vezetőkre történő utalás komoly fenyegetést jelentett az egyre inkább divergálás felé sodródó Nagy Imre számára.⁵

Ezekben a konfliktusokban kirajzolódik Nagy Imre sajátos, ellentmondásosnak tűnő, valójában nagyon is következetes politikai attitűdje. Őt leginkább a történelmi körülmények tették kommunistává, holott vilásképe közelebb állt a nemzeti parasztpárti vagy inkább baloldali-kisgazda elképzelésekhez. 1955-ös leváltásának okai is erre a „buharinista”, illetve nép-nemzeti politikára, valamint intranzigens politikai magatartásra vezethetők vissza, és semmiképp sem azokra az általános reformokra, amelyeket a központ maga is szorgalmazott. A magyar miniszterelnök kezdettől fogva másként (is) akart reformálni, mint a szovjet vezetés, de anélkül, hogy ennek lehetetlensége mélyen tudatosult volna benne. Bár tudatában volt annak, hogy „magyar Tito”-nak is nevezik, mégis alapvetően *reflektálatlan radikális konzervatív* maradt: azaz anélkül divergált, hogy akarta volna, és anélkül, hogy ehhez idehaza valódi szövetségeseket keresett volna, akár a latensen parasztpárti, akár a reformkommunista lázadó értelmiségben. Kettős kötődésével, reflektálatlan radikális konzervativizmusával alapvetően mindvégig magányos maradt nemcsak a politikai vezetésben, de jórészt a kváziellenzékben is.

Politikai magatartását a forradalomban hasonló politikai attitűd-kettősség jellemezte. Az uralkodó párt rendtisztelő, fegyvelmezett tagjaként eleinte csillapítani, mérsékelni igyekezett a nyilvánvaló lázadást, és úgy tűnt, csak lassan reagál az eseményekre. Az események sodrában azonban a kiindulópontához képest

gyorsan radikalizálódott, s néhány nap alatt eljutott nemcsak a többpártrendszerű választások ígéretéig, hanem a semlegesség deklarálásáig is. Igaz, utóbbira leginkább csak a szovjet beavatkozásra reagáló kétségbeesett időhúzó, segélyváró reakcióként került sor,⁶ de tény, hogy Nagy Imre politikai gondolkodásában nem volt előzmények nélküli a nép-, illetve nemzet szuverenitás gondolata, azaz az adekvát fejlődéshez való szuverén jog és (esetleg) a hozzá kapcsolódó semlegesség eszméje.⁷

Rend és alkalmazkodás: a kádári politikai attitűd

■ Kádár politikai elkötelezettsége mondhatni homogénebb volt, ő mintha kevésbé tapasztalhatta volna magán a világnézeti meghasonlás dilemmáit. Hosszú pályafutásához valószínűleg hozzájárult, hogy elveiben elkötelezett és egyszerűsmind a „rend”-hez rendkívüli módon vonzódó volt, utóbbit rendszeresen hangoztatta is. Az elviség és a rend iránti vágy azonban nem jelentette azt, hogy me-reven vagy rugalmatlanul reagált volna a körülötte lévő világra. Éppen ellenkezőleg. Elszántan sakkozott a politikában is, ezért gondolkodása rendszerint nem lineáris taktikákat követett, gyakran a hozzá közel állók sem tudták kitalálni, mi lenne az egyes lépések fő célja, valódi mögöttes stratégiai motivációja.⁸

Retorikájában és humorában is legtöbbször világosnak és nyíltnek látszott, harcmodorában viszont rejtélyes volt, a lényegét tekintve szeretett takarásban maradni, és a magyar politika fő tendenciáit is jórészt ebben a fedett mezőben szerette tartani.

Vele kapcsolatban a történeti értelmezés legtöbbször a következő, rendszer-szempontról is releváns kérdéseket szokta feltenni: 1) milyen szerepe volt Kádárnak az 1956 utáni megtorlásokban; 2) a róla elnevezett rugalmas rendszer alakításában; 3) és divergált-e valaha a szovjet politikai vonaltól?

Kádár János 1956 végi valódi hatalomba kerülésekor már tisztán a hruscsovi korszak embere volt. Előzetesen a rendszer formálójaként és elszenvedőjeként is átélt a sztálinizmust-rakosizmust, majd a mindkettő ellen lázadó elementáris forradalmat, s ő később mindkét irányú tapasztalatot felhasználta. Kormányzásának kezdeti szakaszát a hruscsovi politika kettős elvárásai alakították: a kíméletlen lázadásletörés és ugyanakkor az intenzív, jövőbe tekintő reformok. Kádár ezt a *párhuzamosságot* rendkívül hatékonyan, *mindjárt a kezdetektől* képviselte. Gyorsan felszámolta a bolsevikok által mindig is fenyegetőnek tekintett kettős/többes hatalmat. Először kiszorította a munkástanácsokat, majd alapos előkészítéssel kíméletlenül végigvitte az aránytalanul nagymértékű megtorlást. Szovjet támogatással és részben saját manőverezési képességeinek is köszönhetően rövid idő alatt minden lehetséges politikai ellenfelét kinavigálta a belső politikai körökből, akár jobbról, akár balról tűntek veszélyesnek, és függetlenül attól is, hogy a működés milyen szintjein helyezkedtek el. Eközben mindig megtartott valamit a korai rendőrmíniszterei attitűdből, 1956 után pedig már két korszak kegyetlen leszámolásainak tapasztalatából. A problémás emberekkel kapcsolatban ezért később is nemegyszer jutott eszébe a „likvidálás” gondolata.⁹

A zavaró politikai elemek kiiktatásának gondolata nála egy tágabb politikai eszméhez látszott kötődni. Attitűdjének legmeghatározóbb eleme a rendteremtés igénye, politikai világképének, politikusi pályafutásának szervező ereje, visszatérő hívószava a rend. Az ötvenes évek közepétől a modellt nyilvánvalóan ő is desztalinizálni akarta, de mindezt nem valamiféle „kiszámíthatatlan”

pluralizmus alapján, hanem egyértelműen felülről, a centrumból, megfelelő pozícióból és főként valami átlátható rend szerint. Aczél György az Ideiglenes Központi Vezetőség 1956. december 3-i ülésén – ha nem is szó szerint idézte, de – minden bizonnyal megfelelően interpretálta Kádár szándékait, amikor úgy emlékezett, hogy Kádár korábban ezt mondta: „teremtsünk rendet, aztán majd tárgyalunk”.¹⁰

A rendigény és a megtorláskészség ugyanakkor nem zárta ki, hogy Kádár a hruscsovi korszak reformvilágát kedvezőnek lássa. Sőt a rugalmasabb poszt-sztálini szisztéma kialakításakor jelentős szerepe volt abban is, hogy ezt magyar sajátosságokkal tették hatékonyabbá. Ezek között a sajátosságok között említendő: a Nagy Imre által is szorgalmazott szövetkezeti politika kiterjesztett értelmezése és bővülő gyakorlata (!) az adott körülményekhez hangolva, a politikai döntéselőkészítés nagymértékű „társadalmasítása”, azaz fokozatosan egyre több szakértő bevonása a rendszerműködtetésbe, továbbá a makacs kádári életszínvonal-politika (beleértve a másokéhoz képest rugalmasabb utazáspolitikát is) és a sajátosan hibrid szerkezetű mezőgazdaság. Kádárnak mindezekben, azaz a róla elnevezett kádárizmus kialakításában meghatározó szerepe volt. A pártvezetőségi ülések jellemző koreográfiája kezdettől fogva úgy alakult, hogy néhány felszólaló után ő határozott helyzetelemzéssel megszabta a további diskurzus kimenetelét, majd utolsó vagy utolsó előtti felszólalóként hosszasan, markánsan és nyilvánvalóan kötelező érvennyel fejtette ki álláspontját, amelynek egyes részei szinte szó szerint kerültek bele a vezető testületek határozataiba. A politikai döntések meghozatalakor tehát a tendenciákat ő fogalmazta meg, és a végső szót is ő mondta ki.

A szovjet korszakokat tekintve, Kádár a hruscsovi politikával kétségtelenül harmonikusabb viszonyba került, mint a későbbi stratégiákkal. Talán azért is, mert az első években olyan nagy volt a távolság a durva megtorláskényszer és a rugalmasabb poszt-sztálini kormányzás lehetősége közt, hogy mindenkor könnyen lehetett örülni annak, amikor végre az utóbbira is esély nyílt.

A hatvanas évek közepén kezdődő brezsnyevi kormányzás mentes volt ugyan a nagyobb amplitúdóktól, de hosszú távra olyan súlyosan integráló szándékokat jelzett, hogy a magyar vezetés többségét fokozatosan divergálóvá tette, köztük magát Kádárt is. Az 1956 utáni magyar politika általában igyekezett ugyan kerülni a feltűnést, de az 1972-es nézeteltérések már arra utaltak, hogy az MSZMP vezetése kezdett lágyan divergálni, azaz lojalitása/azonosulási szándéka jelentősen mérséklődött. A hetvenes évek eleji szovjet–magyar feszültségben és a központtól távolodó kádári álláspontban egyre inkább láthatóvá vált, hogy a történelemben nincs hiánytalan, hosszú távon működő, tökéletes fedésű kolaborálás. A magyar párt és állami vezetés már csak olyan szovjet politikát akart támogatni, amely nem veszélyeztette a stabilitást és a szerény növekedést.

A vitában Kádár számot vetett azzal, hogy a szovjet reform-korrigáló politika hatásai kiszámíthatatlan következménnyel járhatnak, s ő nem akart másodszor is erőszakra kényszerülni. Világképét alapvetően meghatározta az 1956-szindróma. A forradalom tanulságaként a rendet és stabilitást tekintette legfőbb politikai értéknek, és hitte, hogy az ő dolga ennek biztosítása nemcsak a belső, de a külső veszélyeztetőkkel szemben is. Határozott küldetéstudattal politizált: úgy érezte, ő az az ember, aki vállalta az erőszakot a rendért, de feladata az is, hogy a további vérontást mindenáron elhárítsa. Erős legitimitástudatát furcsa módon a társadalom '56-os tudatára építette, arra, hogy a többség biztosan el akarja ke-

rülni a vérontást. Közte és a társadalom közt így kialakult virtuális konszenzus szerkezetét ezért nem annyira a sokat emlegetett hatalmi-társadalmi alku adta, amelyben előbbi eleve korlátozó, utóbbiak pedig jóléti megfontolások alapján még az önkorlátozást is vállalják. A közös nevező valójában 1956 megrázkódtatása volt, amely az elnyomókat és elnyomottakat egyaránt a vérontás elkerülésére ösztönözte a rendszer felbomlásának utolsó pillanatáig, a tárgyalásos rendszerváltásig.

A hetvenes évek közepéig a forradalom tanulságai és a hruscsovi politika elvei így, együttesen határozták meg Kádár politikai stratégiáját, amely egyáltalán nem nélkülözte a szocializmus vízióját. Volt elképzelése a jövőről, ha nem is elméleti-analitikus vagy éppen filozofikus, hanem inkább ösztönös-tagolatlan autodidakta: stabil politikai rendszerű – amennyire lehet – *jóléti szocializmus* lebegett a szeme előtt, amelynek jövedelmi-kulturális-szociális viszonyai ugyanakkor nem túlságosan differenciáltak, kevésbé szétszakadók. Gyakorlati lépéseit ehhez a képhez igazította, és úgy vélte, legitimitásának ez az alapja, mert a társadalom azonosulni tud ezzel a szocializmusképpel.

A nyolcvanas évek közepén, a gorbacsovi átrendeződés ütemét, logikáját azonban már nem tudta követni. Ellenzett minden messze vívő átalakulást; fenntartotta 1956 után kialakult meggyőződését, mely szerint a magyar helyzet „történelmileg” úgy alakult, hogy ez az ország nem kísérletezhet a többpártrendszerrel. Fél évvel leváltása előtt a maga megszokott Rendjéről való leválás alternatívájaként még bizonytalanul megemlítette, hogy talán van lehetőség egy *nagyon lassú átmenetre* valami plurálisabb társadalmi, politikai modell felé;¹¹ de ekkor már nem volt összhangban a politikai idővel.

■ JEGYZETEK

1. Rainer M. János: *Nagy Imre*. I. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 489–495.
2. *Segítsük a kisparaszti gazdaságot, fejlesszük a szövetkezeti mozgalmat!* (Beszéd az Agrárpolitikai Bizottság aktívaülésén, 1948. május 19-én.) In: Nagy Imre: *Egy évtized*. Válogatott beszédek és írások (1948–1954). II. Szikra, Bp., 1954. 36–59.
3. Uo. 45.
4. Lásd: Népfront-vita. MDP PB 1954. április 21. MNL-OL 276. f. 53. cs. 171. ő.e.
5. Rainer M. János – Urbán Károly (közli): „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. Múltunk 1992. 4.
6. Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. 1956-os Intézet, Bp., 2006. 60–84.
7. Nagy Imre: *A két rendszer békés egymás mellett élése*. 1955. október; *A nemzetközi kapcsolatok öt alapelve és külpolitikánk kérdése*. 1956. január. In: Nagy Imre: *„A magyar nép védelmében”*. Vitairatok és beszédek 1955–1956. Magyar Füzetek, Párizs, 1984. 200–207; 225–243.
8. Lásd Révai József hazaengedésének manóverei: Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány*. A kora kádárizmus ideológiája. Magvető, Bp., 1998. 34–48.
9. Kalmár Melinda 1998. 237; Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában*. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990. Osiris, Bp., 2014. 276.
10. *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Intera RT, 1993. 187; Kádár meghatározó szerepét a Nagy Imre-per előkészítésében hangsúlyozza Litván György: *A Nagy Imre-per politikai háttére*. Világosság 1992. 10. sz.
11. Kádár János felszólalása a PB 1987. december 15-ei ülésén. Téma: A párt vezető szerepe, a politikai intézményrendszer továbbfejlesztése. MOL M-KS-288. f. 5/1015. ő. e.

KŐBÁNYAI JÁNOS

HÁROMKIRÁLYOK NÉPE

– Forgatókönyvvázlat – négy részben

Első nekifutás

■ A film az Újtestamentum Máté evangéliumának bevezetése köré szervezi történetét (Máté 2.16). Ideje a 20. század utolsó évtizede. (Amely a Messiás várásában és teremtésében, valamint a világ állapotának káoszba és katasztrófába hajlásában oly rokon a kétezer évvel ezelőtti ezredfordulóhoz). Térben pedig az egész világon játszódik: Kelet-Európában, Amerikában, Afrikában és a Szentföldön. Ezen belül is – a teljességet intonálандó – a film karakterisztikus helyszínei: a falu, a milliós nagyváros, tengerek, országutak, hegyek, és a sivatag.

A film az elvágyódás tudat alatti – tehát benső, az emberi nem lényegéhez tartozó – Messiás-várás, -keresés, -teremtés s benne az önmagakeresés lehetőségeit vizsgálja. Az elvágyódás tárgya-célja: megfogalmazhatatlan. Csak annyi ragadható meg belőle, hogy az élmény és érintés „magáért valóan” megtisztít, megnyugtat, irányt ad.

Hőseink Gáspár, Menyhért, Boldizsár. Különböző földrészek és társadalmi rendszerek keretében sodródó sorsuk és konfliktusaik, valamint a készen kapott világukba beilleszkedni képtelenségük s az ebből fakadó marginalitásuk nyomában járunk. Útjukat innen kísérik végig – a Születés misztériuma megérintésétől a megtisztulásukig.

Gáspár

Gáspár tipikus kelet-európai marginális értelmiségi. (Előző filmünk, a *Sivatagi nemzedék** hőse.) Egyaránt nem lel otthonra a zsidó „származású” értelmiségi szubkultúrában és az általa kutatott, bemutatott rétegkultúra, a magyar parasztfolklor (táncházak) világában. Menekülésének másik oka és szála: „gyermektelen apasága”. Családra vágyódik. Egy kapcsolata ígéri számára a polgári kényelmet, beilleszkedést, de az elől is menekül, mert az lezárná az utat a számára megfogalmazhatatlan beteljesedés előtt, amelynek beteljesülhetlenségét ígéri a megváltó Messiás országába eljutás. Beilleszkedése küszöbéről mégis visszafordul – „az emberi életút felén” – egy „mindent vagy semmit”-utazásba.

Menyhért

Menyhért latin-amerikai, spanyol-indián keverék. Ő is – mint Gáspár – különböző margóvonalakon vergődik. Az egyetemről kicsapták egy kormányellenes tüntetés miatt. Azonban nem vállalja radikalizálódó társai városi gerillaharcát sem. Felmegy a hegyekbe (a nép közé, akikért tüntetni indult), valamely tisztaságot, szolidaritást keresendő. Az ősi kultúrák nyomában, de annak a turizmusba devalválódása láttán abban is csalódik. Furcsa szerelmi kapcsolatba keveredik egy indián lánnyal, akinek ősi egyszerűségébe bújna (idősebb nála), de a lány csak a turistát látja benne. Menyhért itt a hegyekben tanulja ki az ékszerkészítést, s

**Sivatagi nemzedék*, 1991, MTV. Rendező Halmy György, forgatókönyvíró: Kőbányai János. Főbb szereplők: Tóth József, Györgyi Anna, Pap Vera, Reviczky Gábor, Szerévt Tibor, Vajda László.

vándorékszerésként veszi nyakába a világot, hogy ifjúkora élményeivel valamit kezdjen, s magában elrendezze.

Boldizsár

Boldizsár („a szerecseny király”) fekete fiú Zimbabwéból vagy Dél-Afrikából. Első generációs értelmiségi, aki új, fehér környezetében mohón veti rá magát a fehér civilizáció kultúrkincseire. A világ kultúrájára, amint hiszi, hiszen az ő törzsi kultúrájának nincs történelme, fejlődése. Ehhez nyújt sok segítséget fehérekből álló, baloldali baráti köre, akik ily módon is küzdenek a társadalom és saját magukban élő appartheidjük ellen. A teljes elsajátítás mágikus-misztikus módja: a szerelem. Sokáig el is jut benne egy fehér lánnyal (egy kétgyerekes elvált asszonnyal), aki egy ideig – ideológiai megfontolásból – fogadja udvarlását, szerelmét – azonban csak egy határig.

Boldizsár e taszításból már nem tud visszatérni oda, ahonnet jött. Beteljesülhetetlen szerelme egyúttal a világ – a „fehér ember” civilizációja – elsajátíthatatlanságára is döbbsenti. Mégis újra kell kelnie a fehér emberek világába, sőt azon is túlra, ahol csalódására írt, tanácsot, megnyugvást találhat.

Három hősünk a világ – egy sivatag – szélén találkozik. Összebarátkoznak. Együtt folytatják útjukat, amelynek célját hamarosan meg is találják. Egy hegyi faluban vagy oázisban egy szülő asszonyra és öregember társára akadnak. Az ő segítségük nélkül nem született volna meg a „kised”. Szavak nélkül világosodik meg bennük: ezért a tettért kellett idáig bolyonganiuk.

Ugyan még folytatják útjukat, de mindegyikükben föltámadnak – nem a honvágy, hanem – azok az eddig homályban maradt célok, feladatok, amelyeket a hazájukban és csak nekik kell beteljesíteniük. Ugyanolyan rendeltetésszerűen, ahogy ide kellett érkezniük, a születés misztériumába.

Hamarosan elválnak. Szétválásukkor örök barátságot fogadnak, noha tudják: soha nem látják viszont egymást.

Nem válnak el üres hittel. Valamilyen az utazás során kialakult és a születés érintése során felszínre került bölcsességgel térnek vissza hazájukba. A külső utazásból a személyiségük a belső utazás felé fordult, felnyitván előttük a létezés végtelen „mozgóünnep” dimenzióit.

Második nekifutás

■ 1. Egy szerkezeti finomítás

„Királyaink” az utolsó epizód előtt is találkoznak egymással, illetve elmennek egymás mellett anélkül, hogy kommunikációba, szituációba kerülnének. Ezek a találkozások mindhárom epizódban egy-egy snitt erejéig villannak fel. Ezáltal a hősök világ körüli vándorlását is érzékeltetjük anélkül, hogy újabb és újabb helyszíneken kellene forgatni. Dramaturgiailag pedig aláhúzzuk a „valahol – előző életünkben – találkoztunk” tudat alatti élményét. Azaz: a találkozás soha nem véletlen, hanem bizonyos érési folyamatok szinte törvényszerűen bekövetkező eredménye.

2. Az „elkéső” figurája, szerepe és motívuma mint az ábrázolt világ dimenziói kitágítása.

Filmünk egy figuracsoport révén kíván sztereóhatást nyújtani. Ők a háromkirályok marginális életfelfogásához képest a többségi pólust képviselik. Ők azok, akik lekésnek a megváltás-születés aktusáról. Az örök elkésők, akik nem keresnek, hanem sodródhatnak-vetődnek. Életük elsiklik a Lét titkai és a hozzájuk nyíló kapuk mellett. Nem tudnak ezekről. Sem a kapuk, titkok lehetőségéről, sem arról, hogy ők sodródának. Szemben a háromkirályokkal, akik magukról azt hiszik, hogy ösztöneiknek engedve, azoknak „felelőtlenül” nem ellenállva sodródhatnak; holott épp ezáltal válhatnak *látókká*. Ez a „kontroll” figuracsoport megsokszorozza filmünk je-

lentéstartalmát. E figurapandantok elhelyezése a történet szövetében több lehetőséget kínál. Ezeket a figurákat itt nem dolgozom ki, csak a lehetőségüket jelzem.

a) Ama találkozási pontokon ők is is fölbukkannak, amikor már a többi „király” nincs már ott. Majd az utolsó képében érkeznek a megváltás-születés színhelyére, anélkül, hogy bármi történne velük. Ez lesz a film vége.

b) Mind a három királynak van egy mása, ellenpontja, Aki úgy él, hogy elkerülje, ne engedje magához közel azokat az érzelmeket, hívásokat, konfliktusokat, amelyek ama kapukhoz vezető ösvényeihez visznek. Az utolsó epizód utolsó képében tűnnek föl, sem a megváltás-születéssel, sem egymással nem találkoznak.

Harmadik nekifutás

■ Még mindig néhány szervezőelem (de most a sztori már nem marad el):

1. Az „elkéső” figuráját a következőképp oldom meg. Minden epizódban lesz egy elkéső, akit minden epizódban ugyanaz a főhős-színész játszik el. Így érzük el a történetünk teljes álomszerűségét. Ezek az „elkésők” a társadalomba integrálódott emberek, „királyaink” ellentétei. Illetve azoknak az álmoknak a megtestesülései, amelyekre a királyaink gondolhatnak, amikor az önmaguk marginalitását-kiválasztottságát vállalják ugyan, de fel-felsejlik maguk előtt az az önmaguk, aki „olyan, mint a többi”, aki „vállalja”, hogy nem – vagy nem egészen – önmaga (mert ez a lemondás sem konfliktus, szenvedés nélküli), és beleolvad a tömegbe. Aki „rendes” ember. Ezek az álmok, sors-visszapergetések akkor fogják el az embert, amikor elfogják a kétségek, hogy helyes volt-e az ösztöneire, a kiválasztottságára hallgatnia s majd azoknak engednie. (Lásd ama kisded férfikorának vívódó töpren-gését közvetlen elfogása előtt a Getsemáné kertben.)

Ezek a figurák fel-felvillannak az epizódokban. Akkor érkezvén a helyszínek-re, amikor a királyok – a találkozások ígérete, forrongása betöltői az idők méhében – már nincsenek ott. Az utolsó epizódban mint turistákat látjuk viszont őket. Nem sokkal a születés misztériuma után (amit egy éjszakából kivilágosodó hajnalban képzelek el) egy turistabusz érkezik ama „helyszínre”, megáll, mert onnan kitűnő kilátás nyílik a panorámára. A busz utasai között találjuk mindhárom elkésőt – a királyok „rendes ember” változatait. Nézik a tájat, amely megrendítő bájával őrzi a misztérium derűjét. Mintha megéreznének belőle valamit. Persze nem tudatosulhat bennük semmi, nem válnak „látókká”. Noha egy csoportban érkeznek, itt sem „találkoznak”. A zsibongó turistacsoportban külön-külön merednek arra a pontra, ahol ama vezérlő csillag elvezette királyainkat a megváltás-születés közelébe. Az ő értetlen-magányos és köznap arcukkal – e „hétköznapi” tragédiával – ér véget a film.

2. Az a nő – álom –, akit az utolsó epizódban mint a megváltót szülő nőt látunk viszont, szintén föltűnik az epizódokban. Mind a három király álmában meg-megjelenik, mindhármat hívja. Majd a részletes forgatókönyvbe lesznek be-bevágva ezek az álomszerű vallomások, mégpedig az epizódtörténetek csomópontjain.

3. Hasonló, de kisebb szerepet kapnak az égitestek. Az Esthajnalcsillag és a tehhold, illetve a hold alakváltozásai.

Egy, két, há: a sztori.

Gáspár

Gáspár zsidó, „határértelmiségi”, akit az anyja nevelt fel.

Apját közvetlenül a házasságkötés után vitték el munkaszolgálatra, ahonnan nem jött vissza. Kohanita volt – a zsidó papi törzs tagja –, ez az örökség, ami Gáspár számára azzal a hátránnyal jár, hogy el kell mennie a kis zsinagógába (ahol az idősek jól emlékeznek az apjára, kortársuk, barátjuk volt), és helyettesítenie kell

a kohanitákat kötelező, illetve a neki kijáró rituálénál. Gáspárt ez a világ kötelezően és fojtogatóan veszi körül, noha ehhez nincs sok köze.

Filmünk ezekből a rituáléből indít. Egyiknek a végén bemutatják neki Esztert, a „neki való” zsidó lányt is.

E bekerítő-lezáró élet ellen nem egy új világot, de magát a világot kínálja a Táncház, ahová egy riportfilm kapcsán vetődik el mint segédoperatőr. Nem egyértelmű, hogy a filmesekhez tartozik, így – mert táncosa nem lévén – magával ragadja egy Melinda nevű lány. Szerelmük nemcsak két fiatal szerelme, de a kultúrák találkozásának felemelő és gyötrelmes vonzódása-idegenkedése is egyben. Mindezt fölerősíti a két kultúra környezete – a „Montague és Capulet” elmenténél is mélyebb, mert kulturális és sorsban gyökeredző törésvonal –, amely ezt a kapcsolatot lehetetlenné teszi. Gáspár radikálisan szakít a környezetével (az anyjával, Eszterrel, a zsinagógai öregekkel, akik még a legjobban megértették), s leginkább az apja árnyával és sorsával. A saját, egyedi arcát szeretné megtalálni és betölteni.

Melinda azonban nem tud szakítani. Neki egyszerre könnyebb és nehezebb. Ő itthon van, a saját népében, országában, kultúrájában. S az is roppant terhet ró rá, hogy volt férje, aki hivatásos táncos volt – másfél éve egy autóbalesetben halt meg – nem szerette a zsidókat. S most egy zsidó nevelje föl a fiukat? Gáspár és a kisfiú között ugyanis kialakul egy apa-fiú kapcsolat, és Gáspár készek is mutatkozik az apaszerepre. A szakítás-döntés a Téka táncház táborban robban ki, ahol hangsúlyozottabban derül ki a táncolni soha megtanulni nem képes Gáspár reménytelen idegensége, a görcsös átváltozni akarása és annak képtelensége. Gáspár kivert kutya-ként távozik a táborból. Közeledik a karácsony. Gáspár ünneptelenül – a zsidó ünnepet elvesztve és a keresztényhez el nem érve – várja a megváltást. A megváltás a gyerek lenne, Melinda gyereke, akihez a legjobban kötődik ebben az ünnepre készülődő, felbolydult városban. Kétségbeesett lépésre szánja el magát. Ellopja a gyermeket, vele akar lenni karácsonykor, és ezzel akarja Melindát is arra kényszeríteni, hogy töltsék együtt az ünnepet. Amikor az óvodából sikerül elhozni a gyermeket, a karácsonyig még van egy hét. Melinda két markos táncház as fiúval állít fel Gáspárhoz. Nem hajlandók tárgyalni. Megalázzák, verik Gáspárt. A gyerek sívalkodik, nem akar menni. A dulakodásban a gyerekre esik egy könyvszekrény (vagy a konyhában forró víz-es dézsa stb.). Azonnal kórházba viszik. Meghal a kórházban. Gáspárnak el kell mennie a városból. Erdélybe utazik. Itt van ama „kettős gyökér” mágikus-titokzatos eredője. A táncházi kultúra forrása, amely őt annyira meg- és kiragadta önmagából és környezetéből. S úgy tudja, apja is egy kis erdélyi falucska szatócsboltjában született és gyerekeskedett. Szívesen fogadják a Magyarországról érkezett vándort, aki meglehetősen jártas – hála a Melindával együtt töltött időnek – a falu dolgaiban. A templomban megismerkedik egy gyereket nevelő, nála idősebb özvegyasszonnyal, akinek a férjét pár éve szekusok kínozták agyon. A két sokat gyötört, menekülő ember összeérése, fényévnyi távolságok pillanatnyi összeérése jámbor szeretetben. A székely parasztság féltreolva az évszázados szokásokat, meghívja az idegent, töltsék együtt velük a karácsonyt. Gáspár elindul a szállásadójától – miután feltöltkezett a szűkös lehetőségek ellenére ajándékokkal – a karácsonyestére a falu túlsó végére. Kinyitja az udvar ajtaját, ott azonban nem az özvegyasszony, hanem néhány legény „fogadja” vasvillával. Meglapogatják a „jobbik végével”, és közlik vele, hogy azonnal el kell hagynia a falut. Utánahajítják a hátizsákját. A falu végén a fenyves-be vezető utat az Esthajnalcillag fénye világítja meg. A faluvégi zsidó temető této-ván imbolygó kövei búcsúztatják a vándort.

A ferihegyi reptéren az ünnepien feldíszített váróterem. Gáspár csak itt tud jegyet venni, mert a városban valamennyi utazási iroda zárva tart. A jegykiadó kérdésére, hogy hová kéri a jegyet, azt válaszolja, ahová előbb indul gép.

Menyhért

Menyhért egy dél-amerikai kisvárosban él. Kis gazdaságuk van, amelyet az anyja vezet. Apját – amikor kisgyerek volt még – párbajban ölte meg egy szintén a városban lakó gazdálkodó. Ama párbaj oka generációkra nyúlik vissza, amikor Menyhért indián dédapja egy nemes spanyol nőt feleségül vévén megtelepedett a városban. Azóta minden generációban előfordult egy gyilkosság, váltakozó családokból szedve áldozatait. Menyhért úgy nőtt fel, hogy állandóan azt sugallták neki, ha felnő, párbajoznia kell, meg kell bosszulnia apja halálát. Azaz: a jövője útjába egy általa még nem elkövetett gyilkosság áll. A katolikus templomban, a mise celebrálása során viszontlátja hétről hétre apja gyilkosát, az élő akadályt, aminek legyőzése nélkül nem lehet a társadalom megbecsült tagja – férfi. A templomban, amely a „Ne ölj!” igéjét hirdeti, mindenki elvárja tőle, hogy öljön (az anyja, rokonai s Mercedes, a jövendőbelije is, aki egyben a megöleendő férfi lánya). Menyhért, hogy időt nyerjen, egyetemre megy a városba, orvostudományt tanul. Amikor a diplomájával visszatér, tudja – ezt sugározza a vérre szomjazó város –, nincs tovább haladék. Apja gyilkosának is a párbaj az érdeke, hiszen annak az eldőlésétől függ az ő élete is. Ő sem élhette-élheti biztonságban az életét a párbajig.

Mercedes, Menyhért szerelme, azért kívánja a párbajt, hogy a sorsa eldőljön, hozzámenjen-e Menyhérthez – akit csak akkor tud tisztelni, ha eleget tesz a férfi kötelességének. Ha az apja győzne, akkor özvegyként – erre fogadalmat tesz – magányba temetkezik. Mivel magáévá tette a kisváros értékrendszerét, nem fogadja el Menyhért javaslatát, hogy szökjenek el a gyilkosság kényszere elől.

A párbaj. Menyhért győz. Undora. Rádöbben: ha Mercedestől fia születik, gyilkosát vagy újabb áldozatát nevelheti. A városba siet, és aznap a helyi kórházban elvágtatja ondóvezetékét, hogy megállítsa az elátkozott gyilkolási vérbosszúsorozatot – s egyben magát föl is áldozza. Azt hiszi, megváltónak kijáró lelkesedéssel fogadják tettét. Azonban épp ellenkezőleg: mindenből mélységes elutasítást vált ki. Mindkét táborból. Mercedes undorodva taszítja el – egyébként is, öccse már készül a bosszúra, tehát gesztusának semmi értelme nem volt. A kisváros papja – conquistádorok utóda – is elítéli a tettét. Anyja megátkozza. El kell mennie. Menyhért főzarándokol a hegyekbe, ahol még fentmaradt egy-két indián falu. Oda, ahonnan a családi legendák szerint az a dédapa jött – egy törzsfő, valamilyen okból (egy fehér nő miatti szerelme miatt?) elüldözött fia.

Az indián falu. Archaikus viszonyok, ahová alig szűrődött be a 20. század. A falu befogadja a fiatal orvost. Még emlékeznek ama törzsfő-fiú legendájára, aki elhagyta a közösséget. Menyhért gyógyít, s közben megtanulja a nyelvet, szokásokat, rítusokat, sőt az ékszerkészítést is. Szerelemre lobban egy gyönyörű indián lány iránt. Itt a próbaházasság dívik. S csak ha jól kijönnek a házastársak, és ha a gyerek is útba van, akkor kötik meg a házasságot. Kiderül, hogy Menyhértnak nem lehet gyereke. A lány elidegenedik tőle, akár a falu, amely a termékenységet fő értéknek tartja. El kell mennie. Hová mehetne? Vissza a szülővárosába. A karácsonyi előkészületek heteiben vagyunk. Mercedes, aki már boldog feleség, hasa domborodik, csak sajnálkozik fölötte, anyja pedig azért nem fogadja be, mert szinte teljesen indiánná változott a külön töltött idő alatt, s mivel bigottan vallásos, az önkasztrálást halálos bűnnek tartja. Egy napot tölt a szegénymenhelyen. Majd a fővárosban látjuk viszont utcai ékszerkészítőként és árusként. Repülőjegyre gyűjt.

Boldizsár

Boldizsár olyan fekete törzsfő fia, aki már évszázadok óta a muzulmán hitre tért, noha még a törzsben élnek az áttérést megelőző természetvallás elemei. (Utána kell nézni, hogy a Dél-afrikai Köztársaságban – ahová eredetileg terveztük az epizódot, van-e ilyen. Ha nem, akkor Etiópiában játszódik a történet. Nem kell magyaráznom, miért fontos, hogy Boldizsár – ha lazán is, de az iszlám kultúrkörhöz tartozzék.)

Boldizsár apja elesett a fehérek elleni függetlenségi harcokban. Anyja és a törzsi közösség a fehérek elleni gyűlöletre nevelik. Tulajdonképpen ez az oka, hogy közülük küldik tanulni – nyelvet és/vagy jogot –, mert a 20. század második felében már rafináltabb, a tudásmonopólium kihasználásával folyik a küzdelem. Boldizsár azért megy a fehérek egyetemére, hogy elsajátítsa tudásukat – hogy a fehérek fegyvereivel harcolhasson ellenük, így lehessen a feketék képviselője. Ám az egyetemen az utált fehérek helyett igen szimpatikus baloldali fiatalokkal találkozik, akik befogadják. Megismerkedik Cynthiával, egy nála idősebb fehér tanárnővel, aki egy fekete lázadás során veszítette el a gyermekét. S mert nem volt hajlandó ennek ellenére sem az apartheidet éltetni, a férje elhagyta. A tanárnőből barát, anya, majd élettárs lesz. Egy kirándulás a törzsnél fehér barátaival. Kínos kudarc, jó, hogy halállal nem végződik ez a látogatás, amellyel Boldizsár a társadalmi megbékélés ügyét akarta szolgálni. Cynthia gyereket vár Boldizsártól. Bevallja terhességét, és azt is, hogy meg akarja szakítani azt. Csak a gyerek számára lenne szenvedés ilyen világba születni. Boldizsár könyörög, sír, hogy tartsák meg; csak egy gyermek hozhatja el a megváltást-nyugvást az életükbe – sőt: a tágabb társadalmi jövő szempontjából is. Meggyőzi. Ahogy nő Cynthia hasa, úgy maradnak el mellőlük a barátok, s maradnak egyre fenyegetőbben magukra. A szülés megalázó körülményei. Az orvosok undorodása. A gyerek meghal. Mintha a születésével, illetve meg nem születésével tiltakozna a rá váró sors és világ ellen. (Még az is gyanítható, hogy az undorodó-tiltakozó orvosok is közrejátszottak a halálban.) Cynthia közli az amúgy is reményt veszített Boldizsárral, hogy ő megtett mindent, de össze-tört benne sok minden – minden! –, és nem akar többé Boldizsárral találkozni. A gyerek halála az ő kapcsolatuk, álmaik halála is.

Boldizsár kivetrt kutyaként tér haza törzséhez. Nem fogadják vissza, és nem találja otthon a helyét. Egyre többet fordul elő a mecset körül. Régi legendákat hall apjáról s a törzsről, amikor nem voltak még a földjükön fehérek, s a KELETEN született vallásról is, ami a sivatag túlfeléről jött, s ahová imádkozáskor fordulnak. Boldizsár elhatározza, hogy követi azt az irányt, amit a csillag is mutat, amire az egyik öreg figyelmezteti. Mielőtt nekivágna, anyja átadja az apjáról maradt törzsi jelvényeket és amuletteket.

Negyedik. A születés

■ Ez az epizód a jeruzsálemi buszpályaudvaron kezdődik. Ide érkezik egy rakás más turistával, bennszülöttel a három király. Nem ismerik egymást. A Jaffa-kapunál mohón vetik be magukat az óvárosba. Szinte egymás mellett haladnak. Egyikük – Menyhért – a Szent Sírhoz, másikuk – Gáspár – a Siratófalhoz –, Boldizsár pedig az Omár-mecsethez siet. Mindhármukat éri valamilyen kisebb kiábrándító atrocitás (lerázhatatlan kéregető, biztonsági motozás, gyanúsítás), ami rádöbbsenti: a szent helyek – s általában a földrajzilag behatárolható helyek – nem hordoznak szentséget, mágikus erőt, ünnepet, találkozást, érintést – hanem a „mai kocsma” üzletét vagy politikát.

Ócska arab hotel a sivatag szélén. Itt találkoznak, itt ismerkednek meg egymással a Háromkirályok. Egymástól függetlenül határozták el, hogy elzarándokolnak ide s majd tovább a sivatagba, ahonnan sejtelmes titkokat rejtő tájakra visz az út. Valami pontosan körvonalazhatatlan vonzerő hajtja őket. Elmesélik egymásnak, milyen tájakat jártak be. S mindannyian élnek a gyanúperrel, hogy „már találkoztak valahol”. Elhatározzák: együtt folytatják útjukat, mert már csak a rájuk leselkedő veszélyek miatt is így biztonságosabb. Egy hajnalon nekivágnak. (Telihold, Esthajnalcsillag, a nő-álom motívumok fölerősödnek.) Az út a sivatagban, amely korántsem néptelen. Találkoznak nyájjal és pásztoraival, kúttal, barlanggal, amelyre egy kis kolostort építettek. Egy szerzetes vízzel, kenyérrel kínálja őket, s elha-

lad mellettük drága „szafari” turistabusz is. Az est beállta előtt szeretnék elérni a sivatagi oázist, amelyhez állandóan közeledni látszanak, de délibábként soha nem érik el. Beesteledik. Távoli tüzet észlelnek. Odasietnek, és egy kalyibaféle előtt találnak egy öregembert, aki érthetetlen nyelven makog valamit, amiből csak sejteni lehet, hogy segítséget kér. Megpillantják a fiatal, vajúdó nőt. Valószínűtlenül szép, beduin vagy arab, illetve pontosan meg nem határozható. A nő. Az anya. A három király segít, amit tud. (Menyhért orvos irányítása alatt kést sterilizálnak, kulacsból vizet forralnak, stb.) És nemsokára – az ő segítségük eredményeképp – ott ül (trónol) az anya ölében a gyermek. Tudják-érik: ezért a segítségért s ezért az élményért, a villanásnyi időcskéért kellett nekik a világ sarkairól ideérniük. A születés dicsőséges fenséges csendje. (A kisedet imádása.) Mindegyikük megajándékozta valamivel. (E tárgy a szereplők életének egy fontos motívumához kapcsolódik.) Megérkeznek a pásztorok is a nyájakkal. Szoptatás. Hajnalodik. A csillag eltűnik. Az öreg makog valamit. A kisedet szorongató „madonnát” szamarára ülteti, és a pásztorok kíséretében eltűnik a sivatagban. A királyok hosszan néznek utána. Tudják, nem követhetik. Mégsem érzik magukat kifosztva.

Sőt: érzik, hogy utazás-menekülésük most ért véget. A megváltás elkezdődött. Beteljesedése majd csak hazájukba visszatérve mehet végbe. Addig még hosszú az út. Azonban elkezdődött, s az irány már megvan. A három király az oázis kútjánál elválik egymástól. Tudják: soha nem látják egymást viszont, tudják: mindig számíthatnak egymásra. Az élmény egy életre egybeforrasztotta őket. Az oázisból elvezető három ösvényen szétválva elindulnak.

Megérkezik az elkészült királyok busza. Családjaikkal (a már megismert feleségekkel, sőt gyerekekkel) turistaként szemlélik a születés misztériumától derengő tájat.

Melyik út, melyik megváltás, melyik királyok története az álom?

1990. március

KEREKES PÁL

KÖNYVINGYENESSÉG A NYOMTATOTT ÉS A DIGITÁLIS KORBAN

■ A digitalizáció nyomán az írott kultúra – nagyobb sebességgel, mint a képzenei-filmi örökség – egyre nagyobb terjedelemben válik elérhetővé mindenfajta korlátozás nélkül a képernyők és kijelzők felületein. Szabadon, legálisan olvasható a világ könyvtermésének jelentős százaléka, függetlenül a nyelvtől, a helytől, az időtől. A konkrét környezet adottságaiból következő megszorításokkal és ezekről sohasem feledkezve meg, de mégis kijelenthető: az olvasó szempontjából napjainkra beköszöntött az ingyenes szövegelérés lehetősége. Csak a magyar helyzetet véve alapul: a Magyar Elektronikus Könyvtár közel húszezer kötetes klasszikus gyűjteménye és a Digitális Irodalmi Akadémia nyolcvannyolc szerzőjének több ezer kortárs állománya az értékes magyar irodalom szinte teljes választékát nyújtja minden érdeklődőnek korlátozás nélkül. Ingyenesen, „free” alapon, regisztrációt sem igényelve. Csakhogy gyökeresen új jelenségnek tekinthető-e a könyvkultúrában az ingyenes terjesztés? Valóban ismeretlen, soha nem tapasztalt általános kultúrokológiai formula a nyomtatott kiadványok kereskedelemtől független, általános és tömeges létezése?

A jelen írás – amely az ingyenes magyar könyv történetét feldolgozó, rövidesen megjelenő kötetem egy fejezetének átdolgozása – arra próbál adatokat és szempontokat felmutatni, hogy az ingyenesség tulajdonképpen összes egészében végigvonul a nyomtatott kiadványok történetén. Mi több, az ingyenesség csak ritkán jelentett egyben értéktelen, használhatatlan írásműveket. A digitalizáció eredményeként kiépült szabad (korlátozás nélkül ingyenes) elérési, roppant méretű globális és hazai könyvbázisok létrejötte és emelkedő népszerűsége szinte kiköveteli, hogy az ingyenes könyvhöz való olvasói és – mondhatjuk – társadalmi megítélést tanulmányozzuk, illetve az informatikai összetevőket is beszámítva újraértelmezzük. Az elektronikus könyv fejlődésében nemigen adódik olyasmi, ami nem történt volna meg a nyomtatott kiadványok hosszú történetében. A mai elektronikus könyv felélesztette ingyenességnek is bőven vannak előzményei a print korszakából.

Hangsúlyozni kell, hogy az ingyenességet a jelen tanulmányban úgy értjük, hogy olvasói ingyenesség. A könyvkészítés, nem beszélve magáról a tartalom megalkotásáról, mindig is költséges, drága folyamat volt, és ma is az. Azt is határpontnak értelmezem, hogy az olvasói ingyenesség fogalmába jelen esetben nem sorolom be a könyvtárat. Kiemelten a könyvterjesztés, könyvforgalmazás, illetve a free könyvadatbázisok kultúrsávjait igyekszem bevonni a vizsgálódásaimba. (Még akkor is igaz ez, ha történetesen éppen könyvtárnak neveznek egy digitális free gyűjteményt.) Az is megingathatatlan kiindulópont, hogy az ingyenes szabad könyvelérés fogalma alatt kizárólag a legális könyvletöltést, szövegelérést értem. Ezt akkor is tartható relációnak tartom, ha sokszor nagyon vékonyak, sőt akár nem is láthatók egyértelműen a puritán felhasználók számára a legális és illegális komputerzés határvonalai.

Külön érdemes megjegyezni a témához kapcsolódóan, hogy amíg történelmi értelemben a könyvkörnyezet technikai eleme, azaz a nyomdászat, valamint maga

a könyvkiadás alaposan feldolgozott tárgykör, addig a könyvökonómia, tehát a könyvkereskedelem és -terjesztés korántsem ennyire bőven adatolt kutatási terület. Talán ez a helyzet is hozzájárul ahhoz, hogy az ingyenesség gondolata a könyvtörténeti értekezésekben még nem kapott jelentőségéhez mért szerepet. A free e-könyv terjedése azonban ismét felveti az olvasói ingyenes hozzáférés mi-benléte alapos analizisének szükségességét.

Ingyenesség a nyomtatott magyar könyv első korszakában

■ A kéziratos kódex, majd a nyomtatás első három évszázadában maga a könyv nem számított széles körben forgalmazott árucikknek. Mai értelemben vett fogyasztói termékként – mint sajátos kulturális produktum – Európában csak a 18. századtól kezd kiépülni, létrehozva a könyvkiadás és -kereskedelem exkluzív rendszerét. Magyarországon száz-százötven év késéssel zajlik le a folyamat. Mind-ez a történeti fejlődés a könyvhöz való szabad hozzáférés szempontjából azért érdekes, mert történelmi értelemben egyértelműen kiderül: az, hogy a könyvért a végső felhasználó, azaz az olvasó fizet, illetve hogy egyáltalán fizet, korántsem magától értetődő tény, mint ahogy ma tekintjük.

A nyomtatott könyv a 20. században – a korábbi évszázadokhoz képest óriási példányszámok mellett – ipari készítménnyé vált, a fogyasztói magatartás sokszor dicsért, néha elátkozott ökoszisztémájának elemévé redukálódott. A frissen kiadott könyvről, a népszerű vagy más módon értékes szöveges műről kialakult használati képzet ma egyértelműen a vásárlás aktusához kötődik. Ezen a teljesen természetesnek megélt, fogyasztói hagyományra épülő kereskedelmi rendszeren ütött rést az informatika. Megjelent a terjesztői horizonton az ingyenesség derengő hajnala a maga új fényeivel, sokszínűségével. Egyszerre kiderült, hogy a legálisan forgalmazott szöveges kiadvány nemcsak árucikként érheti el az olvasót, hanem térítésmentes szolgáltatásként is. Az elektronikus könyvek, illetve azt megelőzően más digitális textkreatúrák (CD-DVD-n elérhető művek, hálózaton terjesztett írárok stb.) nem másként, mint egy formálódó – nagy léptékű állami támogatás folytán – közszolgálati médiacsatorna objektumaiként tagozódnak be a kultúra összetett világába. Létrejöttek a globális és nemzeti szabad elektronikus könyvbázisok, free szöveg platformok. Az olvasás mindennapjainak háttéréből lefeszett a pénzszerűség. A nyers anyagiak kényszerűsége az olvasó szempontjából elvesztette jelentőségét. Nagy írók egyszeriben teljes életműveikkel váltak azonnal és ingyenesen elérhetővé. Antik és modern, klasszikus és lektűr, szórakoztató és drámai, vers és próza szabad bőségben sorakozik a virtuális polcokon. A keresőrobotok letapogatják a digitális állványzatok végtelen könyvrakásait, és az olvasó képernyőjére, kijelzőjére applikálják a megkívánt sorokat, fejezeteket, teljes műveket.

A szabad (free) könyvelérést ugyan az utóbbi évtized(ek) vívmányaként értelmezzük, mégis, ha visszatekintünk a könyves múltba, azt kell megállapítanunk, hogy egyáltalán nem új eszme a könyv ingyenes terjesztői (tehát nem könyvtári) szolgáltatása. Sőt a nyomtatott könyv első évszázadaiban nem is könyvüzletről, hanem nyomdaüzletről beszélhetünk. Valójában a kiadványok megrendelésre készültek adott témakörben, adott olvasói körnek. Nem üzleti, hanem társadalmi-hatalmi struktúrák statikusan kiépült szervezetein keresztül jutott el a mű az olvasójához (használójához). Elsősorban egyházi függőségű rendszerek látták el az írástudókat, csak fokozatosan alakult ki a világi irodalom publikációs rendszere. Ez a szisztéma sem a könyveladásra épült, hanem a könyvszponzoráció pilléreire. „16–18. századi könyvtérmelelésünk jelentékeny része a szerzők saját kiadásában, de lehetőleg nem a maguk költségén látott napvilágot. [...] A sokszor tetemes költségeket többnyire azok a mecénások teremtették elő, akiknek kilétét maga a címlap, esetleg az előszó árulja el, vagy pedig a könyvet bevezető ajánlás fedi föl” – állapítja meg Gulyás Pál.¹ A tanulmány további részéből jól adatoltan kiderül,

hogy a szponzor által finanszírozott könyvből maga a szerző, illetve a támogató kapott jelentős számú példányt, amit aztán ő maga terjesztett. A támogató szempontjából nézve természetesen nem kereskedelmi indíttatásból, tehát sohasem pénzbeli ellenszolgáltatás fejében, hanem teljes egészében értékalapú ideológiai-művelődési szándékkal. A szerző néha nem kötött áras termékként kísérletet tett az értékesítésre, de az ő esetében is inkább a szűk értelmiségi közegeben a szellemi teljesítmény elismertetésének mozzanata volt a jellemző, mint a merkantil számítás. Ha mégis kialakult egyfajta értékesítési szándék a szerző vagy a nyomtatásban közreműködő szakember részéről, gyakran csúfos bukás lett az eredmény. Még olyan értékes művek és kelendő tartalmúak is, mint éppen az első hazánkban nyomtatott magyar nyelvű könyv, a Sylvester János által fordított és kiadott *Új Testamentum*, sem voltak készpénzért eladhatóak. Maga a nyomdász Abádi Benedek számol be erről levelében, aki a fizetségül kapott példányokkal személyesen házalt, és – mint panaszkodik – még az útiköltsége sem térült meg. Sylvester János *Grammatikája* szintén népszerű kézikönyv volt a maga korában, és ugyancsak ajándékként forgott sikeresen, mert a szerző értékesítési kísérletei kudarcot vallottak. Az eladásra szánt példányok még a megjelenés után nyolc évvel is a sárvári Nádasdy-kastély egyik félreeső kamrájában porosodtak.²

A korabeli (1500–1800-as) példányszámok is tükrözték a nem kereskedelmi felfogásban szerveződő nyomtatást. „A szerzők vagy mecénásaik megrendelésére készült kiadványok még kisebb példányszámban jelentek meg. Ezek vagy 50 vagy 100 vagy legfeljebb 200 példányban készültek. Ez nagyjából megegyezett azzal a példányszámmal, amely Gutenberg korában az ősnymtatványok átlagos mennyisége volt egy-egy kiadvány esetében (100–300). Magyarországon a 17–18. században, sőt a 19. század elején is még mindig ez volt az átlagos példányszám” – állapítja meg Kókai György.³ Természetes, hogy ilyen forgalmazási esélyek mellett nem épülhetett ki az a könyvesbolt-hálózat, amely a nyereséges kereskedést lehetővé tette volna. A szöveges alkotások azonban így is elérték közönségüket, kifejtették hatásukat, és hozzájárultak ahhoz, hogy ha lassan is, de mégiscsak kialakuljon egy olyan olvasóréteg, amely már képes volt és hajlandó is volt fizetni a könyvért. Az ingyenesség tehát nem akadály, hanem előidézője volt – sok más társadalmi szempont mellett – a könyvkultúra fejlődésének, az olvasóközönség növekedésének. A könyvvásárlás, tehát a fizetős könyvszisztéma lassú kialakulása, majd egyértelmű térhódítása – mai fejjel így gondolnánk – egyben tartalmi felhígulást is jelenthetett volna. Nem így történt. A vásárlóerő megjelenése nem egy csúcstermék lekoptatását, széthordását eredményezte, hanem éppen a csúcstermék, a szórakoztatásra-ismeretszerzésre egyaránt alkalmas könyvtermék létrehozását. A nyomtatott kiadvány az ingyenesség, a direkt szellemi árucseré hosszú évszázadai után jutott el az adásvétel összetett ökonómiai-pénzügyi rendszerébe, és jutott el a 19–20. századi fénykorába.

Az ingyenesség határán: a szerzői előfizetésre alapozott könyvkiadás

■ „A felvilágosodás kezdetétől az 1848–49-es forradalmi időszakig jelentékenyen fejlődött a magyar olvasóközönség; gyarapodott számszerűen, újabb társadalmi és foglalkozási rétegekkel bővült, jó részének nemesbedett az ízlése, élénkebbé vált az érdeklődése, s növekedett az irodalom iránti igényessége is. Kazinczy még amilyen panaszkodott, hogy az írók csak egymás számára írják könyveiket... Ez a lehangozó helyzet az 1840-es évekre minden vonatkozásban gyökeresen megváltozott” – állapítja meg Fülöp Géza.⁴ A kulturális fejlődés kibontakozása azonban nem jelentette automatikusan a vásárolt könyvnek mint kelendő árucikknek a meghonosodását. Különösen igaz ez a szépirodalomra, azon belül is a hazai magyar nyelvű kiadványokra. Egy reformkori könyvkereskedő így vall például könyvkereskedő kollégáiról: „Vannak olyanok is, kik ha észreveszik, hogy a segéd vagy gyakor-

nok, talán véletlenül, a félretett s porlepte magyar könyvek sorsán szánakozva, azokat nagyobb mozgásba akarná hozni, imígy riasztják azt el szándokától: a magyar könyvkereskedés csak mellékes foglalkozásunk, üzletünk.”⁵

A könyv eladható, helyesebben egyáltalán legyártható terméké válásának bevett módjaként alakult ki a 18. század vége felé az előfizetési (idegen szóval: prenumeráció) könyvkiadás gyakorlata. Az író készülő könyvére előfizetéseket gyűjtött annak érdekében, hogy a nyomda (vagy kiadó) számára előzetesen igazolja műve kiadásának jövedelmezőségét. Jókai úgy említi a prenumerációt, mint amely nemcsak egy állapot volt, hanem maga egy egész korszak. Gyakran az előfizetés-gyűjtés kényszerét megértő iróniával „tudós koldulásnak” szlogenizálták. Demmel József tanulmánya⁶ összegzi a prenumerációval összefüggő megállapításokat: „az előfizetési rendszer célja: a könyvnek üzleti kockázat nélkül való megjelentetése. Ez elsősorban a kiadó érdekeit szolgálta, míg a többi szereplőnek (a szerzőknek, a kiadó és az előfizetők között közvetítő gyűjtőknek és a prenumeránsoknak) kényszerű, sok esetben kellemetlen teher volt.”

Mai szemszögből nézve az előfizetési könyvterjesztés a start-up projektfinanszírozási hálózatépítéssel rokonítható. A neten ezek közül a legismertebb a Kickstarter.⁷ A portálon bemutatott projektek felénél nagyobb része könyv vagy más médiatermék. A folyamat ugyanaz, mint évszázadokkal ezelőtt. Az alkotó vagy gyakran alkotócsoport közzéteszi a mű alapgondolatát, esetleg jelentős részleteket belőle, majd támogatást kér a projekt kibontására, megvalósítására a site látogatóitól. Amennyiben befolyik az előre meghatározott összeg, valóban elindulhat a munka, és létrejöhet a termék. A hasonló magyar portálok (Indulj.Be, Kezdheted) néhány év után bezártak. A közösségi finanszírozás kifejezést természetesen nem használva, de ugyanezt a metódust írja le Trócsányi Zoltán is, ismertetve a prenumeráció lényegét: „A 18. század végén és a 19. század elején, a könyvkiadás – ha nem volt maecenás – a szerző kockázatára vagy előzetes tájékoztató alapján történt. A hírlapokban jelezték, hirdették, hogy ilyen és ilyen mű van készen kéziratban, kiadásra előkészítve, de csak abban az esetben kerül nyomtatásra, ha kellő számú előfizetés érkezik. Elő lehet fizetni táblabírák, tanárok, papok, könyvkötők s egyéb iparosok, vagy ahol éppen találtak ilyenek, könyvkereskedések útján is.”⁸

Az előfizetők gyűjtését tehát nem kizárólag a szerző végezte, hanem az adott lakóhelyen olvasni tudók és szeretők teljes közössége. Tehát a hálózat, a Net, ha nem is elektronikus csatornáknak birtokában. Az előfizetési biztonsági könyvkiadás egészen a reformkor végéig gyakorlat maradt, csak ezt követően bontakozott ki véglegesen az írói és kiadói professzionalizmus. Sokan kárhoztatták ugyan a könyvvásárlók szerzői-kiadói előfizetési toborzását, ám mégis jó hatvan-hetven évig működőképes konstrukciónak bizonyult a szisztéma. Aki írt, maga kereste az olvasóját. Az író személyisége, szervezői képessége, kapcsolati hálója nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egyáltalán közönség elé kerülhetett a kész mű. Mindez tartalomidegen könyvelemként értékelhető, hiszen a szövegtől elvonatkoztatott szempontok lépnek be az adott textproduktum létezésébe. Ez valóban így van (megjegyzendő, hogy ma sincs másképp, hiszen a könyv totálisan ki van téve a marketingbefektetés nagyságrendjének), ám sokkal fontosabb, hogy a szerző és az olvasója között az előfizetési rendszerben egyfajta kölcsönös, hosszú távú, emocionális és perszonalizált kapcsolat jön létre. Tulajdonképpen ezt a kivesztett gondolt formát hozzák vissza a szerzői weboldalak. Legtöbbjük többszörös nézettséget produkál a site működtetőjének egyes kötetéhez képest.

Az előfizetésre alapozott könyvterjesztés persze nem minden esetben volt sikeres. Nem ritkán kiábrándító eredménytelenség jellemezte az akciókat, még abban az esetben is, ha neves, ismert író művéhez igyekeztek támogatást szerezni. Pálóczi Horváth Ádám így számolt be Kazinczy Ferenc egyik regényfeldolgozása

(Bácsmegyeinek öszveszedett levelei) kollektálásának kudarcáról: „Románodra én hirtelen Praenumeránsokat nem kapok, hanem minekelőtte kapnék, imé egynehányra meg-küldöm a pénzt előre [...] kapok-e csak egyet is, nem tudom: mind az által számomra huszat nyomtattass [...] igaz, hogy nálunk magyarok laknak, de nem tudom mi által úgy meg vagynak ígézve, hogy ha a könyvekről való tudósításokat mutatom, és javasolom nekik: többnyire csak mosolygással felelnek – pénzzel senki sem kínál.”⁹

Az idézett sorokból egyértelműen kiderül, hogy az előfizetők nem kizárólag maguknak, hanem eleve más olvasóknak is vásároltak a választott műből ajándékozási vagy egyszerűen szívességi szándékkal. Maguk az irodalombarátok, nyelvrajongók terjesztették a könyvet, nem a kereskedők. Ez a mozzanat talán a könyvüzlet csírájának és nem betetőzésének tűnik, ám mégis elgondolkodtató szemléleti kezdet. Olyan originalitás, amelynek kiveszése nyomán keletkezett veszteségeket még nem mérte fel az irodalom- és könyvkiadás. A szöveges alkotás mint kereskedelmi értelemben is kézműves termék az egykori virágzása után két-háromszáz évig, egészen napjainkig kihasználatlan művelődési potenciált jelentett. Talán a self-publishing, az informatikai alapokon önmenedzselte szerzői könyvkiadás ismét felszínre hozhatja a nem kereskedelmi, hanem értékgyűjtő mentalitású műveket, legyenek azok tanulmányok, fordítások, átdolgozások vagy eredeti-kísérleti írások. Apponyi Albert szavai iránymutatóak lehetnek ebben a tárgykörben is: „Tapasztalataim alapján az a meggyőződés alakul ki bennem hosszú életem folyamán, hogy egészségesnek csak azt a kort lehet nevezni, amelyben az érték érvényesül. Ma azonban gyakran értéknek tartják azt, ami érvényesül.”¹⁰ Ha az általánosabb kifejezés, a „kor” helyére, a „könyv” kifejezést tesszük, talán ma is meggondolandó tanulságot rejtenek a közel száz éves mondatok.

A nyomtatott könyv ingyenes periódusa után: kiadói üzlet könyvüzlet helyett

■ A 18. századra – ez az időhatárolás csak nagyságrendileg tekinthető érvényesnek, és nem pontosan igaz minden földrészre (azon belül országokra) és minden tartalomra együttesen – társadalmilag és kulturálisan megérték a feltételek ahhoz, hogy a könyvkörnyezet átalakuljon. Magasabb példányszámokra, differenciáltabb témaválasztásra (világiasodás) körvonalazódtak igények. Az önszervezésű publikálást fokozatosan kezdte felváltani egy könyvközvetítő szolgáltatás: a kiadói cég-organizáció. Monok István így írja le a helyzetet: „A könyvkiadás azonban üzletként keletkezett, és egyre inkább azzá is vált. A nyugati keresztény kulturális kör az, ahol a könyvkiadói szakmák tagjai nagyon gyorsan, egy negyed évszázad alatt olyan társadalmi csoportot alkottak, amelynek anyagi érdekei garantálták azt, hogy a területen ők maguk fogják az újításokat bevezetni, finanszírozni és az innovatív megoldásokhoz az alkotókat toborozni.”¹¹

A 20. századra az ingyenes könyvforgalmazás a perifériára szorult. A könyvkiadásának és kereskedelmének professzionalizálódása az eladhatóság irányába sablonizálta a terjesztést. Az olvasó egyben vásárlóvá is vált. A kiadói adminisztráció stabil fizetőképes közönséget edukált a könyvbarátokból. Ezt jól szemlélteti talán a négyszáz évvel ezelőtti és a mai árak összevetése. Fitz József ismerteti¹² a 16–17. századi kereskedelmi becsléseket: „Valaki jól megebédelhett 6-8 fillérért, míg a nem túl vastag nyolcadrétű könyv ennek tízszeresébe került, a nagyfóliós Corpus Jurisért pedig több mint 2 hónap ebédjeinek árát kellett megadnia. A könyvben gazdagoknak való mulatságot láttak.”

Ha figyelembe vesszük, hogy a közzétételben (városi és községi önkormányzati rendeletekben tallózva) a nyersanyagnorma egy ebédre számítva (áfával) együtt nagyságrendileg 2017-ben 4-500 Ft, az jön ki végeredményként, hogy ennek tízszerese, azaz 4-5 ezer forint lehet egy használati, tehát nem reprezentatív

könyv ára a mai feltételek között, amennyiben a négyszáz évvel ezelőtti viszonyokat tekintjük irányadónak. Ez majdhogynem stimmel is, talán egy kicsivel olcsóbbak most átlagban a nagy példányszámú kiadványok. Azt látjuk tehát, természetesen becsült és nem egzakt számítások alapján, hogy a könyv értékviszonyai – nagyságrendileg – az alapvető közszükségleti cikkek viszonyrendszerében nem változtak jelentősen a könyvnyomtatás ötszáz évnél hosszabb időtartalma alatt. Más összehasonlításokat is végeztem, elsősorban Monok István korabeli könyvjegyzékeket bemutató tanulmánya alapján.¹³ Az arányok még nyomasztóbbak. Az jön ki például az ősnymtatványok és a kéziratos kódexek közös korából (1455–1500) összehasonlított számsorokból, hogy – maradva az akkori árszóródásnál – ma nagyságrendileg 100 forint körül kellene lennie egy kiadványnak. Ez a nyers tényyszerűség az olvasó szempontjából nem előnyös, hiszen kizárja őt az évszázados technikai fejlődés vívmányainak eléréséből. Nem lehet kárhozthatni az olvasót, ha a számára hátrányos ár-érték viszonyra válaszul – amint megteremtődött rá a lehetőség – egyre inkább a digitális tartalom felé tájékozódik, keresve a költségkímélőbb megoldásokat, egészen a legális ingyenességig.

■ JEGYZETEK

1. Gulyás Pál: *A könyvkiadás Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Magyar Könyvszemle 1944. 2–4. sz. 100–133.
2. Fitz József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Magyar Helikon, Bp., 1959. 119.
3. Kókay György: *A könyvkereskedelelem Magyarországon*. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 80.
4. Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 140.
5. *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig*. Összeáll. Kovács Máté. Gondolat Kiadó, Bp., 1963. 469.
6. Demmel József: „...Ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publikumot”. *A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül*. Irodalomtörténeti Közlemények 2006. 6. sz. 650–676.
7. www.kickstarter.com
8. Trócsányi Zoltán: *Előfizetés-gyűjtés – tudós koldulás*. Magyar Könyvszemle 1944. 1. sz. 61–62.
9. Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Egyetemi Nyomda, Bp., 1943. 6.
10. Kerekesházy József: *Apponyi*. Singer és Wolfner, Bp., 1943. 280.
11. Monok István: *Kulturális digitalizálás. A könyvnyomtatás ígéret volt – és az internet?* Könyvtári Figyelő 2017. 1. sz. 36–42.
12. Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelelem története*. II. *A reformáció korában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1967. 87.
13. Madas Edit – Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Balassi Kiadó, Bp., 2003. 27.

KÉSZ ORSOLYA

NOLITE TE BASTARDES CARBORUNDORUM

Margaret Atwood: *A szolgálólány meséje*

■ A 2010-es évek második felétől egyre jelentősebb figyelem irányul a disztópikus alkotásokra, legyen szó filmről, irodalomról, képregényekről vagy TV-sorozatokról. Ez részben annak köszönhető, hogy rendkívüli módon elszaporodtak a disztópikus művek, amelyek a különböző társadalmi, környezeti, politikai, gazdasági, etikai, és főleg tudományos vagy technológiai jellegű változásokra reagálnak.

A műfaj egyik legtöbbet tárgyalt és legismertebb alkotása, Margaret Atwood *A szolgálólány meséje* című regénye, amely napjainkban legalább olyan komoly figyelmet kap, mint 1985-ös megjelenésekor (1986-ban Man Booker-díjra jelölték, egy évvel később pedig megnyerte az első Arthur C. Clarke-díjat, rövid időn belül több mint 40 nyelvre fordították, számos filmes és színházi feldolgozás készült belőle). Ez a siker részben a 2017-ben bemutatott azonos című amerikai televíziós sorozatnak köszönhető (a 2017-es magyar kiadás borítója és egész marketingje erre épít), részben pedig annak, hogy úgy tűnik, nemcsak a Reagan, de a Trump-korszak olvasója is úgy érzi, hogy Atwood regénye arra figyelmeztet bennünket, hogy jelen és jövőbeli közállapotainkkal nincs minden rendben.

Ez az „ismerősség”-érzés korántsem véletlen, ugyanis a regény újabb kiadásához írott előszavában a szerző maga is utal rá, hogy semmilyen eseményt nem tett a könyvbe, ami valahol valamikor ne történt volna már meg, illetve olyan technológiát sem, ami a megírás pillanatában ne lett volna elérhető. Ilyen a születésszabályozás minden-

nemű formájának a betiltása, a nők saját testük feletti rendelkezés jogának visszavonása, saját jövedelemtől való megfosztása, az írás-olvasás-tanulás megtiltása, kasztrendszer kialakítása, átnevelő intézetek működtetése, bizonyos felekezetekhez tartozók, nem heteronormatív szexualitású vagy a fennálló hatalmi berendezkedés által deviánsnak tekintett személyek azonosítása, rájuk vonatkozó korlátozó szabályok érvénybe léptetése, azok megalazása, elszigetelése, diszkreditálása, deportálása, kivégzése, koncepciók perек, kényszermunkatábor, szükségállapot kihirdetése, az alkotmány felfüggesztése, a kongresszus erőszakos eltávolítása, besúgóhálózatok kiépítése (a regényben ezek a ún. Szemek és az Őrzők) stb.

Semmi új.

Az Atwood által létrehozott világ a Gileád Köztársaság nevű teokratikus diktatúra, egy tökéletesen működő hatalmi gépezet, amely a már meglévő és teljesen hétköznapi elnyomó és gyarmatosító reflexekre épít. A gileádi kort közvetlenül megelőző időkben a környezeti katasztrófák és szennyezések miatt drasztikusan csökken a népesség, és csak keveseknek adatik meg az életképes utódok nemzésére való képesség, ezek lesznek a Szolgálólányok, akik a Parancsnokok és a Feleségek termékétlen, ám privilegizált rendje számára hordanak ki és szülnek gyermekeket a háztartásbeli Márták vigyázó szemei alatt, miután a Nénik néven ismert „nőfelügyeleti ügynökség” már elvégezte a szaporodási és egyéb célokra rendelt nők ellenőrzését és indoktri-

nációját. A termékeny nők uralkodó elithez való kiutalásának és megtermékenyítésének bibliai előzménye s így legitimációs alapja Jákob és két felesége, Rákhel és Lea, s két szolgálójuk története. A különböző bibliai szövegek átnevelési célzattal történő mantrázása legtöbbször egy rendkívül erőszakos, militáns retorikával párosul (például Lydia néni többször is elhangzó felszólítása: „Vedd úgy, mintha a seregben lennél”, 18.), amely láthatóvá teszi, hogy milyen mély szakadék tátong a kereszténység „üzenete” és az azt saját céljaira felhasználni kívánó és szélsőséges ideológiává degradáló hatalom nyelve között. Ugyanez az éles kontraszt mutatkozik meg az elbeszélő Miatyánkjában, amikor jön az ország, a hatalom és a dicsőség.

A gileádi köztársaságban a Szolgálólányok nevei egy keresztnévből (a Parancsnokéból) és egy birtokos jelből állnak, elbeszélőnk valódi nevét nem ismerjük, csak azt, hogy *Fredé* (az angol változat (Offred) egy másik értelmezési lehetőséget is magába foglal, amely az áldozat felajánlásának vallási jelentéseire is utal). Az új házhoz való tartozás első mozzanata ez az átnevezés, amely a birtokviszony jelölése mellett egyúttal ahhoz is hozzásegíti a mindenkori Parancsnokot és háza népét, hogy (az átnevelő központ után még megmaradt) szubjektivitásától és identitásától megfossza, infantilizálja, gyermeki pozícióba helyezze a Szolgálólányokat, akik számára a gyakran hangoztatott „védettség” egyszersmind az alárendelés és az ellenőrzés biztosítója is („Gyerekként kezelnek ebben a házban, vannak dolgok, melyekről nem beszélnek előttem”, 97; „Úgy beszélnek rólam, mintha ott se lennék” 90. stb.).

Fredé azonban az atyák világában uralkodó racionalitás és törvény nyelvével szemben az érzéket, a szenzuálist, a tagolatlant választja. A regény sikerének egyik kulcsa az elbeszélés nyelvi ereje, s ez magával a tanúskodással áll szoros kapcsolatban. A szolgálólány meséjét nemcsak disztópiaként, de tanúsító szöveggént is szituálhatjuk,

ugyanis a tanúsítás kettős munkáját végzi el: egyrészt beszél egy külső referenciáról, a Gileád Köztársaságról (amennyire azt saját pozíciójából belátja és értelmezni tudja), másrészt az elbeszélésnek van egy belső, autoreferens része, amely önmaga horizontjára irányul ugyan, de nem független az előbbtől. Ugyanakkor a tanúskodás szükségességére és etikai pozíciójára is utal, de egyszersmind arra is, hogy önmagával is szembesül az, aki a „mésélésbe” belefog. Ez nem csak a köztársaságbeli időkre igaz, azokra a megaluvásokra, gyávaságokra vagy tökéletlenségekre, amik a minden áron élni akarásból fakadnak, hanem a köztársaság előtti időkre is, amelyeket az előzőek fényében folyamatosan átértelmez Fredé (például a Luke-hoz fűződő és a Parancsnokkal való viszony egymásra íródása, azok szerkezeti hasonlósága, a Moirához és édesanyjához fűződő kapcsolata stb.).

A „sikerhez” olyan nyelv teremtésére van szükség, amely önmagát tanúságként tudja felmutatni, s képes ellenállni annak a totalizáló, eldologiasító, deszubjektíváló nyelvhasználatnak, amely a hatalom nyelve, s amelyhez képest a tanúéna szükségképpen más-milyennek kell lennie. Fredé megszólalásának hitelességét éppen töredezettsége, figurativitása és inkompetenciája adja, hogy nem „egy riporter vagy kém ösztöneivel” szolgáltat információkat Parancsnoka személyi számítógépének adattárából a gileádi birodalom működéséről, ahogy azt a Fredé hangszalagra mondott történetét ismertető Pieixoto professzor elvárna a gileádi tanulmányok tizenkettedik szimpóziumán elhangzó tudományos előadásában.

Ehelyett sokszor értelemtől távoli, affektív mivoltában látjuk ezt a közeget. Az van, ami tapintható. Mivel semmi más nem maradt érvényes viszonyítási pontként az elbeszélő számára, beszédmódjában a világ érzéki követése játssza a legfontosabb szerepet, ezért környezetéhez való kapcsolata is szerves, a szó elemi és anyagi értelmében: a kenyér gyúrásának érzése („Belemé-

lyeszteném az ujjaimat a lágy, ruganyos, meleg masszába, amely tapintásra szakasztott olyan, mint az emberi test”, 33.), a betűk tapintása a Parancsnokkal való tiltott Scrabble játszma alatt („Gége, rakom ki a szót. *Kárpit. Birs. Zigóta.* A sima élüknél fogom a fényes lapocskákat, tapogatom a betűket. Maga az érzéki gyönyör (...) Azt képzelem, hogy a falapok borsmentacukorkák, s hasonlóan hűsítők is.”, 228.).

Az egymástól eltérő események sem racionálisan, ok-okozati relációkat mozgósítva, inkább metonimikusan, a különböző anyagok érintkezésén keresztül kapcsolódnak egymáshoz. Így kerülnek egy térbe és időbe, értelmezik egymást a Parancsnokné enyhén ívesre reszelt körme mint egy gúnyos mosoly, kertjében a piros tulipánok, melyek mintha a szirmuk tövénél gyulladásba lennének és az akasztott ember mosolya, ahogy a fejére húzott zsákon a szája tájékán vér szívárogoz át.

Az is ugyanolyan fontos, hogy Fredé úgy igyekszik „egyben maradni”, hogy a szavak jelentésén gondolkodik, azokat játssza ki, értelmezi újra: Luke azt meséli neki, hogy bratyizni, idegen szóval fraternizálni, azt jelenti, hogy fivérként viselkedni, testvériesen bizalmaskodni, aminek nincs női megfelelője abban az értelemben, hogy nővérként viselkedni.

„Esetleg a latin alakjából kiindulva hangozhatna úgy: szororizálni.”

Ez valami új.

Ahogy az is új, hogy az egymás iránti bizalmatlanság, gyanakvás és folytonos rettegés atmoszférájában, amikor az őt vizsgáló fiatal Őrzőre néz, erősebb benne egy testi, elemi készítés a simogatásra, mint az irtózat vagy

viszolygás: „Az arca hosszúkás, bánatos, akár egy birkáé, nagy szeme azonban egy kutyáé – spánielé, nem terrieré. A bőre sápadt, s szinte betegesen érzékenynek tűnik, mint amilyen egy heg alatt nő. Kedvem volna megsimogatni ezt a sérülékeny arcot.” (49.)

A tanúság mint elbeszélés azonban köztes helyzetben van: egy személy által tett állítás között és egy másik ember bizalma között, aki hisz az előző tanúságtételében (ezért ilyen megsemmisítőek Pieixoto professzor megjegyzései, amelyek egyszerre vonják kétségbe a tanú személyét és igazságát egy racionalizáló diskurzus felől – például tudását, identitását, az elmondottak relevanciáját).

„Mondom, nem írom, mert nincs mivel írnom, hisz az írás úgyis tilos. Ám ha ez mese, még ha csak az én fejemben létezik is, nyilván mesélek valakinek. Az ember nem mesél csak úgy magának. Mindig van, aki hallgatja. Még akkor is, ha nincs senki. (...) *Te, te*, ismételtetem, mint valami régi szerelmes dalban. A te, az már majdnem ti. A ti pedig jelenthet ezreket.” (77.)

A szemtanú irodalma mindig feltételez egy jövőbeli olvasót/hallgatót, s a mesélés gesztusában az a remény jelenik meg, hogy *te*, a másik majd olvasva a „mesémet” megalkotod a közlés értelemhorizontját. Az elbeszélő ezzel a gesztussal magát a befogadót is tanúvá változtatja, mi több a tanúság a saját idején túl a másik idejére is el kezd vonatkozni. Ez a „te” lehet a könyv mindenkori olvasója és a regény végén szereplő majdani tudományos konferencia bármelyik résztvevője – utóbbiak süketek rá, a „te” ismétlésében azonban az a remény fejeződik ki, hogy mi, (mindenkori) olvasók ne legyünk azok.

KULTÚRPOLITIKAI GITTEGYLET

Sándor L. István: *Repedések a rendszeren. Kultúra és társadalom a 70-es évek végén Magyarországon*

■ Tarr Bélára saját bevallása szerint nem jellemző, hogy allegóriákat vagy szimbólumokat használna története elmesélése során. Mégis korai dokumentarista remekműve, a *Családi tűzfészek* úgy törekszik a valóság leképezésére, hogy áttételeességéhez nem férhet kétség. A zsúfolásig megtelt lakóter ugyanis nem csupán a lakásprobléma kiéleződésére utal a filmben, a rendező a kis térben egymás nyakán élő sok ember által meglátásom szerint a szocialista Magyarországra, annak fojtogató légkörére, beszűkültségére is igyekszik utalni.

Bár a könyv ezt a filmet nem tekinti vizsgálódása tárgyának, Sándor L. István címválasztása mégis az 1979-es filmdráma egyik ominózus jelenetét juttatja eszembe. Mégpedig azt, amikor az unoka által az iskolában véletlenül levert Kádár-címer üvegezése megreped, és a nagypapa megpróbálja a vágatot egy tubusos ragasztó segítségével eltüntetni. Igyekszik a megtörténtet nem megtörténtté tenni. A néző azonban előre tudja, hogy ez csak kényszermegoldás. A ragasztó előbb-utóbb engedni fog, és a repedés az elváló tapasztékkal csak még feltűnőbb lesz. Sándor L. István kívárta a megfelelő időt, és több évtized távlatából ennek a mára igencsak látványossá vált repedésnek a nyomán igyekezett lelkiismeretes feltárómunkáját véghezvinni.

Mint a szerző az előszóban is hivatkozik rá, a könyvnek van egy korábban megjelent ikerpéldánya, mely *A Katona és kora. A kezdetek*¹ címet viseli, és hasonló témákat boncolgatva erősen kötődik a *Repedések a rendszeren*hez. Ám je-

len recenzióban csupán az utóbbi vizsgálatára szeretnék vállalkozni, hiszen a kötet önmagában is megáll a lábán.

A könyv szerkezete áttekinthető. A bevezető (*Használati útmutató egy időutazáshoz*) és a hatodik fejezet, azaz az *Epilógus* között a megszilárduló kádári kultúrpolitika két nemzedékének bemutatása (*I. Aczél rendszere, II. A miniszter színre lép*) után arra tesz kísérletet a szerző, hogy a kulisszák mögé is bepillantást engedve feltárja az előbbieket, vagyis Aczél György és utódja, Pozsgay Imre kultúrpolitikai hozzáállását a magyarországi művészekhez, művészetekhez (*III. Filmszemle avagy a valóság arcai, IV. A Csurka-probléma, V. Színházi változások*).

Sándor L. kísérletet tesz arra, hogy az utókor számára ne száraz tanulmányt hozzon létre, hanem a rendszer-váltás után született generációk érdeklődését is fenntartó, izgalmas és olvasmányos összeállítást tegyen le az asztalra. A könyv igyekszik példának okáért úgy bemutatni Aczélt, az ország '56 után lassan mindenhatóvá váló, megkerülhetetlen kultúrpolitikusát, hogy életrajzi adatokkal megtámogatott jellemrajza nagyban segítse elképzelni Aczélnak Kádár Jánoshoz, az ország vezetőjéhez fűződő viszonyát, és jelleméből következtethessünk arra is, hogyan is működhetett az általa kiépített és irányított bürokratikus hálózat. Aczél nemcsak mint lelkes és minden hájjal megkent agitátor jelenik meg a lapon, hanem mint olyan nagyságrendű figura, akinek kultúrpolitikai elméletei még a nyugati világban is érdeklődésre tartottak számot. A nevéhez kötődő

több évtizedes úgynevezett három T (túrt, tiltott, támogatott) rendszerét, illetve a művészekkel való kiegyezés kurzusát is átvilágítja a könyv szerzője, még hozzá úgy, hogy közben feltárja a hasadás töréspontjába tartó kis hajszal-repedések mélységeit is.

Így érkezünk el az új konjunktúra részleges térnyeréséhez, azaz a Pozsgay Imre által fémjelzett kultúrpolitikai reformkezdeményezések időszakához, valamint a rendszerrel kiegyezett értelmiségnek a hatalommal való első komolyabb szembefordulásához: a nemzetközi Carta 77 aláírásokkal történő támogatásához is.

Sándor L. persze itt is hasonló módon, egy megrajzolt portrén keresztül igyekszik betekintést engedni az új kultúrpolitikai szemléletmódba. Ám Pozsgay jelleme már kevésbé megfogható, mint Aczélé, így ezen keresztül nehezebben vázolódik fel hatalmának természeté. Pozsgaynak a kinyilatkoztatásokkal „érvelő” Aczéllal szemben ugyanis egy attól eltérő, de ugyancsak egyedülálló habitusa és retorikája van, amely leképeződik majd a minisztersége idején megteremtett kultúrpolitikai létállapotban is. Pozsgay a színpalak mögött kénytelen ellenállni a még igen aktív Aczél nyomásgyakorlásának, miközben az új idők szelét vitorlájukba fogó egyre forradalmibb művészi akaratnak szeretne engedni a maga óvatos tempójában. E helyzetet majd lassan idealisztikus elképzeléseinek felmorzsolódásához vezet. Mindezt a könyv nemcsak a rideg szakmaiság segítségével, hanem Pozsgay emberi volumenét éreztetve is átvilágítja.

A kétféle kultúrpolitikai nézet térvonalán egyensúlyozó művészet és társadalom viszonyát a szerző olyan jelentős eseményeken keresztül mutatja be, mint a pécsi filmszemlék egyes filmjei. A *Filmszemle avagy a valóság arcai* címet viselő harmadik fejezetben a szerző az akkori kort leginkább foglalkoztató és máig ható társadalmi „röntgenfelvételeken” keresztül vázolja a hetvenes évek végének látásmódjait: az

Ékezet, a *Kihajolni veszélyes* és a *Legato* három olyan játékfilm, amellyel kiemelten foglalkozik. Majd ezek után Tóth Dezső kultúrpolitikusként hatvanas évekig visszatekintő szónoklatait és interjúit elemzi, úgy, hogy kiegészítésképpen segítségül hívja Szabó B. István egykori filmfőigazgató nézeteit is. Ezek után a mit lehet, és mit nem lehet, tehát a cenzúra kérdéskörét igyekszik körüljárni, úgy, hogy már nemcsak a művészi áthallásokat vizsgálja, hanem az egyre inkább fókuszba kerülő társadalmi tükröt, a dokumentumfilmet és ezáltal a valóság feltárásának motívumait sem rest megvizsgálni.

Kósa Ferenc *Küldetés* című '76-os dokumentumfilmje a sport világán keresztül bemutatott társadalomrajz és -kritika is egyben. A főszereplő Balczó András, a lázadó elit sportoló, aki elvi alapon száll szembe az egész hatalmi rendszerrel. Önként vállalt küldetése nem csupán az öttusa-sport megreformálása, igazságossággá tétele, hanem áthallásosan az egész korrodálódó politikai struktúra kritikájának megfogalmazása is. Portréja példaértékű kiállítás a szocializmus elvrendszerét is érintő etika tisztasága érdekében.

Szintén egy sportfilm, a 1978-as pécsi játékfilmszemle zárófilmje, a Rényi Tamás által jegyzett *K.O.* elemzésén keresztül jutunk el oda, amiről Balczó is beszél egyszemélyes keresztes hadjárata közben. Kit támogat a rendszer? Akik a teljesítmény eszményében hisznek, azokat az egyénieskedő kilógók kategóriájába számúzzik, míg a kevesebb tehetséggel bírók, de a kollektíva megbecsült tagjai pedig a dobogó felső fokán találják magukat? Mennyire korrupt a rendszer? Az, „ki nincs ellenünk, az velünk van” ugyan, de mennyire? – folytatja a Balczó-féle gondolatmenet kibontását az író Rényi filmjének mélységeit ízlelgetve. Ezt folytatja némileg a Csurka István forgatókönyve alapján készült, Dömölky János által filmre vitt 1977-es *A kard* kapcsán is.

De mint a fejezetcím is utal rá: itt a fikciós film főszereplőjén és annak problémafelvetésén keresztül már az

íróból lett politikus felé fordítja a reflektort. *A Csurka-probléma* című fejezetben egy jelenséget igyekszik megragadni Sándor L. István. A Pozsgay kortársának számító Csurka ugyanis nem csupán több magyar filmnek táptalajt biztosító íróként kerül a vizsgálat középpontjába, hanem mint aki színházi szerzőként is a korszak meghatározó figurája. Csurkát mint jelenséget vizsgálja a szerző, főleg színdarabjainak értelmezését tűzve ki célul. Nem csoda, hiszen Csurka a társadalma egyik legkedveltebb szócsövének számított. *A Ki lesz a bálanya?*, a *Nagytakarítás*, a *Deficit*, a *Majális* és a *Döglött aknák* elemzése által egyrészt Csurka jellemének a művészetén keresztül megmutatkozó színváltkozásait kutatja a szerző (nem feledve Csurka azóta kiderült ügynöki beszervezésének történetét sem), másrészt pedig ezeket az előadásokat mint társadalmi happeningeket is vizsgálja. Így Csurkán keresztül köti be a szerző majd az utolsó, *Színházi változások* címet viselő fejezetet.

Ebben általánosságban láthatjuk, hogy hogyan és miként kapcsolódtak bizonyos írók bizonyos színházakhoz a hetvenes években. Hogyan osztódnak szét műfajonként is a művek és a befogadó intézmények, és kissé visszanyarodunk az írók szakmai megítéléséhez. A színházértő – színházkritikusként is ismert – Sándor L. István által rövid bepillantást nyerhetünk az akkor

modernnek számító színházi nyelvek térnyerésébe, és a kísérletező színházak kapcsán elkalauzol bennünket a vidéki színházak reformkorszakába is, különös tekintettel a Székely Gábor és Zsámbéki Gábor nevével fémjelzett kaposvári és szolnoki társulatok munkájára. A fejezet szűk keretei rámutatnak arra, hogy az írónak ehhez bővebb kifejtésre lehetett szüksége, így felkelti a kíváncsiságot két évvel korábbi könyve iránt (*A Katona és kora*), mi több, kedvet csinál az esetlegesen még készülő, a témát bővebben kifejtő potenciális dolgozatai elolvasásához.

A könyvet lezáró *Epilógus*, szemben a kedvcsináló és egyfajta időutazásra invitáló bevezetéssel, az utolsó szó jogán még megszólaltatja Pozsgayt, aki kisebb anekdotákon keresztül mutatja be saját nézeteinek és Aczél doktrínáinak ütközéseit. Kettejük különbségének legfőbb ismervét abban látja, hogy míg ő a nyilvánosság előtt szerette volna véghezvinni a megoldásokat, addig Aczél a színpalak mögötti rejtett hatalmi machinációkban hitt. Azaz míg Pozsgay a kirakatban próbálta átrendezni a boltot, addig Aczél folyton lerángatta volna onnan. Már csak ezért sem csoda, hogy kettejük dulakodása közben meg-megrepedt a biztonsági üveg, akárcsak azon a bizonyos filmbéli címeren.

Beretvás Gábor

■ JEGYZET

1. Sándor L. István: *A Katona és kora. A kezdetek*. Ellenfény könyvek. Kiadó: Selinunte Bt. az Ellenfényért Bt. közreműködésével, Bp., 2014.

CROMWELLTŐL HITLERIG

■ A *Rubicon* történelmi magazint 1989-ben alapították, első lapszáma 1990. február 1-jén jelent meg, kiadója a Rubicon-Ház Kft. Évente tizenkét számot jelentetnek meg, plusz az esetleges különszámokat. A lapszámok súlypontközpontúak.

A lap 2017. októberi számának témáját a forradalmak képezik, a borítón feltüntetett évszámok jelzik, mely forradalmakról olvashatunk az összeállításban: 1640, 1789, 1848, 1917, 1919, 1933. A szövegek túlnyomó többségének szerzője Hahner Péter, aki a forradalom fogalmának definícióját is megadja.

A tematikus tömb első tanulmánya az angol forradalommal foglalkozik (szerző Hahner Péter). Az 1640–1660 közötti időszak valójában a három királyság háborúja. A forradalom tulajdonképpen oka az Angliában, Skóciában és Írországban feszülő „belső vallási konfliktusból s az egymás iránti kölcsönös bizalmatlanságból” származtatható. A szerző elemzi, hogyan vette át a parlament, majd Cromwell az uralmat, végül hogyan tért vissza a társadalom a királysághoz.

Ismét Hahner Péter tollából származik a következő szöveg, amely a francia forradalommal és hatásaival foglalkozik. Hahner Martin Maliára hivatkozva elmondja, hogy ez az utolsó olyan forradalom, amelyet nem hivatásos forradalmárok kezdeményeztek. A későbbiekben viszont igencsak érezhető volt a hatása – akár követendő, akár ellenpéldaként – Európa számos szabadságharcában, polgárháborújában, forradalmában. 1789–1799: a franciák felszámolják a régi rendszert, eszméik kontinensszerte éreztetik hatásukat. Így az ő forradalmuk nem marad belügy, mint az angoloké, hanem egy új, Európa-szerte elterjedt forradalmi hangulatot gerjeszt. Arról, hogy a francia forradalom milyen okból tört ki, milyen események zajlottak, ki és mi

ellen harcolt, hogyan alakult a jakobinus diktatúra, és az egésznek milyen következményei lettek, a tanulmányban részletesen olvashatunk.

Függetlenségi háború, nemzeti harc vagy szabadságharc volt az, ami 1848. március 15-én elkezdődött Magyarországon? A terminológia nem egységes, Hermann Róbert tanulmányából (*1848 – Forradalom és/vagy szabadságharc?*) viszont megtudhatunk néhány korabeli véleményt is: Petőfi Aranynak írt levelében forradalomról értekezik, Kosuth viszont a '48 tavaszán történt eseményeket nem forradalomként definiálja. A történetek ismeretének birtokában mindenki eldöntheti maga, hogy melyik terminust használja.

Ha az 1917-es bolsevik hatalomátvétel témáját járjuk körül, óhatatlanul is szembe kerülünk a „forradalom vagy puccs?” dilemmával. Lenin és társai anarchikus időszakban jutottak uralomra, erősen dúlt a világháború, az ország vezetése egyébként is súlyos gondokkal küszködött, a bolsevikok pedig jókor és jó helyen mondott hamis ígéretekkel képesek voltak megszerezni a támogatást. „Nevezhetjük-e forradalomnak az efféle politikai fordulatot? Vagy inkább a fegyveres államcsíny, a katonai puccs lenne a megfelelő elnevezés?” – teszi fel a kérdést Hahner Péter tanulmányában (*1917 – Forradalom vagy puccs? A bolsevik hatalomátvétel*), majd bemutatja, hogyan szerezték meg a leninisták az irányítást, majd az írás végén tisztázza, miért nem bizonyult életképesnek a szocialista ideológia Oroszországban. Ugyanerről a témáról ír Kolontár Attila *Bolsevik dilemmák* címmel, csupán részletesebben mutatja be az eseményeket. Az ő szempontja az, hogy „rendkívüli időkben a személyiség mekkora szerepet képes játszani a történelemben”, ami miatt néha ezrek fi zetnek, sok esetben akár az életükkel.

Az oroszországihoz hasonló helyzet uralkodott 1919-ben Magyarországon is, amikor a kommunisták 133 napra létrehozták a Magyarországi Tanácsköztársaságot. Ezt az időszakot Révész Tamás mutatja be (1919 – *A magyarországi tanácsköztársaság kérdőjelei*). Egy alfejezet erejéig nála is feltevődik a következő kérdés: forradalom vagy puccs? De ami igazán foglalkoztatja a szerzőt, az az, hogyan szerezte és tartotta meg, ha még rövid időre is, a hatalmat a politikai élet peremén lévő maroknyi kis csoport.

Bödök Gergely a proletárdiktatúra egyik fontos mozzanatáról, a május 1-jéről ír, konkrétan az 1919-ben Magyarországon megrendezett grandiózus ünnepségről (*A nagy vörös május. A proletárdiktatúra erődemonstrációja*). Részletesen bemutatja az ünnep eredetét, a kezdeteket, a monumentális előkészületeket és a programokat a fővárosban és vidéken egyaránt.

A következő tanulmány Németh Istvántól származik, témája a német nemzetiszocializmus (*Barna forradalom*). A szerző bemutatja a Strasser testvérek által vezetett balszárny és a Hitler által vezetett jobbszárny közötti különbségeket. Bár mindkét oldal szocialista volt, mégis annak két külön ágát képviselték, míg a baloldal radikális szocialista volt, Hitler a szocializmust inkább eszközként használta, propagandájának legfőbb része a társadalom népközösségé formálása volt.

Mindkét oldal a kapitalizmus ellen ténykedett, de amíg a „forradalmi nacionalisták” az egész kapitalista rendszerrel szakítani akartak, addig Hitler csak a zsidó kapitalista vállalkozások lerombolására gondolt. Hitlert néhányan mégis forradalmárként emlegetik, 1938-ban az amerikai *Times* magazin az év emberének nyilvánította. Hogy miért, arról Hahner Péter ír *Hitler mint forradalmár?* című írásában.

A lapszám utolsó tanulmánya egyben összegzésnek is tekinthető. Hahner Péter ebben a szövegben (*Mi a forradalom?*) a forradalomról fogalomként beszél, valamint ennek bővülő jelentéséről. Miért nevezhetjük a 17. századi Cromwell vezette eseményeket és a 20. századi Hitler által vezetett eseményeket is forradalomnak? A szerző több dilemmára is választ ad: miért van az, hogy a 20. század forradalmai több elnyomást eredményeztek, mint felszabadítást? Bírálhatjuk-e a leninista vagy náci politikát, ha 1789 és 1848 történeteit megünnepeljük? „Hiszen forradalmárok voltak a guillotine működtetői és a Gulag-szigetvilág létrehozói is.”

A *Rubicon*-összeállítás hosszabb-rövidebb szövegei rávilágítanak arra, miszerint forradalmi események kilátástalan helyzetekben vagy anarchikus időkben robbannak ki, szükségszerűen egy-egy karizmatikus vagy annak vélt személyiség vezetésével. (*Rubicon*, 2017. november)

Erdei Virág

ABSTRACTS

Gergely Bődök

■ ***A Comparison of Béla Kun's and Miklós Horthy's Career; Personal and Political profile***

Keywords: *Béla Kun, Miklós Horthy, 20th century Hungarian history*

Kun, the Foreign Affairs Commissioner of the Revolutionary Governing Council, and Miklós Horthy, the Minister of Defense of the Counter-Revolutionary Government in Szeged, the Commander of the National Army, and later the Governor of the country for a quarter of a century, are controversial and divisive figures of the 20th century Hungarian history. This study compares the personal and political profile of these two leaders on the basis of the historical achievements of the past hundred years. Beyond their starting position and their origins, there are far more important differences in their ideological positions and identity. Their careers, however, also present some similarities (e.g. the circumstances of their accession to power and the international aspects of their failure).

Gábor Hausner

■ ***Was Miklós Zrínyi, the Poet, a Rebel?***

Keywords: *Miklós Zrínyi, 17th century, rebellio versus reformatio, peace versus war*

In the documents we have access to today – i.e. Zrínyi's own works, his letters, and the contemporary documents – do not present any traces of rebellious political attitudes or Zrínyi's support for any rebellious political movement. Instead of 'rebellio', he always uses the word 'reformatio': the renewal of the military and society, unity instead of dissension, serving the interests of the bonum publicum instead of the privatum, and heroic virtue and self-sacrifice instead of otium. His wide interests in the domain of political theory have crystallized around ideologies such as Machiavellianism and French abso-

lutism. Military reasons have also made him a devotee of order, discipline, social stability, and legality. Nevertheless, an interesting characteristic of his devotion for order is that its goal is not peace, but war.

Géza Hegyi – András W. Kovács

■ ***On the History of the Peasant Revolt of Bobâlna***

Keywords: *peasant revolt, 1437-1438, Transylvania*

The peasant revolt of 1437-1438 is one of the most researched moments of medieval Transylvania. The present study modifies the current literature on the topic on three accounts. 1) The Nădaș parts, the segment of the Land of Călata which stretches along the river Nădaș, cannot be regarded as one of the centres of the revolt. The uprising barely extended to Alba and Turda counties and did not reach Târnava county at all. 2) The second battle between the peasants' troops and the voivode's army took place probably near Apatiu but surely not in the valley of the Someșul Mic river as stated by earlier literature. The mistaken data was based on a diploma assumed to have been issued by Transylvanian vice-voivode Lóránd Lépes Váraskeszi on September 30, 1437, which however has turned out to be one of the forgeries of count József Kemény (1795-1855). 3) The scene of the fraternization established on September 16, 1437, the market-town Căpâlna, has been mistakenly identified as the settlement Căpâlna, nearby Dej, in Solnocul interior county. Based on further research into the settlement history of Transylvania, it can be stated that the Union was formed in what is today known as Căpâlna de Sus, in Târnava county.

Róbert Hermann

■ ***Lajos Kossuth, the Eternal Rebel?***

Keywords: *Lajos Kossuth, bourgeois transformation, national autonomy*

Among the historical figures of 19th Hungarian history, Kossuth is counted

among the persons prepared to fight for the cause of the bourgeois transformation and national autonomy even with illegal means. This study seeks an answer to the question whether he was really a rebel. According to its arguments, this categorisation can only be applied to some of the stages of his political career and with important stipulations. In the Hungarian Reform Era, Kossuth took not of the existing political framework and has fought for their change with legal means. The spring of 1848, however, created a completely new situation for him, but he nevertheless insisted on the observance of legality. After April 1849, he considered that Hungary has no future within the Habsburg empire, and his struggle was directed at escaping its confines.

Melinda Kalmár

■ ***Paradoxes of Political Resistance and Cooperation***

Keywords: *Imre Nagy, János Kádár, Hungarian history after 1945, “unwillingly rebellious”, “retaliatory-pacifier”*

Historical consciousness leaning towards symbolic thinking attaches just as great importance to epoch-representing personalities as to culturally established caesuras or spectacular political gestures. Very often these serve as orientation points to measure actors, events and also origins and consequences of the processes. The political personae of Imre Nagy and János Kádár with their complex and enigmatic attitudes stand out from the cultic, symbolic political figures of Hungarian history after 1945. The simplest, quasi-complementary topoi associated with them are the image of the “unwillingly rebellious” and the “retaliatory-pacifier”. The continual rethinking of these highly compressed notions can help us get closer to understanding the dynamics of historical rebellion and the need for political status quo. When comparing the activities of the two politicians,

one must not ignore the fact that these crossed each other in the interplay of mutually diverging Soviet strategies. Therefore, the question is not only what their inherent political origins were, but also what directions they were forced to take by the circumstances.

Ágnes Kovács

■ ***Two Rebels of the Early 18th Century: Rákóczi and Károlyi***

Keywords: *Ferenc Rákóczi, Sándor Károlyi, war of independence, Habsburg absolutism*

After the 1687/88 Diet, an ample resistance against Habsburg absolutism has built up in Hungary. However, the opinions about the solutions were divided. Some hoped for a political solution of the conflict, while others have put their trust into an armed uprising and fought for eight years against the Habsburgs. This study calls attention to the fact that the rebels themselves have not always been united in all respects. At the same time, the decisions of the prince cannot be adequately interpreted without taking into account his special social and family situation.

Ignác Romsics

■ ***The Wesselényi-Conspiracy***

Keywords: *Ferenc Wesselényi (Palatine), György Lippay (Archbishop of Esztergom), Ferenc Nádasdy (Lord Chief Justice), Péter Zrínyi (Ban of Croatia), emperor Leopold I of Habsburg*

Although the Ottoman forces heading towards Vienna suffered a crushing defeat from the Christian troops on 1 August 1664 near Szentgotthárd, the imperial War Council decided to sign a peace that recognized all of the previous Turkish conquests and forbade the pursuit of the fleeing enemy. From the Viennese court's standpoint, this was a logical decision, because the ruler, Leopold I was preoccupied with the impending extinction of the Spanish Habsburg dynasty and the inevitable war of succession that would break out. The troops were

being kept in reserve for this. The Hungarian nobles, however, who hoped that the victory would signal the start of an anti-Turkish campaign, which would result in the whole of Hungary being liberated, became deeply dismayed. The most illustrious dignitaries of the country – Ferenc Wesselényi (Palatine), György Lippay (Archbishop of Esztergom), Ferenc Nádasdy (Lord Chief Justice) and Péter Zrínyi (Ban of Croatia) – all swore to oppose the emperor in order to create a Hungary independent from the Habsburgs with foreign help. After long preparations this conspiracy led to the armed uprising in 1670, that came, however, to naught and the Viennese court made an example of the plotters to serve as warning. It sentenced the chief conspirators to death by beheading and to loss of lands; the rest saw part or all of their property confiscated. It was following this that Leopold proclaimed the so-called legal forfeiture doctrine as the pretext for introducing open monarchical absolutism. Due to the resistance of the Hungarian nobility, however, his attempt failed.

György Szabados

■ ***The Rivalry of Two Kinsmen – on the Conflict of two Árpáds, Koppány and Stephen***

Keywords: *King Stephen I the Saint, Koppány, warlord of Somogy, Árpád-dynasty, conflict*

In 997, a fateful battle came to pass between two kinsmen of the Hungarian ruling dynasty. The later King Stephen I the Saint defeated the powerful warlord of Somogy, called Koppány, who was the son of Szerind the Bald. According to the chronicle, Koppány wanted to marry Stephen's mother, to kill Stephen himself and to

get the supreme power over the Hungarians. In this battle Koppány, was killed, his dead body was quartered and was sent to Esztergom, Veszprém, Győr and Erdély. Only few solid aspects can help us to reconstruct their conflict. Koppány was surely the member of the Árpád-dynasty (he was originated from an elder line), otherwise he would have had no right to claim the throne and the marriage with Sarolt, widow of Great Prince Géza (the ancient custom of the levirate came from the steppe). As Géza and his son Stephen descended from the youngest son of Árpád, the battle with Koppány brought the clash of the old and the new order represented by the heathen and the Christian lines of the same ruling house of Hungary.

Attila Zsoldos

■ ***The Rebellious King and the Traditionalist Prince***

Keywords: *Andrew II of Hungary, Béla IV of Hungary, reforms versus absolute power, conflict*

This study reviews the history and the nature of the conflict between Andrew II of Hungary (1205-1235) and his oldest son, prince Béla, the later king Béla IV of Hungary (1235-1270). This conflict was not centred upon the throne, but on the reforms of Andrew, radically altering the way in which power was exercised. Béla was firmly confident that the restoration of the absolute power of the 11th and 12th century is only a matter of will and determination. Although their views were radically opposed, they did not lead to any bloody confrontation. Andrew did not have to fear his son's claims to the throne, and Béla could be certain that he will eventually come to exercise his power according to his preferences.

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

Beretvás Gábor (1978) – filmesztéta, filmtörténész, Kolozsvár

Bódók Gergely (1983) – történész-doktorandusz, Eszterházy Károly Egyetem, Eger, Clio Intézet, ügyvezető
Csorba László (1952) – történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, ELTE, Budapest

Erdei Virág (1998) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár

Estók János (1958) – történész, CSC, főigazgató, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, Budapest

Hausner Gábor (1960) – alezredes, PhD, Nemzeti Közszolgálati Egyetem – Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Budapest

Hegyi Géza (1981) – tudományos munkatárs, PhD, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár

Hermann Róbert (1963) – történész, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

Kalmár Melinda (1959) – történész, PhD, tudományos főmunkatárs, Szegedi Tudományegyetem

Kerekes Pál (1951) – címzetes egyetemi docens, ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet, Budapest

Kész Orsolya (1994) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Kovács Ágnes (1946) – történész, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem

W. Kovács András (1975) – tudományos munkatárs, PhD, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár

Kőházy János (1951) – író, szociográfus, főszerkesztő, Múlt és Jövő, Budapest

Kürti Andrea (1987) – illusztrátor, Kolozsvár

Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Eger
Szabados György (1971) – történész, PhD, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár

Zsoldos Attila (1962) – történész, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, témacsoport-vezető, MTA BTK TTI, Budapest

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

CONSILIUL JUDEȚEAN
CLUJ

MINISTERUL CULTURII ȘI
IDENTITĂȚII NAȚIONALE

„Zrínyi Pétertől eltérően Wesselényi nem sokat várt a francia udvartól, attól pedig, hogy a magyar trónra egy francia herceg üljön, kifejezetten idegenkedett. A felső-magyarországi protestáns nemesek többségével együtt elhelyezett inkább a Porta felé tekingetett. Az a korábban általa is vallott koncepció, hogy a török kiűzése Habsburg segítséggel elképzelhető, sőt csak úgy képzelhető el, idejét múlt – vélte. A történelem miatt nincs más alternatíva, mint amit János király egy évszázaddal korábban, Bethlen Gábor pedig a 17. század első felében képviselt: a török–magyar szövetség. A nádor úgy képzelte, hogy a magyar nemzet a szultán védnöksége alá helyezi magát, s belső ügyeinek szabad intézése, továbbá a szabad királyválasztás fejében évi 50–100 ezer talléros »tiszteletdíjat« fizet a Portának. Vagyis az egész országnak az erdélyi fejedelemségéhez hasonló státust képzelt el. »Wesselényi e lépése – állapította meg a katolikus és Habsburg-barát szemléletű Szekeş Gyula is – a sok fantasztikus és felelőtlen terv közt – egyetlen logikus következménye volt Montecuccoli és az udvar vétkes török politikájának.«”

(Romsics Ignác)

ISSN 1222 8338

ADEPTII AI ORDINII ȘI REBELI ÎN ISTORIA MAGHIARĂ
COMPROMISERS AND REBELS IN HUNGARIAN
HISTORY